

Sámi allaskuvla
Sámi University of Applied Sciences

Gulahallat eatnamiin ja čáziin

Muitalusat eamiálbmot oahppan- ja gulahallanvugiin Deanuleagis

Masterbargu sámi vuodđoskuvlaoahpaheaddjeoahpus

Aura Mari Pieski

6/2019

© Aura Mari Pieski
2019

Communicating With Earth and Water
Stories of Indigenous Ways of Learning in Deatnu River Valley

Master's Thesis in Pedagogics
Faculty of Education
Sámi University of Applied Science
Guovdageaidnu, Norway

Supervised by
Ylva Jannok-Nutti & Hanna Guttorm

Giitosat

Giitu eallin! Duhát giitu nohkameahttun oahpuin - maiddáí buot oahpuin, mat mus leat ain ovddabealde! Giitu maiddáí dutkanfáttás, mainna lean beassan nannet oktavuodaidan dáidda duovdagiidda ja dan olbmuide. Giitu Sámi Eanan! Lean giitevaš das go mu mánát besset du ráhkisvuoda muosáhit ja du bálgáid duolmmadit.

Kiitos áiti ja isä, Aino Snellman ja Aulis Nordberg! In muite ovtto dutno doarvái giitit eadni ja áhčči. Giitu das, ahte sáhttán man fal áššis háleštallat dutnuin, vaikko vel masterbarggusge. Giitu buriin eallinárvvuin ja ovdamearkkain! Giitu rivttes välljejuimin ja doarjagis. Giitu go leahppi munnje udnon nuppi eatnigiela mii čatná mu dáidda eatnamiidda ja olbmuide. Seamma oktavuodas giitán risteadnán Kerttu Vuolába. Giitu go oamastalat mu iežat nieidan ja juogadat eallinviesodagaid, giellačehppodagaid, báikki dovdamušaid ja ráhkisvuoda muinna. Giitu go gillejit gállit čálloša álggus gitta lohppii ja dárkkistit dan giela njuovžilvuoda.

Giitu sámegeielas! Giitu buohkaide geat lehpet áiggis áigái dáistalan, gierddahallan ja áimmahuššan sámegeiela boahhtebuolvvaide! Giella ja sánit leat bagadan munnje áddejumi eallinoidnui, masa lean eallimisttán šaddan. Lean giitevaš maiddáí das go olbmot leat vudolaččat ja dihtomielaččat čalgadan sámegeiela dutkangiellan. Olu olbmot leat rahčan dan ovdii, ahte mun Sámi allaskuvlla masterstudeantan beasan dál čadahit ja čállit oahpuidan sámegeillii. Giitu!

Giitán buot oahpaheadjiidan ja dutkanguimmiidan! Din haga dát dutkamuš ii livčče šaddan duohtan. Giitu go lehpet nu árvasit juogadan máhttodet sihke dán barggu oktavuodas ja muđui ealliman áigge. Giitu ságastallamiin, veahkis ja doarjagis! Giitán váimmolaččat maiddáí din, geat searvvaidet gáfestallandilálašvuodaide dutkanmátkki áigge. Giitu maiddáí Oulu universitehta sámegeielat mánáidgárdeoaipaheadjeoaipu studeanttaide! Din bokte árbediehtu eallá ja fievrriiduvvo boahhtevaš buolvvaide.

Giitu buot veahkkás olbmuide láhka ja guhkkain! Čáledettiin lean áddegoahtán, man lihkkoš lean leamaš olmuiguin. Unnivuoda rájes mu leat birastahttán čeahpes pedagogat nu almmolaš ásašusain go maid priváhta eallimis. Dovddan mearihis giitevašvuoda buot oahpuin ja eallinviesodagain, maid olbmot mu birra leat muinna juogadan. Dasa lassin lean giitevaš, ahte lean beassan ovttas earáiguin oahpu gazzat ja juogadit dan vásáhusa. Dán oktavuodas giitán Čearretsullo váibmoustibiid! Dinguin muosáhan áiggi haga mun in livčče mun. Giitu Asta Balto, Jenni Laiti, Ánne Mágga Wigelius ja Niillas Holmberg go miedušteidde mu čállinbarggu losimus muddos ja veahkeheidde mu suhkat čállošiiin gáddái. Giitu!

Váimmolaš giitosat oahppočájánasa bagadallamis Ylva Jannok-Nuttii ja Hanna Guttormii! Doai leahppi movttiidahttán mu akademalaš eamiálbmot máilbmái ja nannen mu luohttámuša čállinbargui. Buot rávvagat ja ságastallamat leat čalgadan mu barggu. Giitu dutnuide ja Sámi allaskuvlii! Giitu maiddáí čeahpes skuvlaoappáide ja eará akademihkkariidda, geain in leat ballan jearrat rádi. Giitu go lehpet mu veahkehan ja vihkkedallan áššiid muinna ovttas olu hoahpuideattet gaskkas. Sávan buori mátkki din eallima akademalaš bálgáide! Giitán vel Lapin rahasto ja Norgga Sámedikki stipeandain, maid haga in livčče suittán gárvvistit dán barggu. Giitu!

Stuorra liekkusvuodain giitán vel iežan guoimmi Hanssa ja mánáidan Aamu Aurora ja Elenna. Dát čállinbargu lea rivven olu áiggi dis, mu ráhkkásamosiin. Menddo dávjá lean šaddan välljet dihtoršearpma dan sadjái go livččen dinguin njunnálagaid gulahallan. Sávan, ahte dat áigi ii leat duššás mannan ja máhttán váldit atnui dán masterčálloša oahpuid ovttas dinguin ealedettiin.

Nisojávrguolbanis, álgogease 2019

Aura Mari Pieski

Abstract

The objective of this Master's thesis is to examine the decolonizing pedagogy, stories and practices in Ohcejohka and Deatnu River Valley. It is done by collecting stories on the Indigenous ways of learning rooted in practical aspects of everyday life by following the full annual cycle of life in the homeland of the Master student. The study investigates also her own learning story, including her personal experiences with education, stories and traditional livelihoods throughout her life, as well as her current practice as an educator. With the means of research it looks to gain insight into providing land based, locally controlled, culturally relevant, and empowering education for Sámi youth in native language. It also discusses how to maintain and transfer Indigenous knowledge to future generations and why it is relevant in our era.

The approach to this study is grounded in Indigenous methodologies, and in awareness of the dangers of misappropriation and misuse of Indigenous knowledge. Part of the study is discussing and creating example of doing a research indigenous Sámi way. During the entire research process, the researcher has consulted local people and invited them to teach her. The method has been a process and it has arisen in collaborative connection with local people and the Land.

Indigenous traditional knowledge is the key both to maintain and develop strong and healthy Sámi Identity and to live in balance with Earth and its resources. The seasons teach people how to communicate with Nature and live when the resources are plenty and when they are scarce. The findings confirm that transmitting Indigenous knowledge depends on indigenous peoples rights to use the Land traditional ways. Further research is required to examine what Sami Land Based Education would look like and how Sámi traditional knowledge and connection with Nature have been and can be taught also in a modern school institution.

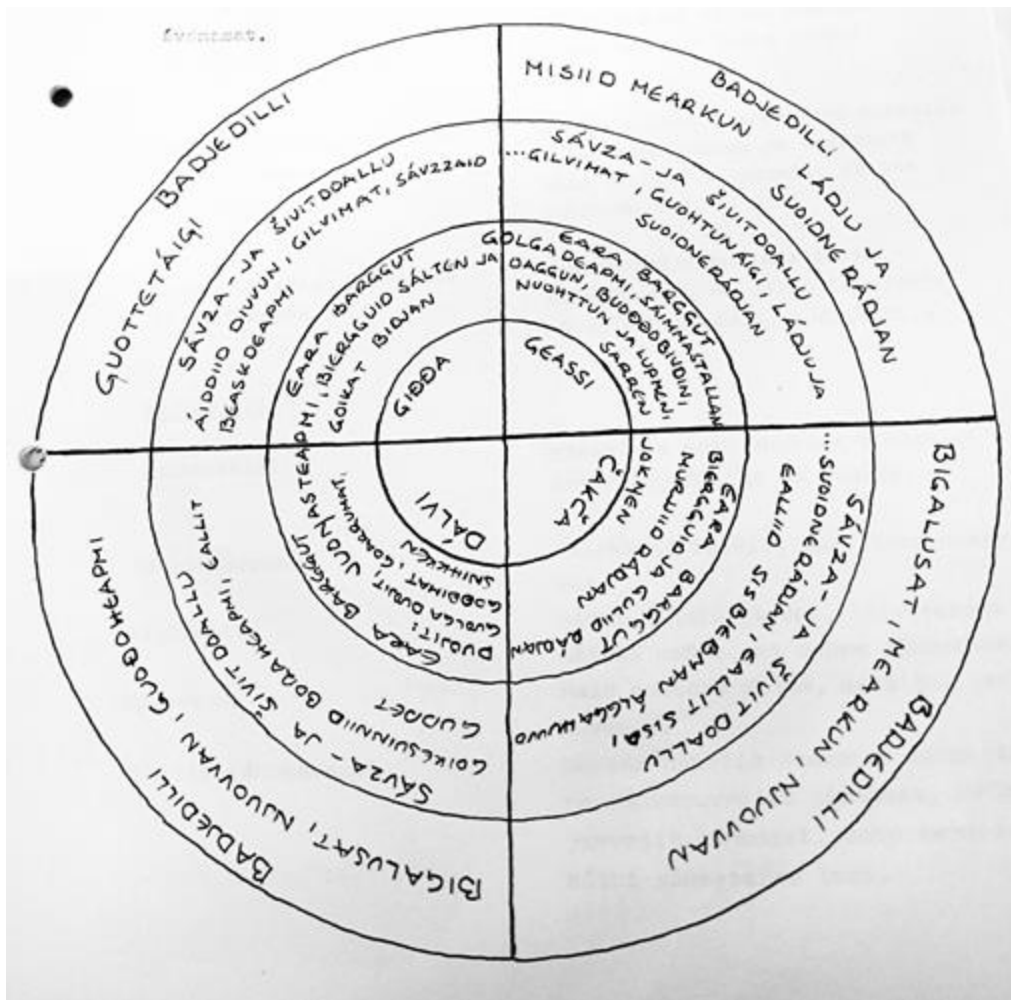
Key words: Sámi Education, Traditional Knowledge, Land Based Education, Indigenous methodologies

Sisdoallu

Giitosat

Abstract

1. Dutkanfáttá ávnnasteapmi ja jurdaga oktii njađđin	1
Dutkanmátkkis - dutki oahpahallin ja báikkálaš olbmot oahpaheaddjin	1
Dutkangažaldagaid vihkkedallan, -guovllu válddihallan ja -metodaid suokkardallan	2
Ovddit guorahallamat ja gulahallan dieđaservošiin	5
Olbmuiguin ja eatnamiin gulahallan	8
Gean don leat nieida? Dutki oktavuodát ja sajáiduvvan	9
2. Metodologalaš oainnu ja dutkanlávu ceggen	14
Symbolaid ja giellagovaid válljen eamiálbmotkonteavsttas	14
Mii lea dutkanlávvu?	16
Eamiálbmotmetodologiija ja eamiálbmot dutkanmáilmmi govvideapmi	17
Dutkanlávu ávnnasteapmi ja ceggen	20
Váldit ruovttoluotta ja oahppat ođđasit - dekoloniseren	26
3. Gáfestallan ja gulahallan - Dutkama metodat ja čađaheapmi	31
Gáfestallan dutkanmátkki álggus ja loahpas	31
Dutkanguoibmevuotta positiiva rámmaid siste	34
Gulahallan dutkanmetodan	41
Gulahallanvuogit jahkodatgierddu doaimmaid ohcamis	48
Illušuvdna systemáhtalaš ja čorgadis materiála čohkkemis ja analyseremis	51
4. Eatnamis šaddan dieđut ja ráđit boahhteáigái	55
Jagi barggut eallima ritman	55
Árbediehtu laktá vássán áiggi otnabeivái	63
Mánáid vuogatvuodát árbedihtui ja árbe-eatnamii dda	68
Ođđa áiggi hástalusat	71
Globála dárbu luondduviisodagai de ja eallima gáhttemii	78
5. Skuvla ráhkisvuodá goziheaddjin	83
Loahppasánit	89
Gáldut	
Mildosat	

Govus 1. Árbevirolaš bargguid áigetávval Deatnolaččaid perspektiivvas. Jahkodatgierddu hámus (Vuolab 1983:29).

1. Dutkanfáttá ávnnasteapmi ja jurdaga oktii njaddin

Dutkanmátkkis - dutki oahpahallin ja báikkálaš olbmot oahpaheaddjin

Go ledjen bás mánná, de Ohcejoga gielddas čadahedje oahpahasgeahččaleami sámeielas ja -kultuvrras. Geahččaleapmi lei oaivvilduvvon ovdal skuvlaagi mánáide. Mánáiguin buđaldedje seamma sullasaš doaimmaid maid ollesolbmot árbevirolaččat barggildit guđege jagiáigge. Mánáid barggut ja stoahkamát váldde beaivválaččat vuhtii maiddái luonddu stuorámuš nuppástusaid. Govvosis 1. lea geahččaleami čadaheaddji, girječálli Kerttu Vuolába dahkan hámuš jahkodatgierddus, masa oahpahas dalle vuodđuduvai. Gávdnen govvosa dutkanmátkki álggus ja danin háliidan laktit dan maiddái masterčállosa álgui. Vuolába govus muittuha munnje syklalaš ja holisttalaš eallinoainnus, man váibmosis lea sámegealla ja sámiid árbediehtu. Dasa vuodđuduvvá mu eallin- ja oahppanoaidnu - ja dál lunddolaččat maiddái dát Sámi allaskuvlla vuodđoskuvlaoahpaheaddjeoahpu pedagogihka masterbargu.

Ohcejoga oahpahasgeahččaleamis leat gollan fargga 40 jagi, muhto mii ain leat heivehallamin mii livččii kultuvrralaččat heivvolaš oahppu sápmelaš mánáide mánáidgárdiin ja skuvllain. Formála skuvlaoahpahas lea stuorra ovddasvástádus gaskkustit árbedieđu¹ ja sámiid eallináddejumi. Dánna pedagogihka masterbargguin guorahalan ovtta servošinnán Deatnogáttis ja Ohcejohleagis mat livčče dehálaš oahput jagiáiggiide čatnon árbedieđus. Olbmo ja birrasa gulahallan gaskavuodas ozan málle dasa mo skuvlaoahpahas sáhtašii váldit vuhtii árbedieđu ja jahkodagaid. In kárte muhtin dološ buhtis ideála sámevuodas, baicce háliidan gullat otná eallimis ja olbmuid jurdagiin árbedieđus. Dutkamusa ulbmil ii leat nostalgiseret árbedieđu, muhto čájehit dan ahte sámi kultuvrras leat čoavdagat ja ráđit mo ovddidit eallima boahteáigái.

Dutkamusa dahkamis lea guovddážiš gulahallan ja dieđu ruovttoluotta máhcaheapmi. Ákkastalan barggu eamiálbmotparadigmain, mii čatná oktii dieđalaš dutkamusa ja eamiálbmogiid vuogi suokkardallat iežaset eallindiliid. Dutkanmátkkis lean ohcan sápmelaš árbevieruin vugiid ja doahpágiid, maiguin sáhtán buoremusat govvidit áššiid, maid lean vásihan ja gávnahan. Čállosiinnán čuovun máinnastanárbevieru, mii guorahallá áššiid buot áiccuid bokte. Friddjasut muitalusvugiin čalmustahtán maiddái holisttalaš eallinoainnu ja dutkamusa dahkama intuitiivvalaš beliid. Nie lohki sáhtá vuohtit muitalusmáilmmi kreatiivvalašvuohtit sihke dutkamusa doahpagastimis ja čállosa hámis.

¹ Árbediehtu doahpágiin govvi dan sihke praktihkalaš ja teorehtalaš beali árbevirolaš dieđuin ja máhtuin. Árbediehtu gullet maiddái váshuslaš oahppan ja olbmuid máhtut, eaige dušsesin dieđut (Guttorm 2011:60). Doaba sámegeallas lea viehka ođas ja dat geavahuvvo muhtumin synonyman doahpágii álgoálbmot diehtu (Seurujärvi-Kari, Halinen ja SKS 2011:370).

Čállosa vuosttaš lohku láidesta geahčadit oppalaččat dutkamuša fáttá. Das muitalan makkár dutkansuorgái masterbargu gullá ja maid dieđuid dat dievasmahtá. Masterčálus searvá iežas osiin dutkamuša ja oahpahusa dekoloniseren ja sámáidahttin bargui, mas ulbmilin lea buvttadit iežas vuodu ala árbevirolaš ja ođđa dieđu ja gaskkustit dan boahhtebuolvvaide. Nuppi logus govvidan eamiálbmotdutkanma teorijaid ja dan mo lean daiguin ávkkástallan oahppočájánasa čohkkedettiin. Ovdanahtán giellagova dutkanlávus, man válddahagat leat dovdu, dáhttu ja diehtu. Dutkanlávvu addá vejolašvuoda sirddašit teorijaid, muitalusaid ja ságastallamiid gaskkas. Dutkanlávuvu golbma válddahaga rahkadit vuolggasaji dutkamuša dahkamii. Namuhan maidái eamiálbmotdutkanhistorjjá, mii lea relevánta dán dutkamuššii. Eamiálbmotmetodologijat addet molssaeavttu lahkoni eará láhkai dutkanproseassaid. Goalmát logus muitalan mo dutkamuš lea čađahuvvon. Govvidan vugiid mo dutkanmateriála lea ávnnastuvvon gulahallama, gáfestallama ja dutkanguoibmevuoda bokte. Njealját logus gullogohitet dutkanguimmiid jienat go ovdanbuvttán dutkamuša bohtosiid ságastallama ja muitalusaid hámis. Viđát logus vihkkedalan oahpaheaddji oaidninčiegas oanehaččat dan maid bohtosat sáhttet mearkkašit ja loahpahusas smiehtan man háltái sáhtášii johttát ođđa dutkamušaiguin.

Dutkamuša dahkama sáhtá oaidnit mátkin. Narratiiva oahppanmátkkis, mas báikkálaš olbmot leat mu oahpaheaddjit ja dutkanguoimmit², čuovvu olles masterčállosa. Masterbarggu ávnnastanmátki sáhtá oaidnit maidái oassin olles eallinagi bistevaš oahppanmátkkis ja muhtin láhkai lean jo mánnávuoda rájes háhkan bihtážiid masterduodjái. Čálus speadjalastá diehtodási, mii dál jagis 2019 mus lea. Árbedieđu oahppan lea goitge eallinagi oahppu, ja oahppan joatkašuvvá lunddolaččat maidái masterbarggu gárvema maŋŋá.

Dutkangažaldagaid vihkkedallan, -guovllu válddahallan ja -metodaid suokkardallan

Álgun kvalitatiivvalaš dutkamuša dahkamii lea leamaš gažaldat das mo mii fievrridit árbedieđu boahhtebuolvvaide. Oahppočájánasain ozan vástádusaid gažaldahkii: *Maid Sámi jahkodatgierdu sáhtá oahpahit?* Gažaldat govvida juoga juoidá, mii máilmmis ii leat dušše olbmo veagas. Árbevirolaš bargguin stuorámuš oahpaheaddjit eai leat ovtto olbmot muhto

² Informánta sáni sajis gohčodan olbmuid dutkanguoibmin, -veahkkina ja oahpaheaddjin (gč.s.)

nealgi, dálkkit, siivu ja nu ain. Vuolit gažaldagat čuvvot váldodutkangažaldaga: *Makkár jahkodatgirdui laktáseaddji áššiid dutkanguoimmit atnet dehálažžan oahpahit boahhtebuolvvaide ja makkár hástalusaiuin áiggiid rievdamat čuhcet luođu dovdamuša árbedihtui ja dan sirdimii?* In vikka buktit dánna masterčállosiin dievaslaš vástadusaid ná stuorra gažaldagaide. Dat lea dušše okta oassi jurdagis, mas ságastallan lea servodagas dárbbaslaš maiddái dán dutkamuša maŋŋá.

Oahppočájánasa dutkanguovlun leat Ohcejoh- ja Deanuleagit goabbáge bealde Suoma ja Norgga rája, gos servošinnán lean ovttas guorahallan jahkodatgierddu ja dasa gullevaš bargguid jagiid 2018-2019 áigge. Dutkanguovllus deaivvadit Sámi, Suoma ja Norgga kultuvrraid lassin máilmmi kultuvrrat ja gielat ee. teknologiija, media ja turismaeláhusa bokte. Deanu váldooalli lea riikarádjá Suoma ja Norgga gaskkas. Deatnu ja dan oalgejogat leat máilmmis okta stuorámus eallinbiras, gos Davvi-Atlántta luondduvidá luossa³ goddá. Luossabivdu lea váldoelemeanta maiddái guovllu sápmelaččaid kultuvrras ja ekonomijjas (Holmberg 2018: 1, 39). Davvisámegeilla eallá Deanuleagis. Váibmogieła raportta mielde Norgga beale dutkanguovlu gullá ng. *giela seailuhansuohkaniidda*, mainna lávdegoddi oaiivvilda suohkaniid gos sámegeilla lea ollislaš giellan ja servodatguoddin (NOU 2016: 62). Geavahivččen ruovttuguovvlustan buorebutge doahpaga *giellaresursaguovlu*, go doppe eai dušše seailut giela, muhto geavahit ja ovddidit dan beaivválaččat. Máŋggakultuvrralaš guovllus orrot ja bajásšaddet giellageavaheaddjit, geat leat Sámis otná ja boahpteáiggi sámegeilat resursaolbmot. Váibmogieła -dutkamuš ii olat riikarájá Suoma beallái, muhto árvoštalan Ohcejoga seamma láhkai giellaresursaguovlun. Ohcejohka lea Suomas áidna giella, gos sámegeilat olbmot leat eanetlohkun (Ohcejoga giella 2018). Giela lassin dutkanguovlu lea ealli sápmelaš biras čáhcegátti sámiguin, dáloniiguin, badjeolbmuiguin, duojáriiguin, dutkiiguin ja dáiddáriiguin. Dás ferte muitit, ahte dutkamuša guovlu muita la goitge dušše oasáža Sámi girjáivuodas. Deanuleagi ii sáhte atnit sápmelašvuoda norbman, eaige doppe vealttakeahtta gávdno nu olu ráđit omd. nuortalaš identitehta huksemii (vrd. Wesslin [2018]). Sápmelaččain leat olu máŋgga sivas stirdon govat, ja árbedieđu dutkamušat sáhttet orustahttit stereotihpalaš gova dakkár luonddu álbmogis, mii gullá ovdamoderna áigái. Dat ii eisige leat dán dutkamuša mihttomearri.

Dutkamuša lea čadahan Suoma ja Norgga rájá alde, gos čuovvut Suoma oahppoplánaid. Suomabealde riikarájá dutkanguovllus eai leat sierra sámi oahppoplánat skuvllaide eaige doppe leat sierra sámi skuvllat. Riikadási oahppoplánain Suomas máinnašuvvo oanehaččat, ahte

³ Deanuluosa

oahpahusa ulbmil lea addit sápmelaš oahppiide vejolašvuoda fátmastit sámi kulturárbbi ja oahpahallat sápmelaš árbedieđuid ja -dáidduid sámebieat birrasis (OPS 2014: 86; EOPS 2014: 39). Muhtin oahppoplánain čuoččuhuvvo maiddá, ahte namalassii jahkodatgierdu galgá leat sápmelaš mánáid oahpahusa vuodđun (omd. Sámevasu 2012; Ohcejoga gieldda ovdaoahpahasplána 2016). Oahppočájáns dievasmahtá jurdagiid das mii sáhtašii leat oahppoplánain máinnašuvvon sániid sisdoallu. Dat guorahallá dutkanguimmiid oaviliid das maid berrešimmet oahppat ja muitit, jus árbediehtu galgá viidásit fievrividuvvot ođđa áigge servodagas.

Dutkanmetoda leamaš proseassa, mii lea válmmaštuvvon ovtasbarggu čađa báikkálaš olbmuiquin. Dutkamuša mihttomearit ja bohtosat leat láddan gudet guoibmáme gulahallamis. Maiddá olbmuid jávohuvvan lea stivren dan gosa guvlui dutkamušainan lean johtán. Sáddejin Deanuleagi skuvllaid oahpaheaddjiide sihke Suoma ja Norggabealde riikarájá gažaldaga das makkár jagiáiggiide laktáseaddji temát sis leat leamaš oahpahas, ja man bures dat leat lihkestuvvan (Mielddus 5). Ožžon golbma hui oanehis vástádusa, mat eai buktán ođđa oaidninčiegeid dutkangažaldahkii. Livččii dehálaš guorahallat mo árbediehtu fievrividuvvo skuvladilis, muhto dan guorahallan ii šaddan oassin dán dutkamušas.

Njálmmálaš gulahallan, gáfestallan (gč. s. 31-48) ja ovtas bargan leat doaibman guovddáš metoden ozadettiin vástádusaid dutkangažaldagaide. Ovtasbarggus dutkanguimmiiguin lean geahččalan gávnnaht vuogi dahkat dutkamuša sápmelaš vugiin. Dutkin lean gulahallan maiddá luondubirrasiin barggadettiin árbevirolaš bargguid. Ávdnasat dutkamuššii leat čoggon oktasaš ja ovtat olbmuiquin gulahallamiin (jearahallamiin) ja girjjálašvuodas. Girjjálašvuohka ja árbevirolaš njálmmálaš muitalusat leat veahkehan mu hábmet teoriija ja áddet dutkanguimmiid ságaid oktavuodaid viidásut geahččanguovllus. Juogadan čállois dasa lassin muhtin jurdagiid dutkanbeaivegirjjistan, man čállima sáhtá oaidnit dutkanmátkki autoetnográfalaš oassin. Dát narratiiva narratiivva siste lea godđojuvvon teavstta sisa. Gulahallama, lohka ja čállima bokte fikka ávnnastit ollislaš jurdaga ja áicat oasáziid mat gullet oktii. Vaikko doaimman muitaleaddjin ja čanan iežan muitalussii, de lihkká diehtu maid masterčállosiin ovdanbuvttán ii leat mu persovnnalaš opmodat. Olbmot leat juogadan muinna utnolaččat máhtuset ja dieđuset. Seamma láhkai ieš maid juogadan dáid dieđuid giitevašvuodain, gudnejahttimiin ja buorredáhtolašvuodain.

Ovddit guorahallamat ja gulahallan diedaservošiin

Dáinna oahppočájánasainan joatkkán guorahallama, maid eará sápmelaš pedagogat ja dutkit leat álggahan. Vihkkedalan dan mo sáhtašeimmet oahpahusas váldit buorebut atnui holisttalaš áigeáddejumi ja eallinoainnu, main sámi jagiáiggit leat vuolggasadjin (gč. omd. Lauhamaa 2014: 80). Árbedieđu čatnat áigeoovdilis dutkamušaide ja dieđalaš diskurssaide ja oahpahusa vihkkedallat masterbarggus kultuvrralaš perspektiivvas luvvekeahtes oassin oahppanbálgás mánnávuodas ollesolbmo ahká. Maiddái Suoma oahppoplánaid ođastusaid mielde skuvlii sirdašuvvama ja álgooahpahusa ávžžuhit oaidnit oassin čavddis oahppanbálgás mánnávuodas ollesolbmo ahká (Karila, Lipponen ja Pyhälö 2013:4). Ovttas servošiinnán vihkkedalan dan, maid sáhttit oaidnit dehálaš oahppun sápmelaš oaidninčiegas. Čálus oassálastá sápmelaš oahpahusa ovddideami diskurssaide, maid ulbmilin lea dutkat ja ovddidit sisdoaluid, málliid, metodaid ja plánaid sámeoahpahusa kontekstii riikarájain beroškeahtá (vrd. Keskitalo ja earát 2013). Čálus gulahallá ee. Aimo Aikio (2010) dutkamušain das mo olbmot leat áiggiid čađa birgen davviguovlluin ja Asta Balto (1997; 2008; 2017) dutkamušaiguin árbevirolaš bajásgeassinvugiiguin ja guorahallamiiguin sápmelaš ekofilosofias. Dutkamuša bokte oheat vugiid oaidnit oahppama oassin holisttalaš máilmmiáddejumis. Pigga Keskitalo, Satu Uusautti ja Kaarina Määttä mielde sámeoahpahasas livččii dehálaš duostat iskat ođđa lahkonanvugiid go sápmelaš áigejurddašeapmi, báikejurddašeapmi ja diehtojurddašeapmi gáibidit luovvaneami mainstream skuvlaoahpahasvuogádagain (Keskitalo ja earát 2013: 96). Dákkár ođđa lahkonanvugiid gávnaheapmi gáibida duostilvuoda luovvanit maiddái árbevirolaš akademalaš dutkamuša dahkanvugiin ja dulkojumiin das makkár áššit gullet pedagogihkka suorgái.

Eará eamiálbmotdutkiid ovdamearkkat (ee. Wilson 2010; Simpson 1999) leat movttiidahtán ja roahkasmahtán mu oheat iežan jiena ja vuogi čállit. Sin čállošiid bokte lean duostagoahtán luohhtit iežan intuīšuvdnii, áicagiidda, dovdduide ja jurdagiidda - ja daid láddamii. Eamiálbmotmetodologiija ulbmilin ii leat hilgut akademalaš dutkamuša paradigmaid, muhto ovttastahttit daid eamiálbmotdieđuiiguin ja leat kritihkalaš oarjemáilmmi dutkanárbaí. Dan barggadettiin dutkit oheat dutkanmetodaid, mat sáhttet orrut innovatiiva árbevirolaš akademijai (Porsanger 2011: 238). Masteroahpuide gullá oahpásnuvvat akademalaš árbaí ja iešguđege dutkansuorggit leat nisten mu dutkanmátkái. Hanna Guttorm mielde dehálamos ii leat čájehit, ahte dutki lea ádden teoriijaid riehta, baicce mo son iežas čállošis daid lea váldán atnui (Guttorm 2012: 600-601). Muhtin sajiin mu dutkamuš gáimmada dihto suorggi dutkamušaiguin. Akšuvdnadutkamis searvvuš ieš smiehtá maid livččii dehálaš

ovddidit, nugo sii leat dán dutkamušas maid dahkan. Dutkanmetodaid välljemis vuohtta, ahte akšuvdnadutkamuša ja aktivismadutkamuša diskurssat leat čuohcán mu jurddašeapmái, vaikko in leat välljen daid masterbarggu guorahallanvuohkin. Sámi dutkit leat dávjá välljen geavahit akšuvdnadutkamuša vugiid iežaset lahknanvuohkin (omd. Balto 2008; Jannok Nutti 2009). Oktavuoda narratiivvalaš dutkamušárbaí sáhtta vuohttit fás njálmálaš árbevieruid ja eamiálbmot muitalanárbevieru árvosmahttimis. Eamiálbmotdutkama lahkoneapmi ja vuogit leat sullasaččat maiddá feministtalaš teoretiseremiin (Porsanger 2007: 26). Guktot cuiggodit fápmorelašuvnmaid ja dásseárvvu sohkaheali ja sohkaovuolvvaid gaskkas. Maiddá posthumanisttalaš dutkanvuogit gáimmadit muhtin osiin eamiálbmotlahknanvugiiguin, go dain eai leat mielde dušše olbmot, muhto maiddá luondu ja eallit (Guttorm [2018]). In geavat dutkančállosis nu olu feministtalaš dahje poststrukturalisttalaš teoriijaid ja metodologiijaid, muhto eamiálbmotdutkamuššii heive seammasullasaš jurddašanvuohki, gos fápmorelašuvnmat jat objektivisma kritiserejuvvojit eage dohkkehuvvo daninassii.

Oahppočájánasa bagadallit ja veahkit leat hástalan mu dán dutkamušas dahkat välljemiidan eamiálbmotjurddašanvuogi vuodul. Dakkár vuolggasajis eamiálbmotdieđu oaidnit ollislaš diehto-ortnegin, iige dan leat dárbu ákkastallat oarjemáilmmi dutkanárbbiin. Porsangera mielde mii eallit miellagiddevaš paradigmatievdadusas, mas árbevirolaš eamiálbmot epistemologiijaid vuodul hábmejuvvon metodologiijat buvttadit ođđa čovdosiid, mat sáhttet leat ávkkálaččat maiddá akademalaš dutkanmáilbmái (Porsanger 2011: 246). Paradigma molsašuvvamiin oaivvildit vuđolaš ja čielga rievdadusa das mo jurddašit ja háhkat dieđu. Eamiálbmotmetodologiija ii čuoovo dihto mále, ja dan jurdaga čuovodettiin lea vejolaš čájehit máilmmi girjái vuoda. Nie juohke dutki lea fárus hábmemin jurdaga das mii lea dutkamuš.

Rauna Kuokkanena mielde eamiálbmotdieđu lea váttis sirret olbmo doaimmain ja vásáhusain. Áššit, bealit ja albmaneamit gullet ovtto oktii. Eamiálbmotjurddašeapmi hástala geavahit maiddá nieguid ja intuitiuvvna seamma árvosažžan go dárkuma ja vásáhusa bokte gávnnavuvvon dieđu. (Kuokkanen 2009: 44-45.) Dán hástalusa lean geahččalan dustet gazzadeddiin oahpu mánga gáldus dakkár oainnuin, ahte diehtu lea juoga mii riegáda ja juogaduvvo go olmmoš lea servodaga oassin. Sámis njálmálaš dieđus lea stuorra árvu, ja dan atnet omd. árbedieđu muitalettiin eanet luohtehahttin go girjjálaš dieđuid (Aikio 2010: 83). Danin dutkanguimmiid lassin čállosis geavahuvvojit maiddá eará njálmálaš gáldut (omd. Balto [2018]; Aikio [2018]; Porsanger [2018]). Sámi dutkanmáilbmi lea ain nuorra ja girjjálaš gáldut leat unnán. Dasa lassin sápmelaš dutkit leat mánggabealat resursaolbmot servodagas, iige sidjiide ovtto leat dehálemos bargun leamaš buvttadit artihkkaliid. Njálmálaččat

fievrriduvvo ja juogaduvvo olu diehtu, mii ii leat ovttu gávdnomis čálalaš hámis. Dasa lassin muhtin áššit - dego juoigan - fievrriduvvojit lunddolaččat njálmmálaš hámis, iige daid sáhte álkit rievdadit čálalaš hápmái. Oktan stuorámus árbedieđu njálmmálaš gáldun lea mus leamaš girječálli Kerttu Vuolab, gii lea mánnávuoda rájes muitalusaid bokte čilgen áššiid munnje. Dat muitalusat leat láiden mu ovddos guvlui dutkanmátkkistan.

Gávccii jagiáiggi leat vihkkedallan ee. boazodoalu buohta (omd. Manker 1976; Eira-Buljo 2016). Ieš lean unnivuoda rájes oahpahuvvon smiehttat eallima ja jagiáiggiid muitalusaid bokte. Oktan eamiálbmogiid diehtogáldun namuhit máŋgga sajis namalassii muitalusaid (omd. Kuokkanen 2009; Simpson 2014; Hirvonen 2009: 102). Muitalusat ja sátnevádjastat gullet árvomáilmmi ja njuolggadusaid mo mii galgat eallit (Balto [2018]). Go dutkanmátki álggus hástalin olbmuid searvat guorahallamii alcesan dutkanguoibmin, de čilgejin sidjiide ahte háliidan gullat namalassii sin muitalusaid. Muitalusaid dutkan eaktuda duodjedutki Máret Magga mielde kultuvrralaš lohkanmáhtu ja gulahallama guldaleaddji ja muita leaddji gaskkas. Searvvuš vávjjáska, jus dutki ii máhte gulahallat olbmuiguin. (Magga [2017].) Muitalusat leat bárgiduvvon oktii doaimmaiguin ja daid fárus leat teoriija, dagut, ja rumašlaččat oassálastin (Simpson 2017: 56). Dán dutkamušas muitalusat leat oktan stuorámus teorehtalaš gáldun ja muitalanlahkoneapmi lea olu eanet go dušše muitaleapmi.

Muitalusaid vehkii ceggen iežan *dutkanlávuv* (gč. s.16). Jurdda dutkanlávuv giellagovvan lea riegeadan Jelena Porsanger logaldallama oktavuodas sámi allaskuvllas 6.4.2018. Son govvidii dalle eamiálbmotmetodologiija lávu struktuvrra bokte. Logaldallan viiddidii mu áddejumi eamiálbmotmetodologiijas, ja lea das rájes láiden dutkamuša dahkama. Dutkanlávuv lea veahkehan mu váldit dutki perspektiivva doaimmaide maid lean čuvvon jahkodagaid áigge. Guovddášmetodan dutkamuša dahkamis lea leamaš gulahallan, mii lea dáhpáhuvvan “dutkanlávuv siste”. Dutkanlávuv siste lean maiddái málestán jurdaga masterčállosii vai beasan dieđuid guossohit dutnje, oahppočájánasa lohkkái.

Čálán masterbarggu muitalusa hápmái dainna sávaldagain, ahte dieđu juogadeaddjit dovddašedje dan iežaset eallimii gullevažžan. Eamiálbmotdutkanama oktan bajimus ulbmilin sáhtta oaidnit dieđu máhcaheami ruovttoluotta servošii (omd. Kuokkanen 2009: 125). Čállosa hámi välljen lea okta vuohki ovddidit dán gudnejahtti gulahallama. Oahppočájánasain gulahalan báikkálaš servoša lassin lunddolaččat maiddái dieđaservošiin. Muitalusa hámiin geahččalan govvidit máŋggasuorggat proseassa, mii masterbarggu čađaheapmi lea leamašan. Jienat maiguin gulahalan sihke akademalaš máilmmiin ja sámeservošiin bárgiduvvojit oktii ja šaddet oktan jietnan. Seammás dat ovtastupmi govvida mu oahppanmátkki eamiálbmotdutkanmáilbmái.

Olbmuiquin ja eatnamiin gulahallan

Dutkamuša bajilčála govvida dan mo olmmoš oahppá sihke eatnamiin⁴ ja eatnamis. Čáhcegátteolbmuid kultuvrra ja birgejumi vuodđu lea jogain ja jávriin ja danin lean välljen bajilčállagis namuhit sierra vel gulahallama čáziin. Dálvemáilmmis gulahallan čáziin dáhpáhuvvá maiddái jieŋa ja muohttaga bokte. Buot dáid sáhtta oaidnit maiddái oassin eatnamis. Eatnami vuodđuduvvi pedagogihka ja eananoktavuođaid guorahaladettiin "Gulahallat eatnamiin" -luohti lea jorragoahtán oaivvistan. Dajahus "gulahallat eatnamiin" lea bohciidan luodi bidjama oktavuodas. Sara Marielle Gaup Beaska lea bidjan luodi go son smiehtai dálkkádatrivdama, ja geavahan su lobiin dajahusa dutkamuša namas. Olbmot eai leat daiguin sániiguin árbeviroláččat govvidan oktavuoda doalaheami ja ovddideami luonddus, muhto doahpagastimii lea šaddan dárbu otná máilmmis. Okta dutkanveahkki árvalus mielde: "Mii eat leat geavahan dihto doahpaga danin go dasa ii leamaš dárbu. Daningo dat lea nu iešalldes čielga ášši. Vaikkoba mun ieš gulahallan eatnamiin. In mun dasa dárbbáš maidige doahpagiid. Mun dušše dieđán, mo áhččán duolmmadii eatnamiid ja máhtán govahallat, maid son dovddai dalle." Dutkanvehkiidan mielas gulahallat eatnamiin govvida bures dan mo sii doalahit oktavuoda eatnamiin. Gulahallan eatnamiin lea sidjiide váibmoášši, mii bajida eallima, giela ja kultuvrra mearkkašumi. Gulahallat eatnamiin oaivvilda nuppi dutkanveahkkái "dovdat, oaidnit ja vásihit oktavuoda eatnamiin (NKL)." Go goalmát gulai dan árvalusa, de son lasihasttii ahte albma gulahallamii gullá maiddái ádden. Su mielde olmmoš galgá áddet oktavuoda eatnamiin vai gulahallan lihkostuvvá. Dán dutkamuša bajilčála *Gulahallat eatnamiin ja čáziin* meroštallojuvvo *dovdat, oaidnit, vásihit ja áddet oktavuoda eatnamiin ja čáziin*. Seamma vuordámušat leat leamaš maiddái gulahallamis olbmuid gaska dutkanmátkki áigge. Vuordámuššan lea leamaš, ahte gulahallan johtá guovtti guvlui. Oahppočájánasa bajilčállaga välljen čájeha mo dutkamuša doahpagat ja sisdoalut leat láddan sihke intuitšuvvna ja dutkanguimmiid ja dutki gulahallama boadusin.

Akademalaš dutkamuša dahkamis lea dehálaš árvoštallat mo leat dieđu háhkan ja mo leat dan doallevašvuoda sihkarasttán. Gamustan lean dovdan, ahte árbedieđu ii sáhte lahkonit hohppuin. Danin lean álggu rájes háliidan várret olles jagi dutkanmateriála ávnnasteapmái. Dutkanmetoda leamaš proseassa, man láddan lea gáibidan áiggi. Dutkamuš lea hápmašuvvan gulahaladettiin ja ealedettiin báikkálaš olbmuiquin ja eatnamiin. Maiddái dieđu doallevašvuoda

⁴ Eannga lasgillii mánggat eamiálbmogat geavahit sáni "Land" govvi dit olbmuid vuoinjalaš, fysalaš, sosiála ja kultuvrralaš okta vuoda dihto guovlluin (Omd. Simpson 2014). Sápmelaš sáhtašii govvi dit seamma ášši báiki, guovlu, luondu dahje luohtu sániin. Ieš lean välljen geavahit doahpaga "eana" čuovodettiin eará eamiálbmogiid ovdamearkka.

dárkkisteapmi kollektiivvalaččat lea gáibidan áiggi (gč. s.33-34). Ovttas dutkanguimmii guin lea árvoštallan, ahte muhtin dieđut ee. bivdosajit ja dohppenáiggit leat servoša opmodat, maid olggobeale olbmot eai dárbbas diehtit. Daid osiid lea guođđan guoskkakeahhtá dutkanguimmiid ságain.

Eamiálbmotperspektiivvas dutkamuša ulbmil ii galggašii leat dušše háhkat dieđu. Bargadettiin lea guorahallan dan, maid sáhtán dahkat eallimis vai ollašuttán daid oahpuid, maid lea skeaŋkan ožžon. Dán dutkama váibmosis leat oktavuodát ja ovddasvástádus dain (vrd. Wilson 2008: 70-73). Anishinaabe dutki Leanne Betasamosake Simpsona mielde oahppan lea álo persovnnalaš ja dihto kontekstii čatnon proseassa. Maiddái dutkanbarggu dahkamis dutki čatná oktavuodaid ja láddá olmmožin ieš maid. Simpsona nákkosgirji čájeha ovdamearkka paradigma rievdadusa eksternalismmas internalismii. Su mielde eamiálbmotoahpuid ulbmilin lea oahppat dovdat iežas sajádaga kosmosis. Fokusis ii leat dušše dat makkár dieđut čohkkejuvvojit, baicce dat maid mii dahkat oahpuiguin ja dieđuiguin, mat minguin juogaduvvojit. (Simpson 1999: 25, 32, 40–42, 45-48.)

Gean don leat nieida? Dutki oktavuodát ja sajáiduvvan

Dutki sajáiduvvama vuđolaš guorahallan gullá dutkamuša ehtalaš beliide ja vel dan luohtehahttivuođa vihkkedallamii (Linkola & Keskitalo 2016). Eamiálbmotdutkanmuša dagadettiin lea erenomáš dehálaš buktit ovdan persovnnalaš ja ámmátulbmiliid. Eamiálbmotdutkanmušas galggašii beassat čatnat dieđu dihto guvlui gos dutkojuvvo, diehtit gosa diehtu gullá, vihkkedallat dutki rolla ja dan makkár dilis dutkamuša leat dahkan. Maiddái árbevirolaš sápmelačča gulahallamis lea lunddolaš mitalit gii mun lea ja gosa mun gulan. Dáinna sáhttit čatnat oktavuodaid ja nannet oktasaš beroštumiid.

“Gean don leat nieida/ bárdni?” lea vuosttaš maid sápmelaš jearrá go oahpásnuvvagoahtit. Gulahallamii gullá oktasaš fulkkiid, oahppásiid, vásáhusaid ja guovlluid ohcan. Mu buohta sápmelaš ii gávnna nu olu oktasaš fulkkiid. Lean riegádan guovtti kultuvrra gaskii, ja šattan vihkkedallat daidda gullevaš etihkalaš čuolmmaid iežan ovddasvástádusas. Rájáid alde eallin buktá mu geahčadanguvlui sihke viidodaga ja ráddjehusaid.

Mu máttut leat Suoma sogain, maida leat muhtin sápmelaččat duon dolin náitalan. Sihke eadni ja áhčči dovdaba iežaska suomelažžan, vaikko guktot leabage nuvttohiiguin mánnávuodas viegadan. Áhččán lea bajásšaddan Duortnoseanu guovllus ja eadnán lea mánnán eallán Badje-Giema gáttiin. Ieš lean riegádan ja bajásšaddan Ohcejohleagis. Lean sámáiduvvan go mu vánhemat aniiga mánggakultuvrralašvuoda riggodahkan ja sudno mielas

mánná ii gula dušše vanhemiidda, muhto maiddái olles servošii. Munnje lea unnivuoda rájes sámástuvvon ja lean vázzán buot skuvllaidan sámegillii. Ii oktage mus mánnán jearran háliidango mun sámáiduvvat. Iige oktage munnje mánnán lohkan, ahte don it leat sápmelaš. Sii baicce divvo mu fárdá ja njulgejedje mu giela – nugo dahke earáge sámemánáide. Dat lei dat joavku masa mun dovdén gullevašvuoda - ja dovddan ain. Lean náitalan sápmelaččain ja lean riegádahtán guokte sápmelaš máná dán máilbmái. Ealli sápmelaš biras lea sámegiela lassín gacchan munnje sámi árvomáilmmi jurddašan- ja láhttenvugiidiguin. Dađistaga eallinbálgán alde lea munnje šaddan máilmmigovva, masa gullá luonduáddejupmi ja sosiálalaš oktavuodát.

Otná dilis sihke ruovttus ja barggus mu beaivválaš giellan lea sámegiella, ja juogadan earáiguin oahpuid, mat muinna leat juogaduvvon. Dán muttos eallima orru leamen lunddolaš addit ruovttoluotta servošii, mii riegádeami rájes lea mu áimmahuššan ja čalgadan. Sápmelašvuotta lea šaddan mu eallima eret rátkkekeahes oassin. Dan dihte maiddái dán dutkamušas hálán min birra go hálán sápmelaččaid birra.
(Beaivegirji 21.1.2018.)

In hálit ákkastallat gullevašvuotán sámi servodahkii “Indian grandmother complex” bokte (gč. Vine Deloria: 1988: 2-4) inge eamiálbmot servošii adopteren fantasiijaiguin (gč. Tuck & Yang 2012: 15). In fikka leat ekspearta eamiálbmogiidda dahje sáméálbmogii. Háliidan leat várrugas generaliseremis iežan oainnuid sápmelaš oaidnun, muhto maiddái rehálaččat muitalit, ahte dovddan gullevašvuoda dan jovkui. Dáinna dutkamušain geahčan duohtavuoda iežan čalmmiiguin. Dutkamuša bokte vihkkedalan maiddái dan, maid sáhtán dahkat vai ollašuttán oahpuid, maid ráhkisvuoda skeaŋkan lean ieš ožžon.

Anán dehálažžan, ahte eamiálbmogat besset ieža meroštallat iežaset áššiid sin iežaset eavttuiguin sin iežaset jienaiguin. Dán barggu ulbmil ii leat váldit saji dain jienain. Sápmelaččat leat máilmmis okta dain álbmogiin, mat lea olu dutkojuvvon. Sápmelaš gálggai meroštallojuvvot ja kategoriserejuvvot, ja nu sápmelaš leamaš dávjá objeaktan. Lean ovttaoaivilis eará sámédutkiiguin (ee. Kuokkanen 2014), ahte lea dehálaš váldit sápmelačča eret dien konteavsttas. Danin garvván mahkáš “objektívvalaš” dutki rolla. Lean oassin servodagas ja čađahan dutkamuššan ovttasbarggus servošiinnán. Oaivvildan, ahte báikki olbmui galgá leat sadji iežaset oaiviliidda maiddái mu birra mearridit. Dutki sajádaga vihkkedaladettiin jerren risteatnistan, makkár vuolggasajis mun su mielas lean dahkamin dán sápmelaš árbedihtui laktáseaddji dutkamuša. Son vástidii ná:

Don leat bajásšaddan olbmuiguin, geat leat eallán dán (sápmelaš) máilmmis, ja don leat eallán ieš olmmožin unnivuoda rájes dán máilmmis. Don leat leamaš sámegielat duhkoraddanskuvllaiguin unna snuolganjunnenieidan duggon vuovttaiguin viehkamen. Don it leat dan eallima olggobealde. Don leamašan oppa áigge siste - dainna go don leat gullan midjiide. It don lean giä fal. Don ledjet min mánná. (KV.)

Sámepedagogat leat munnje unnivuoda rájes báitán čuovgan dego beaivvážat. Lean oaidnán ja vásihan dan mo sii leat láhčán oahppanbirrasa ja meannudan olbmuiguin. Lean bajásgešson utnolašvuodain utnolašvuhtii. Giitevašvuoda lassin dovddan geatnegasvuoda juolludit ovddos guvlui eallinoahpuidan boahttebuolvvaide. In sáhte maiddái gaikkehít iežan eret min servoša kollektiivvaláš morrašiin. Morašnoadđi čoggo ain odnege das go diehtu ja máhttu eai eastagiid haga bálle sirdašuvvat buolvvas nubbái. Stuurra váivin čuhcet servodaga doaimmat, mat botkejit maiddái luonddu- ja olbmuid gulahallanoktavuoda. Stuorámus siektadeaddji dán bargui lea goitge ráhkisvuolta, maid ieš lean muosáhan bás servošisttán oppa ealliman áigge. Dán ráhkisvuoda eatnama alde háliidan gohttet. Gullelašvuoda dovdu duolbmá munnje luotta ja rávve mu guđe háltái dutkamušainan galgган johtit. Diedán geas ja gos sáhtán jearrat veahki ja áššedovdamuša. Sámeservošis eallin buktá maiddái jurdagiid das, mo dieđu sáhtta ohcat, dievasmahttit ja ođđasit hukset ovttas servošiin.

Masterčállosa teorehtalaš áššit johtet giehtalagaid beaivválaš bargguinan, ja lean váldán daid atnui árgabeaivvis sihke oahpaheaddjin, eadnin ja servodatberošteaddjin. Lean olu olbmuiguin gulahallan masterdutkanmuššii gullelaš fáttáin jo ovdal go dihten, ahte šattan daid birra čállit. Lean bargan sámegielat mánáidgárddiin ja vuodđoskuvllain oktiibuot badjel logi jagi. Vásáhusat oahpaheaddjin váikkuhit mu geahččanguvlui, vaikko in leatge välljen dutkat iežan barggu. Barggustan lean šaddan guorahallat olbmo čalgama, sámi árvvuid ja ovttasbarggu váhnemiiguin. Dasa lassin mus leat vásáhusat sámegillii ja mánggagielatvuhtii laktáseaddji ovdduin, hástalusain ja dárbbuin. Dán perspektiivvas geahčadan álgooahpahusa ollisvuoda ja oainnán dárbbu lámhit saji árbedieđu fievrreapmái maiddái oahpahussuorggis.

Lean bajásgešson olmmošvuoigatvuodaid bealušteaddjin ja giella- ja kulturberošteaddjin. Masterbargguinan nannen oktavuodaidan báikkálaš sámi servošii ja maiddái eamiálbmotdutkan servošii. Iežan persovnnalaš oainnu mielde sápmelaččain ii ollašuva iešstivrejupmi oahpahasas, iige Sámis olus earáge suorggis. Čalmustettiin eamiálbmotvugiid máhttit, diehtit, oahpahit ja birget sávan bajidit árbedieđu árvvu modearna oahpahuskonteavsttas, ja dasa lassin buktit oasáža ságastallamii sápmelaččaid vuoigatvuodas oahpahusa iešstivrejupmái.

Govva 1. Lávvu lea árbevirolaš orrunsadji, man lea geahpas cegget, njeaidit ja sirdit.

2. Metodologalaš oainnu ja dutkanlávu ceggen

Symbolaid ja giellagovaid válljen eamiálbmotkonteavsttas

Lávvu buktá ruovttu dovddu ja oadjebasvuoda meahcis ja luomejeakkis. Lávu siste lean beassan goikadit njuoska biktasiid, juhkat gáfe goikosan ja bassit luosa nealgásan. Doppe lean gullan olu ságaid, luđiid ja gelddolaš muitalusaid. Lossa olgobargguid maŋŋá lean oadđán njálgásamos nahkáriid rággas vuolde. Juohke jagi maiddá skuvlamánaiguin ceggen lávu vai beasan lágídit oahpahusa árragáttis. Seamma oadjebas dovddu lean háliidan láhčit dutkamuša dahkamii, ja danin lean válljen lávu geavahit giellagovvan dán masterbarggus.

Giellagovaid geavaheapmi lea dábálaš vuohki njálmálaš árbevierus. Giellagovaid bokte sáhtá muitit ja áddet maiddá teorijaid buorebut (Porsanger [2018]). Govaiguin ja symbolaiguin sáhtá buktit olu čiekŋalis dieđu ovdan, muhto lea dehálaš guorahallat geasa dutki čállá ja smiehttat makkár symbolaid ja giellagovaid heive geavahit. Govva muitala oahpes olbmui áibbas eará go kultuvrra olgobeale olbmui. Jus symbola váldá árbevirolaš conteavsttas ođđa kontekstii, de dutki galgá bures dovdat ja diehtit makkár mearkkašumit ja doaimmat leat dan duogábealde.

Dutkit leat geavahan iešguđege guovllu eamiálbmogiid teorijaid ja symbolaid sámi dutkankonteavsttas (omd. Kuokkanen 2009, Balto 2008, Hirvonen 2009 ja Rahko-Ravantti 2016). Lea lunddolaš oahppat álbmogiin, geaiguin deaivvada ja gulahallá globála eamiálbmotdutkanmáilmmis. Nuppi eamiálbmotvásáhusat ja guorahallanvuogit rahpet eará háltái oaidnit máilmmi. Maiddá munnje dutkin lea lunddolaš oahppat eará eamiálbmogiin. Oainnán goitge dehálažžan ovtas suokkardallat heivejitgo ođđa symbolat ja seremonijat min servošii. Dán dutkamušas in hálit sárgut menddo amasin oahpis ášši inge gavdnjet olbmuid menddo amas veardádusaiguin. Dutkin háliidan atnit fuola das, ahte maiddá eará sápmelaččat gávdnet seamma latnjii dutkamuša logadettiin ja áddejit daid oktavuodaid maid ieš dutkin oainnán.

Muhtin Sámi dutkit leat váldán Galbaloaggesullo⁵ dálkkodanrieggá (Medicine wheel) veahkkin iežaset dutkamušaid čadaheapmái ja artihkkaliid čállimii (omd. Kuokkanen 2009,

⁵ Válljen geavahit galbaloagge sáni, go okta dutkamuša bagadalliin lohká ahte lea biologalaš duohtavuoda gielisteammi gohčodit dan galbarihccin. Galbaloagge ii biologalaččat gula cubboealliide.

Balto 2008 ja Hirvonen 2009). Dálkkodanriekkis lea vuoinjalaš, kompleaksa ja fámolaš riekkis. Dat govvida máilmmiáddejumi, ja dan geavahit árbevirolaččat buoridanárbevieruin ja seremoniijain. Juohke segmeanttas leat dihto áššit, mat gullet oktii. Das leat hálttit, jagiáiggit, olmmoščearddat, historjjá ja boahhteáigi. (Balto 2008:.) Maiddá Rauna Rahko-Ravanti lea válljen geavahit dálkkodanrieggá nákkosgirijistis, mas son guorahallá sámeoahpahusa dili Suomas. Ovdalge Rahko-Ravanti geavahišgođii dálkkodanrieggá, de son vihkkedalai leago suoládeamen nuppi álbmoga kultuvrras juoidá. Maiddá nuppi eamiálbmoga ovddasteaddji galgá leat várrugas viežžat symbolaid ja seremoniijaid eará álgoálbmogiin ja eksotiseremis daid. Rahko-Ravanti árvoštalai, ahte rieggá heive geavahit dutkamušas, jus dan gudnejahtá ja geavaha buori ulbmiliidda. Su mielde dálkkodanrieggá geavaheapmi dutkamušas lei dehálaš válljen. Dan bokte son lea máhttán buktit ovdan maiddá sápmelaš oahpahusa lihkestuvvamiid ja boahttevuoda nieguid - ii dušše váivviid ja eahpelihkestuvvamiid. (Rahko-Ravanti [2017]; 2016: 32, 61, 121-122.) Jelena Porsanger čalmustahtá goitge, ahte dálkkodanrieggá ii buot osiin oro heivemin Sápmái. Dálkkodanrieggás davvi lea dávjá dálvvi symbola. Muhtin boazosámiid geahčastanguovllus davvi fas sáhtašii govvidit giđa dahje geasi, go geasi guvlui johttát bohccuiguin davás mearragáddái. (Porsanger [2018].)

Oainnán dálkkodanrieggá geavaheami finna ovdamearkan das, man láhkai sáhtá bidjat eamiálbmotjurddašeami dutkama guovddáži. Vaikko dálkkodanrieggá ii sáhte heiveheami haga váldit njuolga sápmelaš kontekstii, de dan hápmi muittuha holisttalaš ja syklalaš jurddašeamis, mii lea mihtilmas maiddá sápmelažžii. Eamiálbmot dutkit geavahit dávjá iešgudegelágan jorbadasaid govvidit jurddašnuogiset (omd. Smith 1999: 117 ja Wilson 2008: 70). Muhtin teorijain rieggá leat viiddidan vel golmmadimenšuvnnalaš hápmái. Omd. Angayuqag Oscar Kawagley govvida Yupiaq álbmoga eallinoainnu geaillu hámiin (Kawagley 1995: 14). Rieggá hámi leat geavahan maiddá govvidit omd. fápmorelašuvnnaid eamiálbmotoahpahasas (omd. Bishop & Glynn 1999: 11, 55). Rieggá hápmi muittuha áššiid oktiigullevašvuodas, dásseárvvus ja dássedeattus.

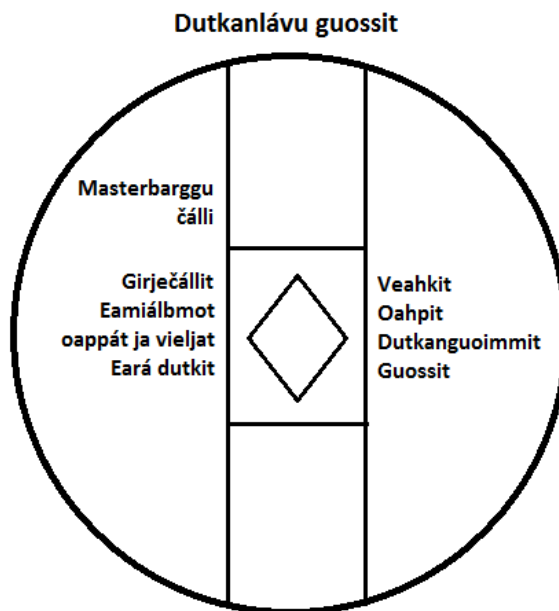
Iežan dutkamuša ulbmilin lea guorahallat sápmelaš vugiid ja vieruid. Anán dan muittus maiddá symbolaid válljedettiin. Dutkanmátkki áigge lean gávnahan, ahte maiddá iežas álbmoga symbolaid geavaheami berre vihkkedallat vuđolaččat. Pigga Keskitalo geavaha Sámi rumbbu govvidit sámi oahpahusa ovddideami (gč. Keskitalo 2013: 449). Meavrresgárru leamaš vuoinjalaš mátkki ja áššedovdiid reaidu, ja dat symbolihkka sáhtašii heivet muhtin láhkai maiddá dutkamuša dahkamii. Ieš lean goitge várrugas geavahit meavrresgári iežan dutkamuša symbolan, go in dovdda meavrresgári doaimma doarvá bures.

Háliidan maddái iežan dutkanguimmiid dovdat govvagiela maid geavahan, amas sidjiide šaddat beare lossat čuovvut mu jurdagiid luottaidd. Dán suokkardallama boadusin lean válljen lávu vehkii cegget masterdutkanmuša dahkama. Lávvu heive metaforan dán dutkanbargui erenomáš bures go dainna leamaš árbevirolaččatge geahpas johtit jagiáiggiid mielde.

Mii lea dutkanlávvu?

Dutkanlávvu sáhtá oaidnit mentála latnjan, man siste dutkan dáhpáhuvá eamiálbmotvugiin. Dutkanlávvu struktuvra govvida áššiid maid galgá váldit vuhtii dutkamuša dahkamis. Dutkanlávvu ja dan vuodu ávnasteami várás lean gazzan oahpu viidát eamiálbmotdutkanmáilmmis. Heivehan jurdagan lávus Jelena Porsangera lávvometaforii, mas diehtolávvu govvida eamiálbmotmetodologiija (Porsanger [2018]). Dán dutkamuša lávvu ceggen ii livčče lihkestuvan Jelena Porsanger iige Kerttu Vuolab veahki haga.

Dutkanmátkki áigge lean johtán dutkanlávuihan jagi áiggiid ja árbevirolaš bargguidd čađa. Lean ceggen, njeaidán, divodan ja sirdán iežan lávu dárbbu mielde. Vuogas sajis lean bovden árbečehpiid dutkanlávvosan. Muhtumin lean maddái ožžon vuorddekeahkes gussiid. Govvosis 1. govvidan dan, mo guossit čohkkájit dutkanlávus guktuid bealde loaidduš ja dieđut juogaduvvojit. Dutkanlávus leamaš

Govus 1. Illustrášuvdna dutkanlávvu gussiin. Guktuid bealde loaidduš čohkkájit olbmot. Dutkanlávus dutkamuša dahkki lea boaššgoahkkan. Árbevirolaččat boaššgoahkka čohkká boaššu olgeš dahje gurot bealde.

vejolaš okto reflekteret dahje ságastallat dutkansiidaguimmiiguin áššiin, mat bohciid it dutkanmátkkis. Girjiid, artihkkaliid ja dutkamušaid logadettiin lean dego gávnadan árrangáttis dutkiiguin ja eará čehpiiguin sihke Sámis ja iešgudege guovllus máilmmis. Lean

jearran sis ráđi ja guldalan sin vástádusaid. Nuppiin sániiguin lean dávjá gilgadan loaidus ja gulahallan sihke árbečehpiiguin, čáliiguin ja dutkiiguin. Maiddái mánát leat muhtumin čakŋan dutkanlávvi beallebealástallat ollesolbmuid ságaid. Ja nu mo láve, de ovttá máná áicilis gažaldat lea sáhtán muhtumin buđđosit logi čeahpi. Masterbarggu čállin válldán dál boaššogoahka rolla dutkanlávus ja guossohan muinna juogaduvvon dieđuid viidásit dán čállosa bokte.

Eamiálbmotmetodologiija ja eamiálbmot dutkanmáilmmi govvideapmi

Olmmoš oahppá dan giela ja daid doahpagiid, mat geavahuvvojit su eallinbirrasis. Boazodoalus lea iežas rikkis giella. Bivdui ja duodjái maid gullet olu iešguđegelágan doahpagat. Maiddái diedateknologiija suorgái gullet doahpagat, maid eai geavat eará sajis. Seamma láhkai akademiijas lea iežas giella, man sáhtá leat olggobeale olbmui váttis áddet. Oainnán easkaálgi dutkin dehálažžan oahpahallat dan giela. Ferten dovdat doahpagiid mat meroštallet dádjadeami dutkanmáilmmis, aman láhppot - ja amaset aistton vuovdit mu.

Metodologiija govvida ollislaččat dan, mo mii nu doaibma ja makkár metodaidd olmmoš geavaha čielggadit juoidá (Kuokkanen 2009: 184). *Metoda* fas lea konkrehta reaidu, doaibma dahje vuohki. Metodaidd ulbmilin lea veahkehit dieđu skáhppoma ja buvttadeami. Metodologiija bealistis govvida ollislaš dutkanproseassa: buot dan mo dutki lea jurddašan, válljen fáttá, čoaggán materiála, teoretiseren, analyseren, čállán ja bohtosiid duddjon. Metodologiija stivre dutkangažaldagaid hábmema ja nie váikkuha dutkanbohtosiidda, iige metodologiija danin goassige leat neutrála (Rahko-Ravanti 2016: 54). Linda Tuhiwai Smith cealká, ahte intellektuála dekoloniseren proseassa dárbbáša radikála váibmoládisvuoda mii fanuha guhkkeli ja ohcá ovttasbarggus ja rabas mielain vejolašvuodaid, maid sáhtá dušše govahallat seammás go áššit dušše gahččet sadjái (Smith 1999: xii). Dán geahččanguovllus ferte leat eamiálbmotdutkanmetodologiijain ráffi ja friddjavuohta láddat.

Lean válljen eamiálbmotmetodologiija iežan masterčállosa vuodđun. Sáhtášii maid lohkat, ahte eamiálbmotmetodologiija lea válljen mu. Ainge dat hunddolaččat leamašan oahppanbálgán alde - leamaš jo ovdal go mus ledje sánit govvidit dan. (Beaivegirji 30.11.2018.)

Metodologiija sáhtta oaidnit mátkin čielga álgu ja loahpa haga. Mátkki áigge dutki oahpánuvvá dutkanguvlui ja ovttá láhkai kárte dan. Iige oktage metodologaš mátki leat seammalágan go nubbi. (Koro-Ljunberg 2016: 3-4.) Eamiálbmotmetodologiijat addet molssaeavttu lahkoni eará láhkai dutkanproseassaid: dat leat golgi, dynámalaš lahkonanvuogit, main vuhtto dávjá syklalaš ja sirkulára jurddašanvuohki (Louis 2007: 133). Jus mun livččen dihtomielaččat välljen eamiálbmotmetodologiija, de livččen masterbarggustan vihkkedallan dušše dan jurdaga, mii lea sámi eamiálbmotmetodologiija. Dutkin fertejin lohkat olu dutkamušaid, vihkkedallat ja jearahallat olbmuid, vai dán dutkanvuodus dádjadišgohten ovddos guvlui. Diehtu ii dihkádán munje jurdaga, muhto gapmu mii čájehii gosa guvlui johtit. Eamiálbmotmetodologiija lea vehážiid mielde mátkki áigge ihtán oidnosii ja šaddan čielgasabbon. Ferten goit dovddastit, ahte oahppočájánasas lean dutkanmetodaidda lassin rahčan olu dutkanmetodologiija ceggemiin.

Eamiálbmotmetodologiija guorahaladettiin lean dovdan sápmelaš pedagogihka ja iešmearrideami vuoiŋŋa. Ii oktage njuolgut mital justa mo galggašin hábmet metodologiija dahje metodaidda, maid dutkamušastan geavahan. Sii orrot dego vuordimen, ahte gávnnahan daid ieš. Sii vurdet mu máhttit ja áddet. Muhtumin dat orru váttis, muhto seamma vuoiŋŋas diedán, ahte mus lea lohpi maiddái meaddit - ja das oahppat. Illudan maiddái dainna, ahte in leat okto eamiálbmotmetodologiija lávuidda ceggemin. Ollu sápmelaš dutkit barggildit seamma fáttáin. Fargga mis lea olles siida! (7.6.2018 Beaivegirji.)

Eamiálbmotmetodologiijain guorahallat mo heive lahkoni dutkamuša fáttá ja olbmuid nu, ahte ovttastahtta sihke diedálaš- ja eamiálbmotvugiid. Das lea sáhka dihtolágan morálas ja olmmošvuodas. Mihttun lea mitalit eamiálbmoga dieduid birra sin iežaset vuogi mielde, nu ahte sin duohtavuohta, áddejumi ja árvvut leat vuhtiiváldon. Nie sáhtta lohkat, ahte ii gávdno dušše okta eamiálbmotmetodologiija: mii baicce duddjot eamiálbmotmetodologiija álo dihto eamiálbmoga árbevieruid ja dieduid vuodul (Porsanger 2007: 15). Jus navdit, ahte lea dušše okta vástádus dasa mii lea eamiálbmotmetodologiija biebmat dušši essentialismma (Louis 2007: 132).

Eamiálbmotdutkan leat sihke Sámis ja eará guovlluin máilmmis hábmegoahtán eamiálbmotmetodologiijaid, vai sáhttet buorebut gudnejahttit iežaset kultuvrralaš njuolggadusaidda ja máilmmiáddejumi. Daiguin sii gažadit diedámáilmmi hierarkijaid ja oarjemáilmmi diehto-ortnegiid, ja dat lea dehálaš oassin dieđu buvttadeami dekoloniseremis. Seammassullasaš kritihka lea 1960-logu rájes dáhpáhuvvan maiddái eará dutkansurggiin ee. poststrukturalismma, feminismma, kritihkalaš antropologiija ja kritihkalaš pedagogihka diskurssain. Dat leamaš mielde hábmemin maiddái eamiálbmogiid dutkandiskurssaidda ja metodologiijaid. Eamiálbmotmetodologiija vuodđojurdda lea ohcat dieduid kreatiivvalaš

eamiálbmotvugiiguin. Dasa lassin suokkardallat kritihkalaččat eará metodologiijaid, geavahit daid dahje heivehit daid eamiálbmoga dárbbuide. (Kuokkanen 2009: 185-187.)

Eamiálbmotmetodologiija ii leat juoga mii lea áibbas ođas, mii ii leat leamaš ovdal. Porsangera mielde sáhtašii lohkat, ahte Johan Turi (1910) leamaš vuosttaš sámi dutki, gii doahpagasttii sámi árbevieruid, čuovui boazojagi ja boazobargguid birra jagi - muhtumin maŋos guvlui, muhtumin ovddos guvlui. Turis lei iežas logihkka dan dahkamii ja das čállimii. (Porsanger 2018.) Virggálaččat eamiálbmotmetodologiijaid leat hábmen oarjemáilmmi akademalaš institušuvnnaid siste, ja daid leat ovddidan eamiálbmotovddasteaddjit (ja maiddái seammmielat olbmot), geat leat ieža vázzán oarjemáilmmi skuvllaid (Porsanger 2004: 112). Eamiálbmotmetodologiijat eai leat ođđa hutkosat, muhto daid geavaheapmi akademalaš dutkamušain lea, ja daid legitimeren ja vuogáidahttin eurohpalaš filosofiija ja diedateoriija ide ságastahtá ain olu (Kuokkanen 2009: 190).

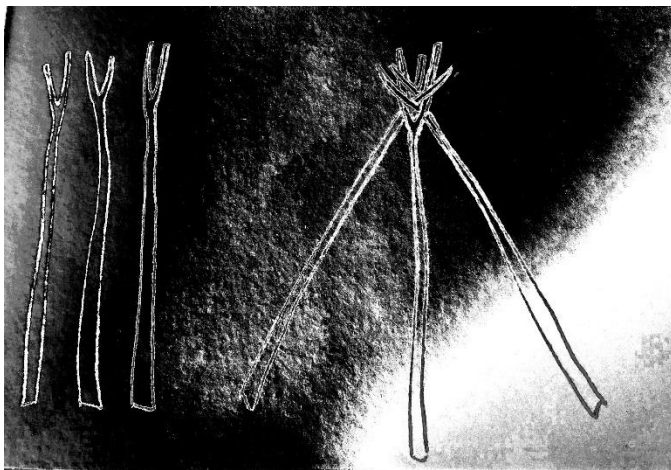
Akademalaš sápmelaš eamiálbmotdutkanama álgun sáhtá doallat dan, go Alf Isak Keskitalo 1974 jagi čalmmustahtii asymmetriija sápmelaš ja Davviriikalaš servodagaid dutkamušaid gaskkas (Porsanger 2011: 229). Keskitalo čuoččuhii jo dalle eamiálbmotdutkanamuša guokte vuodđobarggu: dokumenteret eamiálbmoga iežas historjjá ja vuogatvuodaid; ja burgit ja buktit oidnosii váldokultuvrra váldemekanisemmaid (Keskitalo 1974/1994, 29–30). Sámi- ja eamiálbmotdutkanama siskkobealde gávdnojit iešguđetlágan ovdamearkkat das, mo dán leat ollašuhtán. Porsangera mielde Sámis lea iežas metodologiija, vaikko eai leatge olus dutkamušat dahkkon dan vuodul (Porsanger 2018). Pedagogihkka suorggis oainnán das ovdamearkan ee. Asta Balto dutkamušaid (gč. Balto 1997 ja Balto 2008). Lihkká sáhtá lohkat, ahte sápmelaš dutkamis eai leat vel iežas sajáiduvvan dutkanvuogádagat ja dutkanvuogit (Aikio 2010: 17). Maiddái jagis 2016 nákkáhallan Rauna Rahko-Ravantti čállá, ahte eamiálbmotdutkanamuša metodologiijas eai leat čielga rávvagat, muhto eamiálbmotdutkanamuša diedafilosofiija vuodđun leat árbevirolaš diehtu, kultuvrralaš dábit, árvvut ja láhttenvuogit (Rahko-Ravantti 2016: 54).

Eamiálbmotmetodologiijaid oktan ulbmilin lea dahkat fápmorelašuvnnaid oinnolažžan. Eamiálbmotmetodologiija galgá hábmet nu, ahte dat sihkarastá eamiálbmoga vuogatvuodaid; suodjala eamiálbmotdiedu boasttudulkojumiin ja -geavahasas; luvde eret eamiálbmogiid mystifiserema; muitalit eamiálbmot muitalusaid sin iežaset jienain; addet árvvu ja gudni dieđu rivttes eaiggádiidda ja gulahallat singuin dutkamuša bohtosiin. Go čuovvut dáid metodologalaš rávvagiid, de sáhttit nannet eamiálbmoga identitehta vai sii ieža mearridit dálá áiggiset ja boahnteáiggiset ektui. Nie mii nannet eamiálbmogiid iešstivrejumi maiddái intellektuálaččat. (Porsanger 2004: 117.)

Oarjemáilmmi akademalaš perspektiivvas dieđu čohkkema sáhtta atnit diehtoservošii ruovttoluotta addimin (Porsanger 2004: 108). Eamiálbmot perspektiivvas fas dieđu čohkkema sáhtta vásihit “suoládeapmin”, go earát ávkkástallet dieđuiguin, iige eamiálbmotsearvvuš ieš galliige leat beassan atnit ávkki dutkamušain (Smith 1999: 56). Eamiálbmotdutkanbarggus anán erenomáš dehálažžan juogadit dieđu namalassii singuin, geat dan muinna leat juogadan. Lea dehálaš maiddái vuđolaččat vihkkedallat mo ášši olaha sidjiide, ja makkár hámis lea lunddolaš dan vuostáiváldit. Geavahange dihtomielaččat veardádusaid ja muitalusvuogi oážžut sáni mannat buorebut čađa.

Dutkanlávu ávnnasteapmi ja ceggen

Lávu ceggejit árbevirolaččat golmma válddahaga vehkii (gč. Govva 3.). Golmmajuolggat struktuvra lea nu nanus, ahte dan ala sáhtta lasihit olu lávvomuoraid ja lohpas lebbet loavdaga. Sámi geahčastagas maiddái eamiálbmotmetodologiijas leat ovttá lánhái dego

Govva 2. Lávu válddahagaid ceggen. Seamma golmmaoasát hápmi geavahuvvo vuodđun maiddái ee. holgga, suonjira ja luovvi ceggemis.

golbma válddahaga, mat dollet olles eamiálbmotdutkanma lávvorikki badjin, cealká Jelena Porsanger (Porsanger 2018). Epistemologiija (diehtoteoriija; Mo mii diehtit maid mii diehtit?), ontologiija (duohtavuoda áddejupmi: Mii rehkenastojuvvo albma diehtun?) ja áksiologiija (árvovuoddu; etihkka dutkamuša dahkamis) leat dat golbma eamiálbmotdutkanma filosofa laš olahaga, maid Porsanger namuha maiddái nákkosgirjjistis *Bassijoga*

čáhci (Porsanger 2007: 25). Eamiálbmotmetodologiijat hástalit dutki gažadit váldoservodaga navdosiid dain olahagain. Dutki berrešiiige ovttá oaidnit iežas sihke dieđu vuostáiváldin ja dieđu buvttadeaddjin. (Hogan & Topkok 2015: 52.)

Lean vihkkedallan ovttas dutkanguimmiiguin sápmelaš diehtovuoddu, duohtavuoda áddejumi ja árvuvid. Makkár livččii sápmelaš diehtoteoriija? Makkár lea sápmelaš

duohtavuoda áddejupmi ja árvovuodđu? Mánngat lohkašat ja ságastallamat leat viiddidan mu áddejumi sápmelaš eallinfilosofijas ja vaikkohan olu masterbarggu hápmái. Seammás lean gávnahan, ahte dákkár stuorra válddahagaid ávnasteapmi gáibidivčče eanet dutkanressasaid ja áiggi. Sáhka lea nu stuorra filosofalaš áššiin ja váccekeahtes bálgás, ahte das ii nagot okta masterbargu muitalit iige luotta gállit.

Dán dutkamuša dutkanlávvu ceggejuvvo baicce muitalusaid vehkii. Eamiálbmotbirrasis lean hártjánan dasa, ahte čiekŋalis teoriját čilgejuvvojit oktageardánis veardádusgovaiguin ja muitalusaiguin. Dan vuolggasajis háliidan ieš maid nagodit čilget dutkanbarggu teorehtalaš vuoddu vaikko mánnái. Ávnastan dutkanlávvu válddahagaid risteaddnán muitalusii golmmajuolggat suonjiris:

Suonjir lea unnimus rahkánus, mii bissu čuoččat. Das leat golbma juolggi. Mii olbmot maid čuožžut ja johtit golmma juolggi veagas. Dat leat dovdu, dáhttu ja áddejupmi. Jus okta dán julggiin ii doala, de rahkánus gávvgiha. Juohke áidna olmmoš dárbbáša buot dán golbma juolggi vai nagoda njuolgočilggiin čuožžut ja vázzit iežas eallimis. (Vuolab 2018.)

Dán dutkamuša lávu caggin leat dovdu, dáhttu ja áddejupmi. Válddahat metafora čujuha vuoddoáššiide, mat galget leat guhtege sajisteaset, jus dutkamuša áigot čadahit olmmošlaččat. Jus ovttage válddahaga njeaidá, de dutkanlávvu ii biso ceakkut. Golmmajuolggat struktuvra sáhttá jorahit birra ja lihkká dat doallá hámis. Dat muittuha min maiddái das, ahte juohke cakkis lea seamma árvu ja buot dat dárbbášuvvojit amas dutkamuša jurdda gávvgihit. Vuolába mielde dálá servodagas leat čiekčán almmáiolbmuin dovdduid juolggi. Gánddaid eai suova čierut dahje čájehit dovdduideaset. Nissonolbmui fas leat deaddán dáhtu juolggi. Nana dáhtolaš nissonolbmo adnojuvvo birolaš, vuovdnás dahje nággáris áhkkun. Dilli lea unohas sihke nissonolbmuide ja almmáiolbmuide, go dáid gáibádusaid lea veadjemeahttun ollašuhit. Dovdduhis ja dáhtuhis olbmot eai eale dearvan dán máilmmis. Áidna mii adnojuvvo árvvus dálá máilmmis orru leamen jierbmi, ja danin mii buohccát. Olbmot orrot vajálduhtán, ahte áddejupmi ii biso čuoččat dovddu iige dáhtu haga. Servodat skierbmu, jus dat gáibida lahtuidis vázzit nu ahte sii fertejit hilgut olmmošvuodas muhtun váldocakki. (Vuolab 2018.)

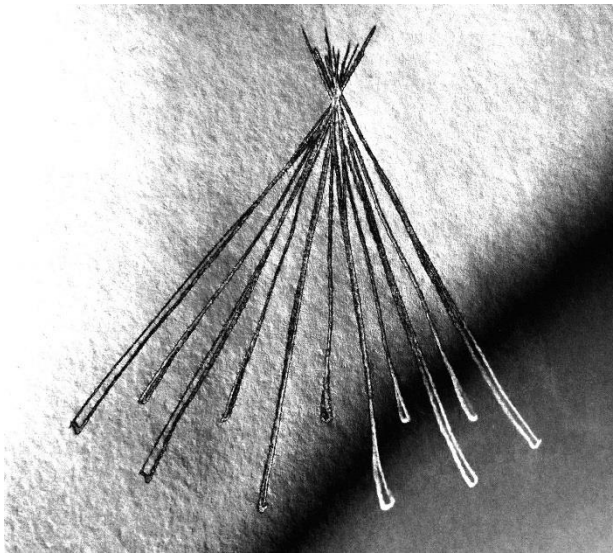
Linda Tuhiwai Smith mielde eamiálbmotdutkanama váimmožis lea vuoinŋalašvuohhta, buorideapmi, dekoloniseren ja dearvvasmahttin. Oktan dehálamos gažaldahkan eamiálbmot dutkamuša dahkamis leage jearrat, leago dutkis liegga váibmu⁶ (Smith 1999: 10, 117). Smith gažaldat lea okta gievrarimus muittuhusain cegget dovdojuolggi fárrui dutkamuša dahkamii.

⁶ good heart

Iežan dutkamušas geahččalan doalahit buot golbma válddahaga dássedeattus. Dárbbášan buori dutkamuša dahkamii sihke dovdduid, dáhtu ja áddejumi. Gapmu lea láiden mu dutkanmátká i vuosttaš lávkki rájes. Dutkin mus lea dáhttu ovddidit sámemánáid dili. Oahppat máttuin ja jurddašit boahttevaš buolvvaid. Vaikko diehtu ja áddejupmi deattuhuvvojit akademalaš máilmmis, de dán dutkanmátkkis áddejupmi lea muhtumin bohtán easkka mañimužžan.

Válddahat metafora govvida bures sápmelaš jurddašeami luonddu, ja dan veardádusa leat geavahan maiddá i eará oktavuodain Sámi dutkanmáilmmis. Kristine Nystad, Alf Isak Keskitalo ja Anne Fynh čalmmustahttet iežaset čállošii dihto nummiriid dehálaš mearkkašumis sámi árbedieđus. Sin mielde nummirat njeallje ja golbma leat dehálaččat sámi kultuvrras. Symmetriija ja dássedeaddu daid gaskkas leat guovddázis - nugo lávu válddahagainge lea. Seamma golmmaoasat hápmi lea maiddá i eará ráhkkanusain ja dat geavahuvvo holgga, suonjira ja luovvi ceggemis vuodđun. Árbevirolaš dieđu mielde olbmot dihtet, ahte golmma muora struktuvrras šaddá nanus. (Keskitalo, Fynh & Nystad 2017: 95, 99-100.)

Válddahagaid vehkii ceggen lávvomuoraidan. Govas 3. čájehuvvo mo árbevirolaš lávus válddahagaid vehkii ceggejit lávvomuoraid. Dat ollisvuohta gohčoduvvo lávvoriggin. Dutkanlávu lávvomuorran šaddet guovtti gieđa suorpmat, dego mánáide oahpis stohkosis (gč.

Govva 3. Lávvoriggi. Lávvu lea geahppasit goahtemálla ja dan ceggemii ávnnastit njuolgo lávvomuoraid.

Utsi Gaup 1989: 30). Ávnnastan lávvomuoraid nuppi muitalusa vuodul, maid lean mánán Kerttu Vuolabis gulla. Árbevirolaš muitalusa vuodul olmmoš oaidná fulkkiidis iežas gieđas vihtta buolvva maños guvlui. Dahken oanehis filmma muitalusas jagis 2008. Dan oktavuodas lasihin muitalussii maiddá i nuppi gieđa. Namalassii dan, ahte nuppi gieđas olmmoš oaidná sielu čalmmiidis guin boahttebuolvvaid vihtta buolvva ovddos guvlui. Vuolab lei dalle ilus, ahte áicen árbevirolaš muitalusas maiddá i speajalgova.

Ávnnastan dutkanlávu lávvomuoraid dán viiddiduvvon árbevirolaš muitalusa vuodul:

Giehta lea máná vuosttaš duhkoras. Vuosttažin son cummástallá oppa sogain sihke vássán olbmui guin ja boahttevaš buolvvaiguin. Nuppi gieđas oainnát vihtta buolvva maños guvlui ja nuppi gieđas ges vihtta buolvva ovddos guvlui. Bealgi leat don ieš. Dus lea nana oktavuodta

čuvdá, váhnemiiddát bulvii. Vel áhkuidat ja ádjáidat bulvii dus leat čavga čatnasat. Min čárvvát jo loážžohtet máttaráhnmiid bulvii. Go ain manat dobbelii ovddit bulvii, de bealggi ja čelččema veagas gal it šat nagot loktet menddo lossa gálvvuid.

Seamma láhkai go dát boddu čatná vássán áiggi ja boahttevuoda, seamma láhkai go otná beaivi lea ievttá ja ihttá beaivi gaskkas, nu maiddá don leat čanastat vássán olbmuid ja boahttevaš buolvaid gaskkas. Seamma láhkai go ovddeš buolvat leat váikkuhan du eallimii nu maiddá du dagut ja válljejumit váikkuhit boahttevaš buolvaid. Jus anát muittus sihke vássán ja boahtteáiggi, de dalle lea dego čađat geavahivččet guktuid gieđaidat. Ja guovtti gieđas gaskii bissehat olu eanet ávkkálaččaid go gieđaid haga nagodat fáhtet.

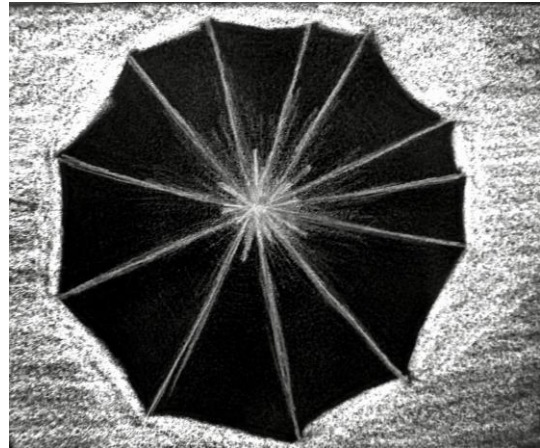
(Heivehus árbevirolaš muitalusas. Gáldu. Aura Nordberg Oahpponeavvoproševtta raporta 2008: Mielddus 1)

Dutkanlávu logi lávvomuora muittuhit dutki geatnegasvuodas sihke máttuide ja boahttebuolvaid. Symbolalaččat doallat gieđaideamet gaskkas sihke vássán- ja boahtteáiggi. Juohkehaččas mis lea dat seamma geatnegasvuohka, ja mii guoddit dan ovddasvástádusa návccaideame mielde.

Eamiálbmogiidda lea mihtilmas jurddašit mánga buolvva maŋos guvlui ja maiddá mánga buolvva ovddos guvlui. Galbaloaggesullos eamiálbmogat muitaladde dološ muitalusa čihččet buolvva⁷ birra omd. Idle No More lihkadusa oktavuodas (Palmater 2013). Dološ eamiálbmot njuolggadusaid mielde min ovddasvástádus lea suodjalit eatnama ja čáziid boahttevaš buolvaid (Wotherspoon & Hansen 2013: 23). Ieš lean válljen sohka buolvaid lohkun vihtta árbevirolaš sápmelaš muitalusa vuodul. Nie govvidan maiddá dan mo dát dutkamuš šaddá joatkkán dasa, mii mánggaid buolvaid dassái lea vuolggahuvvon. Háliidan maiddá bargat dan ovdii, ahte sis livčče unnimustá seamma buorit eallinvejolašvuodas ja birgenláhki go alddán leat leamašan.

⁷ Seventh Generation

Lávvu ii leat šaddan soaitáhagas sámi symbolan. Dutkanlávvu ii leat cegejuvvon čikŋan, dat láchčá saji dutkamuša ollašuhhtimii sápmelaš vugiiguin. Nugo árbevirolaš lávu, de maiddái dán eksámenčállosa lávu sáhtta njeaidit, divvut ja sirdit nuppi sadjái. Lávvu metaforan buktá fárustis konkretiija ja maiddái vuoigŋalašvuoda. Logi lávomuora ja golbma válddahaga dahket oktiibuot 13 muora dutkanlávvu lávvoriggái. Dat lohku muittuha dološ áiggi rehkenastinvuogis, mii jođii mánu mielde. Mánokaleandara mielde jagis leat oktiibuot 13 mánu, vaikko beaivváškaleandara mielde dat leat dušše 12. Govas 4. govviduvvo lávvu bajábealde áimmus. Jus geahča dutkanlávvu metafora bajábealde lotti čalmmiiguin, de das sáhtta oaidnit

Govva 4. Lávvu govviduvvon bajábealde.

olles jagi gierddu ja sápmelaš jahkodatgierddu. Nie loavddan lea ovttá láchkai lebbejuvvon gávccii jahkodaga, ja namalassii daid jahkodagaid siste dán dutkamuša dahkat. Loavdda lea seamma dehálaš go lávvoriggi. Dan haga ii leat lávvu iige suodji. Loavdaga lebbemiin ráhkaduvvo dutkanlávvu sisa lanja, gos eamiálbmotjurddašvuohki šaddá guovddáži.

Vai lávus livččii vuogas orrut ja bargat, dárbbášuvvojit vel duorggat, árrangeađggit, bearpmehat, duoljit, rággasat ja biebmu. Ii galgga vajáldahttit gáffegievnni, riššasákkiiid, niibbi iige gudjo, mainna gokčat dárbbášlaš gárvvuid. Seamma láchkai dutkanlávvuin barggadettiin berre váldit fárrui olu ehtalaš bagadusaid, mat gullet dutkamuša dahkamii.

Iešgudegelágan 4 R-bustáva muitokoansttat geavahuvvojit dávjá eamiálbmotdutkanmáilmmi ehtalaš prinsihppan. R-bustávat muittuhit dutkiid eangalagillii das, ahte eamiálbmotdutkanmušas galget leat fárus ‘respect’ (gudnejahttin guobáiguvlui), ‘reciprocity’ (juogadeapmi guobáiguvlui), ‘reliability’ (luohtámuš guobáiguvlui) ja ‘relevance’ (áššáigullevažvuohhta) (Porsanger 2018). Iešgudege gálduin R-bustámaid mearkkašupmi veháš rievddada, muhto buot dain deattuhit eamiálbmoga dili, dárbbuid, eallinberrasa ja vieruid vuhtiváldima. Hawaii dutki Renee Pualani Louis veršuvnnas ‘Relational accountability’ muittuha das, ahte buot gullá oktii. Mii leat sorjavaččat earáin, birrasis ja elliin (vrd. ‘All Our Relations’⁸). Dutki lea oassin das maid son dutká. Dasa lassin, ahte dutki galgá gudnejahttit ja doalahit oktavuodaid, de dutkamuš buktá maiddái ođđa oktavuodaid ja ođđa ovddasvástádusaid. ‘Respectful representation’ muittuha buriin

⁸ Gal baloaggesullo eamiálbmogiid ee. La kota ja Cherokee oahpahusa eangalagielat jorgalus. Dan mielde buot áššit ja olbmot leat čatnon nuppi nubbái dego fulkkežagat sihke áiggi ja báikki dáfus (Scully 2018:21).

olmmošvieruin. Dat gáibida dutki smiehttat sihke dan mo son ovdanbukta iežas, dutkamušas guoski olbmuid, dáhpáhusaid ja áššiid maid son dutká. Dat ávžžuha vuollegašvuhtii, árvasvuhtii ja gierdevašvuhtii. Dat gohčču dohkkehít eamiálbmoga ja olbmuid mearrádusaid dieđu hárrái, maid sii duinna juogadit. Sii sáhttet oavvildit maiddái, ahte buot dieđut, maid sii leat dutkiiguin juogadan eai leat oavvilduvvon máilbmái viidábut. ‘Reciprocal appropriation’ váruha ávkkástallamis ja oamážastimis. Eamiálbmotdutkanmušain lea dávjá gáibádus, ahte ii dušše dutki, muhto maiddái searvvuš maid dutki dutká galgá ávkašuvvat dutkamušas. Nuppiin sániiguin dutkamuš galggašii álo leat ávkin dan oktavuhtii gos dan dahkat. ‘Rights and regulations’ muittuhit eamiálbmogiid oamastanrivttiin. Gáibádus lea, ahte olles dutkanproseassa livččii ovttasbargu ja buot dutkanbohtosat ja almmuhusat gávnaheamiin galget leat juogaduvvon eamiálbmot servošiin. Daid galgá dasa lassin ovdanbuktit vugiin ja gielain, man searvvuš ádde. Eamiálbmoga vuoigatvuođat dihtui galget bisuhuvvot maiddái dutkanbohtosiid julggašteami maŋŋá. (Louis 2007: 133.) Árvvoštalan iežan dutkamušain čuovvut dáid seamma ehtalaš prinsihpaid maid eará eamiálbmotdutki deattuhit.

Sámegillii R-alliterašuvdna muitokoansta ii doaimma, iige jorgalanbargu álo leat nu álki. Ávnnasdeddiin dárbašiid dutkanlávvosan fuomášan, ahte dán oktavuodas in dárbaš doalahit logu njeallje go smiehtan makkár ehtalaš bagadusaiguin ráhkkanan dutkanmátkái. Johtádettiin válddán fárrosan giitevašvuođa, olmmošvuođa, gudnejahttima, dárbašlašvuođa, guovtteguvllotvuođa, juogadeami, ovttasbarggu, gulahallama ja dieđu máhcaheami. Čuvodettiin dáid ehtalaš prinsihpaid čuovun seammás maiddái WINHEC dutkanstandárddaid, maid mielde eamiálbmoga oamasteapmi dieđuide galgá sihkarastojuvvot (WINHEC). Anán muittus, ahte ehtalaš prinsihpain ii leat sáhka dušše olbmuid oktavuodain. Seamma ehtalaš duohtavuodat gustojit maiddái eatnamii. Eatnama mielde mun jođán, eatnamiin ferten láhttet ja dan gudnejahttit. Eatnama haga in iešge livčče.

Dutkanlávvu lea gárvvis. Lávuvuođas buollá ráhkisvuođa dolla, mii doallá heakka, gavnje spiriid ja ligge olbmuid oktavuodas.

Lávuvuođas biebma sámegillii. Lávostallan ja dolastallan addet nu ollu. Dolla lea heagga ja dolla addá heakka. Dollagáttis olbmo váibmu gahčá sadjái. (Buljo 2018.)

Váldit ruovttoluotta ja oahppat oddasit - dekoloniseren

Lávus leat dihto láhtten-njuolggadusat. Guossit bohtet álggos uksaloidui ovdal lávvoeamit bovde sin siskelii gaskaloidui ja guossoha gáfe. Lávostallanvieruin ja -njuolggadusain lea dávjá praktihkalaš vuolggasadji. Nie lávvu sáhtá rievdadit hámis dárbbu mielde gievkkanin, duodjelatnjan, orrunlatnjan ja oadđinlatnjan.

Govva 5. Govva lávus siste, gos máná guovttos leaba áiddu lihkan rággasiid vuolde.

Govas 5. lea govva lávus, gos olbmot leat ijastallan ja orodan. Árga manná njuovžilit go juohke dinggas lea iežas sadji. Muhtin guovlluin Sámis lávostallanvierut eai leat šat nu oahppásat. Son guhte dovda lávostallanvieruid sáhtá unohastit jus olbmot vázzet boaššus, iige lávus oro leamen čorgatvuotta ja ortnet. Seammás ferte áddet ja muitit, ahte buot sápmelaččat eai leat beassan oahppat mo lávus galgá láhttet. Lávostallanvieruid ealáskahttima sáhtá oaidnit metaforan dekolonisašuvnna, mii lea maiddái dán dutkamušas dehálaš oassin.

Dekolonisašuvdna oaivvilda dan, ahte mii bidjat eamiálbmot árvvuid ja kultuvrra doaimmaideamet guovddáži. Olbmuid lea dehálaš beassat reflekteret dan, mo kolonialisma proseassa lea vaikkohan sin jurddašeapmái ja áddejupmái. Rauna Kuokkanen attii Supmii 100-jagi šaddanbeaivveskeanjan čálloša, mainna son imaštallá dan go mángasat eai dieđe eaige jáhke, ahte Suomas lea iežas koloniseren historjjá. Sámieatnamis kolonialisma lea geavahan dábálaš vearjjuidis: skuvlla, láhkaásahemiid ja girku. Láhkaásahemiin sápmelaččaid vuoigatvuoddat leat ráddjejuvvon. Skuvla ja girku fas leat leamašan guovddáš fápmun

rievdadeamen sápmelaččaid árvvuid ja eallinoainnuid. Kolonialisma ii leat Kuokkanena mielde dušše vássán historjá, baicce struktuvra mii váikkuha ain otnábeaivve min servodagas. Dekoloniserema vuosttaš lávkin son oaidná ságastallama álggaheami kolonialismma leahkimis ja joatkašuvvamis. (Kuokkanen 2017.) Maiddá Maori dutki Linda Tuhiwai Smith čállá girjjistis *Decolonizing methodologies*, ahte kolonialisma ii guoskat dušše eatnamiid, muhto olbmuid mentála dili ja jurddašeami (Smith 1999: 25). Kuokkanen govvida dán nu, ahte koloniserejeaddji addá iežas čalmmiid midjiide, eatge mii šat oainne máilmmi Sámi čalmmiiguin (Kuokkanen 2009: 25). Olbmuid oaiviliin ja láhttemis vuhttojit miela koloniserema bohtosat. Sápmelaččat ieža maid sáhttet fuotnut sámevuoda. Dekoloniseren oaivvilda muhtumin dan, ahte mannat bajit dássái eatge sivat ovttaskas olbmo. Olbmot leat dihto láhkai bidjon dan dillái.

Masterbarggu váimmožis leat sámáidahttin ja iešmearrideami jurdagat. Asta Balto ja Gudrun Kuhmunen oaidniba namalassii oahpaheaddjiid bargun ja ovddasvástádussan heivehit ja sirdit árbevirolaš sápmelaš kultuvrra boahttebuolvvaide. Sáhka ii leat dušše pedagogihkas, muhto maiddá olles árvomáilmmis ja eallinoainnus mii čuovvu fárus. Sudno mielde oahpahit galgá odđa buolvvaid lassin maiddá eará olbmuid, erenomážit eiseválddiid ja earáid mearrideaddji posišuvnnain servodagas. Balto ovtta Kuhmuneniin oaivvildeaba, ahte čoavddus dán dillái lea odđasit oahpahit olbmuid iežaset kultuvrras ja gielas. Mii fertet máttuideamet oahpahemiid dovdat, ja dat árbevirolaš oahpaheamit sáhttet hukset vuodu proaktiiva vuiggi. (Kuhmunen ja Balto 2014: 7, 27, 53).

Eamiálbmogiin lea dárbu buktit ovdan vuoigatvuodaideaset eatnamiiddiset. Sis lea maiddá dárbu várjalit iežaset dieđuid jotkkolaš ávkástallamis, boasttudulkojumiin ja mystifiseremis. Dutkamušaid leat geavahan muhtumin koloniála vearjun, ja mánggat eamiálbmogat sáhttet oaidnit dán guokte ášši synonyman (Porsanger 2004: 107). Eamiálbmogat leamaš guhká dušše dutkamušaid passiiva objektan (Smith 1999, 61), ja danin mánggat eamiálbmot ovddasteaddjit leat dolkan dutkamušaide. Nubbi sivva dolkamii lea dat, ahte dutkamušat leat dávjá dušše dolvon eamiálbmoga dieđuid, eaige leat addán olus maidige ruovttoluotta (Porsanger 2004: 108). Eamiálbmogiidda dutkamuša dekoloniseren ii dárbbas oaivvildit ollásit oarjemáilmmi teoriijaid, dutkamušaid ja dieđuid hilguma - dan sajis sáhttá lohkat, ahte rievdadit dutkamuša fokusa (Smith, 1999, 39). Maiddá dutkit sáhttet aktiivvalaččat figgat heaittihit ortnegiid, mat gáržžodit olbmuid vuoigatvuodaide iežaset kulturárbái. Sii sáhttet iežaset dutkamušaiguin doarjut servošiid gos figgat ealáskahttit giela dahje árbevirolaš eallinvugiid. Maiddá oahppolágádusat galggašedje dieđu vorkema sajis šaddat dekoloniseren fápmun eamiálbmogiid veahkkin. (Simpson 1999: 79-81.)

Eve Tuck ja K. Wayne Yang muittuheaba, ahte dekoloniseren ii leat metafora iige dasa gávdno synonyma. Doahpaga geavaheapmi dagaha koloniserenhistorjjá oinnolažžan. Sáhka lea eatnamis, resurssain ja imperialismmas. Soai lohka, ahte olju lea okta imperialismma mohtoriin, nu leamaš sáhti ja nu bohtá leahkit čáhci maid bohttevuodas. Eananeaiggátvuoda čuoččuheamit dahket vejolažžan ain joatkit imperialisttalaš eananresurssaid ávkkástallama ja danin eamiálbmogat galget bajidit jienaset. (Tuck & Yang 2012: 3, 7, 31.)

Bealljebealástalan diehtolávu dollagáttis ja oahpahalan ođđa doahpagiid akademalaš gielas. Oahpahallagoađán ieš maid gulahallat daiguin. Sáhtašin čohkohallat dutkanlávu loaidduš diibmaviissaid - vahkkoviissaid - guldalit muitalusaid ja oahppat eamiálbmotdutkiid teoriijain. (Beaivegirji 6.4.2018)

Bovden dutkanlávvi lasi eamiálbmotgussiid Aotearoas, Hawaijis ja Galbalaggesullos, ja ságastallan joatkašuvvá. Logan, guldalan ja oahpan. Opaskwayak Cree Shawn Wilson oahpaha mu oaidnit dutkanbargun seremoniijan. Son deattuha eamiálbmotdutkanmuša dehálamos mihtilmasvuotnan oktavuodaid huksema, doalaheami ja nannema. Go olmmoš hukse oktavuodaid, dat buktá mielddis ođđa vejolašvuodaid ja maiddái ovddasvástádusa. Dutkanmetodaid váljedettiin ja dutkanmuša čadahettiin lea su mielde ovttodehálaš árvoštallat mo dat váikkuha oktavuodaide olbmuiquin, ealliiguin, ideaiguin ja birrasiin. Eamiálbmotperspektiivvas diehtu šaddá namalassii dán oktavuodain. Go bargat ja jurddašallat ovttas, de hukset gaskavuodaid maiddái nuppi nubbái ja nuppiideamet jurdagiidda. Oktavuodta lea juogaduvvon vásáhus, iige diehtu danin sáhte ieš okto gávdnat dahje oamastit. (Wilson 2001: 176, 178 ja Wilson 2008: 70-73, 80-96.) Wilsona jurdagiid sáhtta dulkot epistemologiijan gos oktavuodta nubbái lea dehálu go ieš ášši. Dulkon, ahte datačoaggima sajis eamiálbmotdutkanmuša váimmožis berrešii leat baicca oktavuodaid áimmahuššan.

Robin Kimmerer, Anishinaabe biologiija professor ges muitala vel lasi ehtalaš jurddašeamis eatnamiin. Son čállá gutnálaš láju (honorable harvest) ja guovtteguvllotvuoda (reciprocity) birra. Son muittuha, ahte guovtteguvllotvuodta guoská maiddái ovtastallama eatnamiin. Guovtteguvllotvuodta oaiivilda dássedeattu doalaheami ja juogadeami guktuid guvlui sihke olbmuid gaskkas ja ovttas luondduin. Vai luondduláhjit jotket lunddolaš birrajođuset, de mii galgat addit seamma olu ruovttoluotta go maid leat ieža ožžon. Buot lea oktiičatnon ja ovttadehálaš olbmo láhtten čuočču buohkaide earáide. (Kimmerer 2015: 183.) Dán eamiálbmotgii mihtilmas jurddašvuogi gohčoda Rauna Kuokkanen sápmelaš vuolggasajis láhji lohkkas. Láhji lohka mielde olbmo iežas buorre vásáhus buktá dárbbu juohkimii. Láhji lohka vuodđuduvvo eatnama ja dan attáldagaid guovtteguvllotvuoda prinsippii. Dábálaš gielas ja eallimis hállat ruovttoluotta addima dahje máhcaheami birra. Ruovttoluotta

addimiin doalahit dássedeattu olmmošlaš gaskavuodaid ja olbmo gaskavuodaid sosiokomosa gaskkas. (Kuokkanen 2007: 145, 147).

Jurddašalan oktavuodaid áimmahuššama ja guovtteguvllotvuoda. Luossabivddu oktavuodas lean oahpahuvvon váldit dušše dan maid dárbbášan ja juogadit earáiguin dan maid fidnen. Bohccos lean oahpahuvvon geavahit buot osiid biebmun ja duodjeávnnasin. Maidige ii galgga skievttidit. Luopmániid čoakkedettiin ges smiehtan dieđu čoaggima. Monu dovddan, dego muinna livčče juogadan olu eanet ávdnasiid go maid dárbbášan mastera čállimii. Dat vuolggaha gažaldaga das, maid galggašin dahkat daid osiiguin, maid in geavat masterčállošis. Orru dego eallimis livčče vuordámušat, maid in riekta vel ádde. (Beaivegirji 30.7.2018.)

Robin Kimmerer mielde gávdno ain boarrásut oahppu go dat, ahte olmmoš galgá váldit dušše dan maid dárbbáša. Dološ oahppu ávžžuha váldit dušše dan, mii dutnje addojuvvo (Kimmerer 2015: 183). Válddán dološ oahpuid iežan mastermátkki bálggesčuovgan. Jearan lobi, guldalan, luoitán ja válddán giitevašvuodain vuostá. Ávnastan dutkamuššii dakkár osiid, maid vuorjjakeahttá fidnen ja luohtán dasa, ahte muinna juogaduvvo dat mii lea oidnojuvvo. In dárbbáš eanet háhpohallat. Dát jurdda buktá ráfi. Dan oahpu leamaš buorre muitit maiddáid dalle go lean duskkástuvvan iige dutkanbargu oro ovdáneamen mu vuordámušaid mielde.

Maiddáid nuppi Anishinaabe dutki, Leanne Betasamosake Simpsona jurdagat gáimmadit olu iežan jurdagiiguin. Simpson nanne mu jurdagiid das, ahte árbediehtu lea ollislaš diehtoortnet, man ii dárbbáš vuogadahttit oarjemáilmmi diehtagiiguin. Su bargguid bokte lea leamaš mihtilmas oahpásnuvvat dasa, mo eará álgoálbmoga ovddasteaddji hukse dutkanmetodaidis akademalaš bargui. Vaikko Simpsona (1999) nákkosdutkanmušas lea vássán jo masa 20 jagi, de muhtin guovddáš fuopmášumit leat ain áigeguovdilát. Oddasut čállošsiiguin son vuodju eanet áššiide, maid nákkosgirjii oanehaččat namuha. Simpsona barggut, oahpahusat ja jurdagat leat johtán fárus masterbarggu čadahanproseassas ja dat leat vaikkohan olu maiddáid iežan válllejumiide dutkanbálgá alde. Su jurdagat eai leat gáidadan mu eret Sámis. Dan sajis dat leat baicce movttiidahttán mu oahpásnuvvat vel buorebut iežan birrasii, báikki olbmuide, árbevieruide, árvvuide, muitalusaide ja eatnamiidda (gč. Simpson 2017: 53). Dán masterbarggu oktavuodas dat oaivvilda namalassii sámi áddejumi ja doahpagiid. Simpsona mielde “ juohke áidna eamiálbmot olmmoš, geas lea motivašuvdna oahppat ja jurddašit eatnama bokte, berrešii leat vuorrováikkuhusas iežas guovllu eallilan olbmuiguin ja čehpiiguin iige dušše lohkat mu čállošiid.” (Simpson 2014: 17. Čáli iežas jorgalus eanjalasgielas.) Dáiguin sániiguin morihan ja lávken olggos dutkanlávus, gos lean áigebotta logadan eamiálbmotdutkiid čállošiid. Lea áigi bargagoahhtit. Dán oahppočájánasa ulbmil ii leat čállit

girjjiid girjjiid birra. Mihttun lea baicce gulahallat ealli birrasiiin ja olbmuiguin, ja ovttas báikkálaš olbmuiguin hábmet dutkamuša bohtosiid.

3. Gáfestallan ja gulahallan - Dutkama metodat ja čadaheapmi

Gáfestallan dutkanmátkki álggus ja loahpas

Dutkamuša mihttomearit ja metodat leat láddan gulahaladettiin báikkálaš olbmuiguin. Leamaš veadjemeahtun ovddalgihtii diehtit gosa proseassa doalvu. Bargadettiin lean ohcan rivttes sániid govvidit dan, makkár vugiiguin lean figgan gávnahit dieđu. Dovden dehálažžan háleštallat báikkálaš olbmuiguin ovdalگو álggahin dutkanbarggu. Seamman láchkai mus leamaš álggu rájes čielga dáhttu ovddimussan mitalit sidjiide dutkamuša bohtosiin dakkár vugiin, ahte sis lea vel vejolašvuohta váikkuhit masterčállosa sisdollui.

Álgojagis 2018 hábmejin dutkanplána, mas ledje golbma oasi. Tabeallas 1. čilgen masterbarggu osiid ja áigetávvala. Háliidn gulahallat olbmuiguin iešgudege vugiiguin sihke joavkkus ja okto. Joavkkus ságastallan sáhtta movttiidahttit olbmuid ovttas muittášit ja sii sáhttet jearrat guđet guoimmisteaset gažaldagaid, maid dutki ii livčče fuomášán. Joavkojearahallamis dutki sáhtta hállat seamman áigge mángga olbmui, ja jearrat gažaldagaid maidái guđege joavkoláhtuin sierralágaid (omd. Hirsjärvi jno. 2001: 61). Joavkojearahallama lassin lean gulahallan olbmuiguin maidái guovttá gaskkan. Joavkkus olbmot eai ovttu arvva mitalit buot, iige buohkaid geasut searvat stuorát joavkkuid čoahkkanemiide.

1. oassi	1.gáfestallan (joavkojearahallan)	109.2.2018
2. oassi	Olbmuiguin ja birrasiin gulahallan. Girjjálašvuođa lohkan. Jietnabáttiid ja notáhtaid analyseren ja bohtosiid čállin.	Okta jahki: giđđadálvvis 2018 - dálvá 2019
3. oassi	2.gáfestallan (joavkoárvoštallan)	10.3.2019
Loahpahus	Masterbarggu gárven ja barggu sisa addin	Giđđat 2019

Tabella 1. Masterbarggu oasis ja áigetávval

Lean mearridan dutkat veháš maidái girjjálašvuođa dán dutkamušas, vai oainnašin buorebut ollislaš gova dutkamuša fáttáin. Girjjálašvuođa lean háhkan dađi mielde go dutkamuššii searvan olbmot leat namuhan áššiid. Ságastallamiid maŋŋá lean ohcan girjjálašvuođa, mii giedahallá seamman fáttáid maid dutkanguoimmit leat namuhan. Dutkanguoimmit leat ieža maidái evttohan olu iešgudegelágan lohkašvuođa munnje dutkamuša

várás. Girjjálašvuohta lea dahkan vejolažžan čiekŋalis guorahallama duddjodettiin oktavuodaid ja oppalašvuođaid dutkanguimmiid muitalusain. Eamiálbmotgirjjálašvuođa bokte geahččalan oaidnit báikkálaš dutkamusa saji maddái stuorát globála oktavuodain.

Ággahin dutkanbarggu guovvamánu 10. beaivve 2018 joavkojearahallamiin dahje gáfestallamiin, nugo ieš dan dilálašvuođa gohčodin. Orui lunddolaš ordnet dilálašvuhtii gáfestallama, vai dat livččii oadjebas ja lunddolaš muittašeapmái ja ságastallami. Davviguovlluin gáfestallan lea dehálaš oasis sosiála dáhpáhusaid ja oktavuodaid čatnamis. Nuppi háve čohkkejin olbmuid gáfestallat sullii jagi geahčen ovddit gáfestallamis 10. beaivve njukčamánu jagis 2019. Dalle dutkangierdu lei muhtin láhkai ollašuvvan jagiin seamma lávkái, ja bessen ovtas servošiinnán árvoštallat masterduoji bohtosiid.

Vuosttaš gáfestallan dilálašvuođa ulbmilin lei ággahit dutkanbarggu muhtin láhkasaš seremoniijain, mii duvddášii mu álgui ja láidestivččii mu rivttes guvlui johttát dutkamusaainan. Vuosttaš joavkojearahallan symboliserii munje vuoŋŋalaččat dutkamusa álggu. Dieđu čohkkema lassin dovden dárbbu láhčit saji kollektiiva muitaleapmái ja muittašeapmái. Árvalin, ahte muittašeapmi sáhtášii bálvalit olbmuid maddái fámuđuhtti vásáhussan ja ođđaláŋan deaivvadeapmin oahpes olbmuiguin. Anne Wuolab mielde sápmelaš gáfestallankultuvra spiehkasta olu gávpotmáilmmi johtilisgáfe jugisteamis. Beallenomáda olbmuide gáfestallanbottut leat addán vejolašvuođa bosihit ja gulahallat siidaguimmiiguin ovdalgo fas bargagohtet dahje jotket mátki ovddos guvlui. Gáfestallama sáhttáge oaidnit seremoniijan, mas olbmot gáimmadit buriin áiggiin sihke juhkamusaain ja gáfestallanskihpáriiguin. (Wuolab 2019.)

Gutkot gáfestallan-dilálašvuođat Ohcejoga Áilegasdálus ledje buohkaide rabas dilálašvuođat. Almmuhin daid birra báikkálaš áviissaid, gávpeseinniid ja báikkálaš sámi searvvi šleatŋapoastalisttu bokte. Almmuhusas bovdejin olbmuid *gáfestallat ja háleštallat árbevirolaš bargguid birra*. Dasa lassin bovdejin muhtin árbečehpiid ja ovdeš oahpaheaddjiid njálmálaččat fárrui. Guktuin dilálašvuođain olbmot mihte dasa, ahte dilálašvuohta báddejuvvui (gč. Miellodus 1). Čállen dilálašvuođain maddái notáhtaid ja čuvvon mo olbmot huksejedje oktasaš oainnu jahkodatgierddus, dasa laktáseaddji doaimmain ja das maid sii oidnet dehálamos oahppun boahhtevas buolvvaide.

Jo ovdal vuosttaš gáfestallama sámeoahpahusa kollega ja mu oahppi áhčči lei sávvan, ahte vihkkedalašin jahkodatgierddu oassin iežan masterbarggus. Gáfestallamis háliidin gullat livččiiigo dat earáid mielas maddái dehálaš fáddá. Dilálašvuhtii oassálastte logi olbmo, geain masa buohkat ledje buvttahan ealáhatahkái. Láhčen saji gáfestallami riegga hámis stuorra beavddi birra. Rieggás hállan buktá oadjebas ja dásseárvosaš dili ságastallami ja lean vásihan,

ahte nie beasan buorebut gullat buohkaid jiena. Rieggá hápmi lea lunddolaš maiddái sápmelaččaide dollagáttis ja lávus čohkohaladettiin. Ulbmilin lei váldit vuodu Talking stick⁹ - prinsihpas, muhto in šaddan dan dahkat go olbmot bohte ja manne vehá iešguđege áigge. Lean geavahan sullasaš ságastallanvuogi sihke oahpahusdilis ja skuvlla váhneneahkediin. Dán háve joavku ieš mearridii gulahallanvuogi, mii várra heivii go galggaimet sápmelaš vuodu váldit bargui álggu rájes. Gáfestallamis olbmot juogadedje vásáhusaid muittašeami bokte. Ruoktot vuolgedettiin oassálastit sávve eanet sullasaš gávnnademiid. Muhtin olbmot čájehedje beroštumi searvat dutkamuššii maiddái gáfestallama maŋŋá, ja lean gulahallan golbmásiin singuin dutkanjagi áigge.

Vuosttaš gáfestallandilálašvuolta láidestii čuovvut gáfestallama dutkanmetodan. Dutkin ohppen gáfestallamis maiddái vuollegašvuoda:

Olbmot ledje movttegat gáfestallamis ja sávve eanet sullasaš gávnnademiid. Ieš gal dovden, ahte lean monu eahpelihkostuvvan ja bolgen iežan. Giddejin fuopmášumi áibbas joavdelas detáljaid: gáhkuiide ja iežan biktasiidda. Eará skuvlaoappát leat muhtin skihpára jearahallan ja nie hárhjhallan dutkamuša jearahallandilálašvuoda. Maid mun dagan? - bovden olles gili hárhjhallan jearahallamii!

Mu dutki rolla lei ozus. Dovden ahte in sáhtán leat mun ieš. Doalahallen inge ieš searvan ságastallamii nugo dábálaš dilis dagašin. Váruhin stivremis olbmuid jurdagiid dahje ságaid iežan oaiviliiguin. Guldalin dušše earáid ja čuvvon gosa ságastallan jođii. Mus ii ovttá láchkai lean rolla. Maŋŋá dovden, ahte livččen olu eanet ávkki ožžon dan guovtti diimmu joavkojearahallamis, jus livččen ieš maid searvan ságastallamii inge dušše áiccadan dan. (Beaivegirji 11.3.2018.)

Vaikko gáfestallan ii deavdán buot mu vuordámušaid ja áigumušaid, de dutkanbarggu álggaheapmin dat lihkká lei guoibmás ja fiinna seremoniija. Dan seremoniija bokte áddejin, ahte in máhte inge dieđe visot. Dutkirolla guorahallan leamaš dehálaš oasis maiddái rivttes metodaid gávnaheamis. Maŋŋá lean lohkan, ahte intellektuála vuollegašvuolta lea okta buori dutkamušaid kriterain. Dutki galgá álo muitit, ahte son ii dieđe buot ja rabasvuodain dovddastit vejolašvuoda meaddimii. Álo lea vejolašvuolta, ahte galggašii eanet máhttit ja diehtit. Vuollegašvuolta ásaha buori vuolggasaji oahppat earáin. (Kalleberg 2002: 152.)

Nuppi gáfestallandilálašvuhtii njukčamánu 10. beaivve 2019 bovdejin báikkálaš olbmuid seamma láchkai rabas bovdehusain. Sáddejin sierra bovdehusa maiddái dutkanguimmiide, muhto sis eai nu máŋggas beassan dahje háliidan searvat gáfestallamii. Muhtin oassi olbmuin geat serve gáfestallamii ledje leamaš maiddái vuosttaš gáfestallamis fárus jahki ovdal. In ráddjen olbmuid meari moge, muhto guktuin dilálašvuodain orro leamen muddágis olu olbmot. Logi olbmo joavkkus lei lunddolaš háleštallat ja buohkat serve ságastallamii.

⁹ Talking Circle -proseassas ulbmil lea gullat buohkaid jiena rieggás, mas čohkkát. Dávjá muhtin objekta johtá giedas gihtii. Dat olmmoš, gii dan doallá oážžu hállanvuoru, eaige ovttage ságaid gaskkalduhtte. (Chilisa 2012: 212-213.)

Maŋit gáfestallama ulbmil lei máhcahit dieđu ruovttoluotta servošii ja seammás sihkkarastit dieđu validitehta. Menddo dávjá akademalaš máilmmis dutki vuolgá dutkanmateriálain máilbmái, iige mital dutkamuša bohtosiin báikkálaččaide. Lean gullan mitalusaid das mo muhtin maŋisboahhtit leat gávdnan dološ dutkamušaid guhkes áiggi geahčen ja imaštallet makkár jurddabohtosiid dutki lea eamiálbmot eallimis geassán. Iežan barggus háliidin garvit roavvá boasttudulkojumiid, ja geahččalin láhčit dili ja dovddu das, ahte gažaldagas lea min oktasaš dutkanbargu. Gáfestallama álggus ovdanbukten masterduoji ja jerren olbmuid oaiviliid iešguđetge osiin das. Go jovden ovdanbuktimis bohtosiid rádjái, de ságastallan njuovžžui ja šattai golmma diibmosaš oktasaš vihkkehallanboddun. Dat ságastallan viiddidii mu áddejumi seamma láhkai go vuosttaš gáfestallandilálašvuoda ságastallan lei dahkan. Oidnen ávkki ja dárbbu sihkkarastit dieđu doallelašvuoda báikkálaš servošis. Dagadettiin dan áddejin, ahte in dieđe inge ádde buot ja mus lea ain ollu oahppamuš. Seammás dovden olbmuid buorredáhtolašvuoda ja doarjaga iežan bargui. Muhtumat sis ledje vel skeaŋkkaža munnje ordnen.

Dutkanguoibmevuolta positiiva rámmaid siste

Geavahan doahpagiid *dutkanguoibmi* (dutkanveahkki ja oahpaheaddji) govvidit oktavuoda, mii olbmuid gaskii dutkamuša dahkamis lea šaddan. Mielastan informánta doaba bidjá olbmuid objektan, iige dat leat dán dutkamuša ulbmil. Sápmelaččat leat dutkanmáilbmái adnojuvvon agalašvuoda objektan. Doahpagiid välljemiin dutki sáhtta oasil rievdadit fápmorelašuvnnaid ja dutkanparadigma. Maiddá eará sápmelaš dutkit dego Aimo Aikio leat garván informánta doahpaga. Aikio gohčoda iežas dutkamušas olbmuid mielbargin. (Aikio 2010: 7.) Guttorm ja Porsanger fás geavaheaba doahpaga árbečeahppi govvidit iežaset ovtasbargoguimmiid. Maiddá sodno mielas ”informánta”- doaba govvida dutkanparadigma, mas oassebealit eai leat dásseárvosaččat. Informánta doaba govvida maiddá dan, mo dieđuid sirdin dáhpáhuvá dušše ovta guvlui. (Porsanger & Guttorm 2011: 23.)

Dán oahppočájánasa áigge leat juogadan mitalusaid, dieđuid ja vásáhusaid oadjebas dutkanguoibmevuodas, mas dutki ja dutkanguoimmit gudnejahttet guđet guoimmiset. Seamma láhkai go olmmoš ovtasbargá ja juogada sihke máhtu ja bohtosiid lubmenguimmiin dahje guolástanguimmiin, de mun juogadan dutkanmátkki dutkanguimmiiguin ja sávan, ahte

dutkanbohtosat leat maiddáid sidjiide ja min oktasaš báikegoddái ávkin. Guoibmevuohta muitala das, ahte in leat okto jođus dutkanmátkkis. Ovttas mii árvoštallat maiddáid min barggu bohtosiid. Dutkanguoibmevuodas diehtu šaddá ja nanosmuvvá dialoga ja gulahallama bokte. Mađi buorebut dutki dovda olbmuid geaiguin son lea dutkamuša dahkamin, dađi buoret vejolašvuohta sus lea dulkot sin ovdanbuktimiid (Aikio 2010: 20). Maiddáid dutkanguoimmit orro liikomen doahpagii, maid lean välljen geavahit. Okta dutkanguimmiin celkkii: “Du dutkanguoibmin áinnas sáhtán laktet iežan, juos juo gearddi datge lea vejolaš.” Dulkojin su sátneválljemiid nu, ahte sutnje lei somá šaddat dutkanguoibmin. Nubbái dutkanguoibmi-doaba muitalii das, ahte mun dutkin háliidan su sániid mielde: “gudnijahttit, ovttas dikšut ja ovttas doarjut, nu ahte árbevirolaš máhttu ja diehtu buvttelit ihttábeaivái.”

	1. gáfestallama oassálastit	dutkanguoimmit	OU studeanttat	2. gáfestallama oassálastit
nissonolbmot	3	5	11	4
almmáiolbmot	5	6	-	6
oktiibuot	10	11	11	10

Tabella 2. Masterbarggu oassálastit

Dutkamuššii leat oassálastán sihke almmáiolbmot ja nissonolbmot. Tabellii 2. lean merken oassálastiid meari ja sohkahele. Stuoramus rollas leamašan 11 dutkanguoimmi. Dutkanguoibmin anán dán oktavuodas olbmuid geaiguin lean gulahallan dutkamuša áigge ja geaid njuolggositáhtaid geavahan barggustan. Buohkain sis lean maiddáid jearran girjjálaš miehtama searvat dutkamuššii (gč. Miellodus 2). Viđas leat nissonat ja guđas leat almmáiolbmot. Guokte dutkanguoimmi orrot Deanu gielddas ja earát fas Ohcejoga gielddas. Muhtun Suoma beale dutkanguoimmit leat johtán maiddáid Norgga bealde barggus. Eanáš oassi dutkanguimmiin orru Ohcejohleagis, muhto buohkat eai leat doppe bajásšaddan. Golbma dutkanguoimmi orrot vuollelis Deatnogáttis ja okta badjeleappos. Moadde dutkanguoimmi leat bajásšaddan eará guovllus Sámis, muhto leat orron jo guhkkit áigge dutkanguovllus. Báikkálaš olbmuid lassin dutkamuššii leat searvan Oulu universitehta sámeielat mánáidgárdeoahpu studeanttat (gč. s. 49). Olu olbmot leat maiddáid eahpevirggálaččat gulahallan muinna dutkanfáttás dutkanjagi áigge. Ságastallamat iešgudege olbmuiguin leat váikkuhan välljemiide, maid lean dahkan dutkanmátkki áigge.

Leanne Simpsona mielede eamiálbmot olmmoš dorvvasta dávjá eallilan olbmui go son ohcá áššedovdi dahje čeahpi. Eallilan olbmot dovdet báikkálaš historjjá, doalahit dihtolágan eallinoainnu ja vuoiŋalaš- ja sosiála struktuvrraid. (Simpson 1999, 28–31.) Vaikko mun in leat válljen gulahallat dušše eallilan olbmuiguin, de olu dutkanguoimmit gullet boarrásut bulvii. Mánegasat sis leat ávžžuhan mu ságastallat maiddáí nuorabuiguin. Dutkanguimmiin boarrásamos leamaš dutkamuša dahkama áigge sullii 85-jahkásaš ja nuoramus sis leamaš sullii 35-jahkásaš. Oulu universitehta studeanttat leamašan das vel nuorabut.

Govvosis 2. mitaluvvo dutki ja dutkanguimmiid rollain dutkanbarggus. Muhtin olbmuiguin gulahallan ja ovttasbargu lea bistán guhkkit áigge ja nuppiiguin oanehut áigge.

Dutki ja dutkanguimmiid rollat

Govv. 2. Dutki ja dutkanguimmiid rollat dutkamuša áigge. Buohkaid rabas gáfestallan dilálašvuodain maiddáí eará báikkálaš olbmui leamaš vejolašvuodta searvat ságastallamii ja nie olles searvvuš leat fátmmastuvvon fárrui dutkamuša dahkamii.

Báikkálaš servoša lean bovdn fárrui ságastallamii gáfestallan dilálašvuodaid bokte sihke dutkamuša álgomuttus ja loahpas. Báikkálaš servošis leamaš rolla dieđuid validitehta sihkkarastimis. Dutkin mu bargun lea leamašan válddahallat juogaduvvon dieđuid, vásáhusaid ja oahpuid čálloša bokte. Seamma dehálaš go bohtosiid čállin lea leamašan oktavuodaid

áimmahuššan. Guovddázis lea juogadeapmi ja gulahallan guktuid guvlui, eaige buot dutkamuša bohtosat oidno báhpára alde.

Ruovttoguovllustan johtet olu dutkit ja dutkanguoimmit leat oahppan dádjadit maiddái dutkanmáilmmis. Dutkamuššii searvan olbmot leatge bagadan mu maiddái dutkan- ja analyseren metodain, go sis leat olu vásáhusat dain maid. Okta fuolki, gean jurddašin dáhttut veahkkín iežan dutkamuššii muitalii, ahte jagis 2018 son lei vástidan jo oktiibuot 11 dutki jearaldagaide. Ovttas mearrideimmet, ahte dat lea doarvái ovtta jahká, iige son searvan dán dutkamuššii.

Jurddaš makkár gelbbolašvuohta dán olbmui lea dutkamuššii. Olmmoš, guhte ii mu dieđu mielde leat vázzán oba nuppi dásige skuvlejumi, rávve mu dutkamuša analysametodain! Son lea lohkan olmmoš das beroškeahttá, ahte ii leat skuvllaid čađahan. Hás sus lea eanet gelbbolašvuohta go mus dutkin! (Beaivegirji 15.10.2018.)

Diđoštan dan, ahte sohkaheallii ja oktavuodát sohkahealliid gaskkas váikkuhit servodaga ja kultuvrra hápmášuvvamii. Danin dutkanmátkki álgomuttus ohcalin gullat almmáiolbmuid jiena.

Mo mii sáhttit heivehit oahpahusa sámi servodaga dárbbuide, jus dušše bealli álbmogis searvá dan bargui? Mánngat almmáiolbmot mearrideaddji posišuvnnain eai oro berošteamen oahpahasáššii. Sii eai oro ovtto áddemin, ahte oahpahasáššit leat seamma dehálaččat go vuoigatvuohta eatnamiidda ja čáziide. Buot gullá oktii. Albmáid láhtten sáhttá muhtumin leat oaivvilduvvon nissonolbmuid gudnin, ahte gal nisu okto máhttá fuolahit oahpahas- ja bajásgeassináššiid, muhto seammás das haksosta dodjin ja badjelgeahččanvuohta. Sávašin almmáiolbmuid eanet searvat ságastallamii das, mii livččii buoremus min mánáide ja arvat mánáid bokte dustet ovddasvástádusa min boahhteáigái. (Beaivegirji 23.11.2017.)

Eanáš oahpaheaddjit ja mánáidgárdeoahpaheaddjit min guovllus leat nissonolbmot. Maiddái statistihkaid mielde oahpahussuorggis barget eanáš nissonolbmot, ja mađi nuorat mánáin lea sáhka, dađi eanet oahpaheaddjin doibmet nissonolbmot. Suoma mánáidskuvlla ja mánáidgárddiid oahpaheaddjiin 85% ledje nissonolbmot jagis 2010. (OPH 2016; Tilastokeskus 2010.) Iežan vásáhusa mielde maiddái váhnenságastallamiidda ja váhneneahkediid oassálastet eanáš nissonolbmot. Dutkamušaid mielde skuvllavázzin ii leat buohkaide seammalágan vásáhus ja skuvla váikkuha olu mánáid psykososiála buresveadjimii. Davvin erenomáš hástalussan leamaš oahppiid dásse-árvu ja buresveadjin. Ahonen dutkamuša mielde sihke Ruota, Suoma, Norgga ja Ruošša davveosiin nieiddat birgejit buorebut skuvllas ja leat eanet duhtavaččat skuvladiillái. (Ahonen 2010: 34, 97, 102 ja 147.) Almmáiolbmuid dieđut leat dehálaččat oahppiid buresveadjima ovddideamis. Dutkanfáttá válljedettiin smihtten, ahte

gánddaid oahppanmokta sáhtašii buorránit dainna, jus sii vásihivčče, ahte lea sáhka dehálaš áššiin maiddá almmáiolbmuid.

Ovdal dutkanbarggu virggálaš álgu gulahallen iežan oahppiid áhčiiiguin. Sin árvalusat láidejedje mu dutkanmátkki árbevirolaš ealáhusaide. Min guovllus almmáiolbmot barget dávjá árbevirolaš ealáhusaiguin ja nisssonolbmuid barggut leat jo guhkkit áigge muittuhan eanet industrialiserejuvvon servodaga ámmáhiid (Vuomajoki 1976: 53). Ovtta áhčis ja oahpaheaddji kollegas ožžon evttohusa das, ahte “berrešin Sámi jahkejuvlla¹⁰ ovddidit iežan mastera bokte.” Nie oahppiid ollislaš buresveadjima ozus árbediehtu lea šaddan dutkamusa váimmoži. Maiddá Kanadas duohtavuoda ja seanadankommišuvnna barggus lea bohtán ovdan, ahte eamiálbmot olbmuid persovnnalaš ja kultuvrralaš identitehta ođđasit gávdnan ja nannen leamaš okta dehálamos osiin olbmuid dálkkodanmátkkis (Mussel 2008: 337).

Čohkkedettiin dieđu árbevirolaš ealáhusain dovden dađistaga dárbbu gulahallat maiddá nisssonolbmuiguin. Dutkanjoavku lea šaddan dan mielde go olbmui leamaš ástu ja beroštupmi searvat guorahallamii, inge leat ráddjen dan sohkaheali vuodul. Buot berošteddjiide lean sávvan buresbohtima. Lean gulahallan sihke nisssonolbmuiguin ja almmáiolbmuiguin, vuorrasut buolvvain ja nuorabuiguin vai ožžošin ollislaš gova jahkodagaide laktáseaddji árbedieđus. Lean ohcan olbmuid otná gelbbolašvuoda vuoddoealáhusain nugo boazodoalus, eanandoalus, guolásteamis, bivddus, murjiid ja šattuid čoaggimis, ávnnasteamis ja duojis.

In leat rátkán dieđu sákka sohkaheali vuodul bohtosiid guorahaladettiinge. Maiddá Linda Smith váruha bihtádeamis dieđu sohkaheali vuodul nugo oarjemáilmmis muhtumin lea vierrun (Smith 2015). Jurddabálggis maid lean dovdan lunddolažžan dutkanfáttá válljemii ja dutkanguoibmevuhtii muittuha earáge osiin Smith vihkkedallama eamiálbmotdutkanma dovdomearkkain. Su mielde eamiálbmotdutkanis lea dávjá guovddáži kollektiiva beroštupmi. Dutki searvá olbmuid eallimii, ja gullá sis maid sii dárbbasit. Dutkanbarggus galgá leat ávki eamiálbmotjovkui, mainna dutkamusa dahkat. Eamiálbmotdutkanma váimmoži lea su mielde vuoinjalašvuohta, buorideapmi, dekoloniseren ja dearvvasmahttin. (Smith 1999: 117.) Dáinna masterdutkanmušain geahččalan oasistan čalmmustahttit olbmuid servodagas buresveadjima, skuvllas loaktima ja eallimis birgema.

Dutkanmetodaidda válljemis čuovun maiddá nuppi eamiálbmotdutki dihkádan luottaidda. Su namma lea Leanne Betasamosake Simpson. Go Simpson (1999) čálligođii iežas nákkosgirjji, de son hásttuhii olbmuid oahpahit vugiideaset mielde guovlluset birra alccesis. Olbmot háliidedje doalvut su meahccái, nugo dahke muinna maid dán dutkamusa oktavuodas.

¹⁰ =Jahkodatgierdu

Oahpahalli rolla ii lean Simpsonii vuosttaš vuolggasadji dieđu ohcamii, muhto ii son háliidan ollásit luvvetge iežas proseassas. Dutkanbarggu áigge báikkálaš olbmot oahpahedje Simpsona persovna vuoiŋalaččat, fysalaččat, mentálalaččat ja dovdduid ektui - eai dušše sániid bokte, muhto namalassii vásáhusaid bokte. Simpson juogadii iežas akademalaš máhtu ja gelbbolašvuoda, ja servvodat máhttigođii atnit ávkin su dáidduid. (Simpson 1999, 28–31.) Simpsona muitalus eamiálbmot akademihkkara barggus govvida mu čalbmái muhtinlágan niehkodili.

Gáđastan nákkosgirječáli, gii ruđa ovddas johtá min guovllu árbečehpiid luhtte. Anán árvvusvuđolaš barggu, maid son dahká ja maddái árbečehpiid geat suinna máhtuset juogadit. Jáhkán dan barggu šaddat ávkin min servodahkii. Lihkká gáđastan! Manin ii juohke sámi nuoras leat dat seamma vejolašvuhta oahppat ovttas árbečehpiiguin? Mii min servodagas lea boastut, go ii oro gávdnomin dilli iige ruhta dasa? Galgetgo olbmot nákkosgirjiid čállit, vai besset boares áhkuineasetguin áiggi muosehit? (Beaivegirji 21.1.2018.)

Dutkanguoibmevuoda bokte lean vásihan juoidá maid mu váibmu áibbašii sihke intellektuálaččat ja silolaččat. Lean beassan jearrat ja oahppat olbmui áššiid, mat iežan mielas gulašedje juohke eamiálbmotnuora vuoddočuvgehussii. Mus leamaš dilli ja lohpi jearrat maddái ártegis ja jallas gažaldagaid. Go dutki oaidná iežas oahpahallin, de son ii dárbbas figgat láhttet čeahpibun go lea. Son lea gárvvis váldit oahpu vuostá ja oaidnit juohke ášši maid eallimisttis deaivida vejolaš oahpaheaddjin. Gulahallanoktavuodas olmmoš ferte váldit maddái ovddasvástádusa das mo ieš láhtte ja váikkuha birrasii (vrd. Mussell 2008: 338).

Muhtin osiid dutkamušas lean dihtomielalaččat välljen, degomat oktavuoda váldinvuohki servošiin. Lean geavahan dutkamušas positiiva metodihka, vai positiiva pedagogihkka idášii oidnosii. Muitalusat leamaš maddái dasa bálggesčuovgan. Positiivvalaš rámmat eai mearkkaš čalmmehisvuoda. Dat oaivvildit, ahte lean välljen dutkančiehkan namalassii mánggabealat dulkojumiid. Dutkanguoimmit leat muittuhan mu das, man lihkoš lean leamašan go muinna leat buorre vuodain juogadan nu ollu ja maddái das, ahte dán máilmmis gávdnojit mánggat duohtavuodát. Buohkain ii leat leamaš seamma buorre vuorbi eallimis.

In sáhte šiitit du vásáhusaid. Mun jurddašan ahte don leat lihkkon deaivadit buorre olbmuiquin. Leage giitevaš dan ovddas! Olbmuid gaskkas lea goittotge nu, ahte seammát olbmot láhttejit eará lánkai nuppiid olbmuiquin. Nuppiide seammá olmmoš sáhtta leat ustitlaš ja nuppiide ges fas hui fasti. In oaivvil dál du olbmuid geaiguin don leat leamaš dahkamušas. Don leat oaidnán nuppi, buoret ja lihkeabbobeali sápmelašvuodas. Mu eallimis lea geawan nu ahte mun lean dovdan jámma unnán resurssaid iežan eallinguorahallamušaid geažil. Olu livččen háliidan dahkat omd. sámegiela ovdii, dahje čállit, muhto lean dovdan ahte mun in

veaje. In leat ožžon doarjaga ja arvvosmahttojumi, dakkára maid livččen dárbbášan. Lea dego boahhtevuođa jurdagat livčče sodjan eatnan guvlui, dat eai leat guoddán guhkás ja dovddan ahte in leat ožžon áigái in maidege. Dat šlundudahtta, ja velá eanet go mun dieđan ahte mun máhttášin. Mus livččii oluge addit. (Anonyma.)

Muitaleapmi lea okta gulahallanvuohki. Dan sáhtta geavahit ee. bagadeapmin ja sollemin. Dávjá vuorrasut olmmoš vástida gažaldahkii muitalusain dahje metaforain. Báhcá guldaleaddji duohkái dulkot vástádusa. Sániin lea fápmu ja mii sáhttit ieža maid válljet makkár muitalusaid čohkket niesteseahkkaseamet. Čuovvovaš muitalusain háliidan gulahallat olbmuiguin, geat sáhttet navdit mu oaidnán dušše beaivebeali árbedieđu fievrredeamis.

“Mannan sotnabeaivve beaivváš geigii ráđđenspižá Háhtežanháldái ja jagi suoivanáigi álggi” (Vuolab 2018). Nie álggahii Kerttu-risteadnán go jearahin sus jahkejođu birra. Divttán risteatni joatkit muitalusas:

Olbmot dábálaččat jurddašit dan, ahte Háhtežan lea dušše bahá ja Njavežan lea dušše buorre, muhto min myhtalaš hámit dihto láhkai govvidit luonddu, ja luondu ii leat dušše buorre iige dušše bahá. Das leat ovttu guktot bealit, ja olmmoš galgá oahppat birget guktuin beliiguin.

Jahki maid lea guovtti oasis. Mis lea ija galbmasa fámuid áigi ja beaivvi lieggasa fámuid áigi. Ijabeale fámuid áigi álgá *ijabeaivve*, čakčadássenbeaivve. Dalle Háhtežan gohčču ealliid ja šattuid suoivanisbirgehallas. Skábmavuodus lea garrasamos fápmu Háhtežan háldis. Garanas maid láhppá áiggiiid *beaivvehisbeaivve*, dálvejorggáldagas. Galbmasa fámuid áigi lea dihto láhkai vuoinjastanáigi jagis. Čuovgga ja lieggasa fámuid áigi álgá gidđadássenbeaivve, *beaivvibeavve*. Njavežan lea buot gievrramus *ijahisbeaivve*, geassejorggáldagas. Muhto Háhtežan lea maiddái geassit suoivanis min fárus. Go don bijat mielkki suoivanii geađgeduohkái, de dat ii lohpe. Beaivvadagas dat fas billašuvvá dalán. Die oainnát, Háhtežan ii leat dušše heittot: Mánngii suoivvan ja seavdnjadat sáhtta geahppudit dili. (KV.)

Muitalusas ija ja beaivvi fámuin lea morála, mii vuhtto maiddái sápmelaš dajahusas: *“Ii mihkkige nu bahá, ahte ii masa nu ávkin. Iige mihkkige nu buorre, ahte ii das juoga heittot.”* Dat árbevirolaš sápmelaš jurddašanvuohki leamaš oktan vuolggasadjin dán dutkamuša dahkamii. Fikkan oaidnit olles jagi ja dasa gullelaš doaimmaid oppalašvuotnan, mas ráđđejit sihke beaivebeali ja suoivvanbeali fámuit. Oainnán guktuid beliid maiddái olbmuid ovtastallamis ja mánáid bajásgeassimis. Dat ahte válljen guorahallas dutkanbohtosiid positiiva rámmaid siste ii leat oktageardán čoavddus. Álkimus lea dikotomiseren buori ja bahá gaskkas. Olu eanet kompleaksa lea gávdnat buori bahás ja bahá buoris. Áššiin leat ovttu unnimusat guokte beali ja daid sáhtta sihke dábálaš olmmoš ja maiddái dutki hárbhallat oaidnit. Go olmmoš hárbána dasa, de son sáhtta oaidnit áššiin vel eanet beliid.

Juohke áidna dutkanguoibmi lea movttáskan go lean muitalan iežan dutkanbarggu fáttáin. Sii leat njulgestaga ealáskan bargguiguin, ságaiguin ja muittašemiiguin. Ođđa

buolvvaide árbedieđu fievrredeapmi addá ilu. Sávan máhttit čállosiinnán buktit ovdan dan ilu árbedieđu juogadeamis ja ovddos fievrredeamis, vaikko earáge dovddut vuhttojit dutkamuša bohtosiin.

Dat addá ilu go olbmot gávdnet ávkki mu bargguin. Dat addá ilu go beassá fievrridit geasa nu giela, dieđu dahje áddejumi. Dakkár dieđu maid lea ovddit buolvvain ožžon. Juogadit dán máilmmis dan buoremusa maid lea vásihan maiddái boahhte buolvvaide. Agálašvuohta lea das, ahte ain odđa buolvvat ohppet daid dehálaš birgenvugiid. (Anonyma.)

Gulahallan dutkanmetodan

Gulahallan lea šaddan masterdutkamuša dutkanmetodan, dilis mas ieš dutkin lean oahpahalli ja báikkálaš olbmot leat mu oahpaheaddjit ja ofelaččat. Dat juohku ii mearkkaš passiivvalaš dutki rolla. Dutkin lean iešheanalaš ja doaimmalaš, vaikko easka hárbjehalan dutkamuša dahkama. Dutkanmátkkis lean šaddan olu áššiid ieš okto maid čoavdit. Dutki rolla sáhtta buohtastahttit árbevirolaš sápmelaš bajásgeassimii, mas maiddái mánás lea aktiivvalaš ja iešheanalaš rolla árbevirolaš bargguid oahpahaladettiin (gč. Balto 1997: 122).

Ozan iežan vuogi dahkat dutkamuša ovttasbarggus báikki olbmuiguin. Gulahallan váldá áiggi, iige leat sáhka dušše sániin. Munnje lea lunddolaš guldalit, leahkit áicil ja rabas, váldit eallima ja oahpuid nugo dat bohtet. Muhtumin livččii buorre gal jearrat maid, go jo lean dutkamuša da hkamen. Mo oahppat jearrat rivttes gažaldagaid rivttes áigge? Goas guldalit ja goas rahpat njálmmi? Oahpahalan ovddidit iežan áicilvuođa ja hearkivuođa dasa. Muhtumin orun ain jaskat go galggašin hállat ja muhtumin hálán go galggašin guldalit. (Beaivegirji 19.4.2018.)

Dieđuid čohkkema váimmožis leamaš rivttes áiggi ja dili áiccan ja gulahallan. Dárkilis gažaldagaid sajis lean ovdánan lunddolaččat ságastaladettiin ja addán saji olbmo vásáhusaide, dovdduide, muittuide ja muitalusaide. Maiddái dutkanguoimmit leat dan mielas, ahte jus háliida luvvet máidnasiid olbmos, de lea dehálaš láchit buorre birra ja lotkes bottu dan várás: “Muhtin olbmot navdet, ahte ii leat eará go jearralit. Olbmuide galgá addit saji smiehttat. Eai vástádusat álo báifáhkka čuožžil, iige sáhte báifáhkka ringet. Olmmoš ii leat mášen. Váldá áiggi vihkkedallat ja roggat áššiid 50-jagi duohken.” Lea dehálaš maiddái, ahte dutki ieš oassálastá ságastallamii. “Sápmelaš atná vierisin dahkkon dilálašvuođa. Galgá leat maiddái hállanmokta goappásge,” celkkii nubbi dutkanguoibmi. Son jotkkii: “Jus leat gean nu olbmo oččodeamen máinnastit, de su galgá liggedallat, ieš álgit máinnastit ja siektadit olbmo muittašit. Vehá hárdit maid sáhtta nu ahte ieš muitala juoidá ja šaddá vehá gilvu, ja dat bidjá de buorebun.

Sáhtta maid jerrat mo diet máinnas manaige, diet mas dat ja dat dáhpáhuvai? Dalle gal áiget maid muitalit.”

Gulahallamii gullá soabalašvuohta ja jotkkolašvuohta. Dat bisuha oktavuodaid. Gulahallamiidda dutkamuša áigge leat vaikkohan vehkiid beroštumit ja eallinvásáhusat, jagiáigi ja báiki gos gulahallan lea dáhpáhuvván ja maiddáieš dutkamuša áigge bohcciidan muttut ja gažaldagat. Gulahallan lea dáhpáhuvván miehtá gaskka dutkanproseassa áigge, ja jo ovdal dutkamuša virggálaš álggaheami lean gulahallan oahppiid váhnemiiguin, kollegaiguin ja fulkkiiiguin das, makkár dutkamuššii sii oainnašedje dárbbu min servvodagas.

Sámedutkamušain gulahallan deattuhuvvo viehka dávjá. Dainna oaivvildit figgamuša kommunikašuvdnii, mii buktá oktasaš áddejupmi. Gulahallamis ii leat sáhka dušše oktavuodain mat čatnasit dutkamuššii, muhto dasa lassin dutki ja servoša vuorrováikkuhusas dutkanbarggu ja dutki rolla olggobealde. (Heikkilä ja Miettunen 2016.) Porsanger ja Guttorm oadniba erenomáš dárbbu buori gulahallamii árbedieđu dutkkadettiin. Soai cealkiba, ahte gulahallamis galgá váldit vuhtii ehtalaš beliid ja dat galgá johtit guovtti guvlui: “Gulahallan báikegottiiguin lea maiddáie hástaleaddji bargu, danin go eaktun lea gulahallan guovtti guvlui. Báikegottit leat iežaset árbedieđuid vuoiggalaš oamasteaddjit ja hálddašeddit. Jus vurkejuvvon dieđut galggašedje leat ávkin ealli ja doaibmi servošiidna, de dokumentašuvdna ii galgga dahkat árbedieđuid ”jápma diŋgan” digítála datavuorkkáide dahje museaide, arkiivaskáhpaide dahje girjehilduide. Vurkejuvvon diehtu berre baicce doaibmat ceavzilis ja geabbilis diehtogáldun mii lea olámuttus báikki olbmuide ja sidjiide buorin.” (Porsanger & Guttorm 2011: 32.)

Jo vuosttaš dutkanguoibmi lea hápmegoahtán evttohusainis dutkamuša gulahallanvugiid go son doalvvui dutkamuša olgoáibmui. Dálvit 2018 čuoigantuvrras Smeallájogas deiven ránnjá ja sáhka jorai mu masterbargui. Jerren jusgo sus livččii beroštupmi searvat dutkamuššii. Jerren sáhtašii go son muitalit munnje mo son lea oahppan dan maid son máhtta. “Vuolgge munnuin juoŋastit, de mun čájehan dutnje.” vástidii son. Ránnjás bessen oahppat sihke dan mo son lea oahpahuvvon ja maiddáie dan mo son iežas mielas livččii galgan oahpahuvvot nuorran. Bivdotuvrrain mu rolla rievddai dutkis oahpahallin. Dan sajis, ahte livččen oktii jearahallan dutkanguoimmi de juoŋastallen suinna masa olles giđa. Ja go gidđat Ohcejoga searvegoddi háliidii ordnet gávnnadeami juoknasiid oktavuodas, de dutkanguoibmi hástalii mu muitalit dan birra olles olmmošjovkui. Son ákkastalai dan dainna go mun lean oahpaheadji. Dovden iežan bealleullogin čilget barggu, man illá dovden, muhto válden hástalusa vuostá. Máttajávrra jierja alde muitalin sullii 50 olbmui mo juoŋasteapmi dáhpáhuvvá. Nie vásihin fas oktii mo oahpahettiin earáid olmmoš ieš maid oahppá buoremusat.

Govva 6. Govva dutkanmátkki vuosttaš juonastantuvrras Niillasaš Biret Máret Niillasiin ja Ovlla Per Heaikkain 17.2.2018.

Ná álggii okta guovddáš oassi mu oahppanmátkkis. Dan sajis, ahte dutkanguoibmi (gč. govva 6.) livččii muitalan jurdagüddis dušše báddenrusttegi, de son hásttii mu alccesis bivdoguoibmin jieŋa ala. Son dáhttui mu vuodjit mohtorgielkkáin, go mun ledjen nuorat go son. Seammas son beasai bagadallat mu mohtorgielká vuodjimiin. Juonastantuvrraid oktavuodas mu vuodjindáidu maid nanosmuvai. Jieŋa alde serven buot bargguide dutkanguoimmi ávžžuhusas. Veahkehallen guolásteaddji guoktá nu bures go máhtten. Barggaimet ovttas muhtumin losit dálkin ja muhtumin čábbásut dálkin.

Dát vásáhusat hástalit mu mángga láhkai ja addet niestti eallimii ja oahpahusbargui. Dat maiddái gáibidit čatnašumi. Barggut ovddidit mu dutkamuša - muhto eará leavttuin ja eará guvlui go ledjen plánen. Dovddan ahte dát lea riekta ja ná dat galgáge leat. Dát lea eamiálbmotvuohki. Dát lea sámi vuohki. Váttisvuohtan lea, ahte barggut váldet olles beaivvi inge geargga šat čállit maŋŋá. Dasa lassin garra fysalaš bargguid maŋŋá olmmoš lea nu váiban, ahte ii veaje maidige eará go borrat, liggehallas ja vuoinŋastit. Ferten vel oheat rutiinnaid, mat doibmejit dán dutkamuša dahkamis. (Beaivegirji 10.3.2018.)

Oktii go leimmet barggildeamen jieŋa alde, de nubbi eallilan olmmoš bisánii skohteriin meattá vojedettiin. Son lei jodus rievssatgielaid oahppat. Gulaskuttaime ságaid. Jerren sus maid galggan lohkat skuvlamánáide, geat *eai hálit goddit vilges lottiid* (gč. s. 80). Maŋŋá jerren oáččungo geavahit munno ságastallama rievssatbivddus masterduoji oassin. Son miedihii ja

evttohii, ahte moai báddejetne virggálaš jearahallama mikrofovna vehkiin. Nu moai dagaimme geassit 2018. Maiddái eará olbmot leat searvan dán dutkamuššii lunddolaš gávnnademiid bokte. Muhtumin lea váldán guhkkit áiggi soahpat heivvolaš bottu ságastallamii ja muhtumin fas leat ságastallan soaithagas deaivvadettiin.

Dutkanplána mielde áigon gáfestallama maŋŋá vuodjut ovttat olbmuid rabas jearahallamiidda jahkodatgirdui laktáseaddji temáid vuodul. Rabas jearahallan muittuha dábálaš ságastallama (omd. Hirsjärvi jno. 2001: 45). Ledjen čállán jurdagiid temáin, maid birra sáhtašin háleštallat vehkkiiguin (gč. Miellodus 6). Gávnnahin oalle jođánit dan, ahte jearahallan sátni ii govvidan mánggabealat gulahallama, mii šattai dutkamuša metodan. Danin govvidan dutkamuša nuppi ja stuorámuš oasi namalassii olbmuiguin ja birrasiin gulahallamin. Gulahallamiid ulbmilin leamašan dialoga bokte gávnnahit, mat leat dehálaš oahput jagiáiggiide čatnon árbedieđus. Muhtun dutkanguoimmit čielgasit vurde dihtolágan virggálaš jearahallama, masa sii ledje eará dutkiiguin hárbáhan. Dihto olbmuiguin fas dovden beavddi ja mikrofovna guoras čohkohallama eahpelunddolaš vuohkin gulahallat. Olgun bargguid siste oidnen mo sin jurdda girddii ja čielggai, dego Johan Turi muitalusas (gč. Turi 1987: 11). Maiddái dutkanguoimmiidan sániid mielde olgoáimmus olmmoš jurddaša eará láhkai: “Luometuvrras olmmoš jurddaša eará láhkai. Olgun jurdda girddá ja olmmoš áddegoahtá. Biras váikkuha dasa maid olmmoš nákke jurddašit.” Báddenrusttega guoras gulahallama lassin dutkanguoimmit leat háliidan váldit mu fárrui bargguide ja nie lean beassan áicádit dan mo gulahallan rievdá dilis nubbái.

Dán dutkamušas ii leamaš sáhka ovttá dahje logi jearahallamis, baicce jotkkolaš gulahallamis muhtin dutkanguoimmiiguin. Maiddái dat dutkanguoimmit geaiguin lean dušše oktii ságastallan, leat čuvgen olu áššiid maid in livčče muđui fuomášán. Sin jurdagat leat veahkehan áddet áššiid viidasut oktavuodain, ja dat oahput ellet juohke sajis dutkamušas. Maora dutki Linda Tuhiwai Smith mielde diehtu ii leat juoga man buohkat olahit. Olmmoš fertte vásihit olu ja eallit guhká ovdalgo olaha muhtin dieđu. Buohkain eai leat seamma vejolašvuodát gazzat oahpu, eaige vuoigatvuodátge buot ohppuide. Buot álbmogiin goittotge lea diehtu masa sii sosialiserejit mánáideaset, ja buot álbmogiin gávdnojit ekspearattat, čeahpit. Smith čájeha iežas dutkanovdamearkkaiguin mo ollislaš dieđu lea vejolaš oahpat iešguđege čehpiid gulahallama bokte, ja mo akademalaš dutki sáhtta buktit iešguđege suorggi čehpiid oktii. (Smith 2015.)

Akademalaš gáibádusaid mielde suddjen vehkiidan dieđu anonymiseremiin, muhto lean maiddái jearran dutkanguoimmiin háliiditgo sii namuhuvvot dutkamuša gáldun. Nie háliidan sihkkarastit olbmuid oamastanvuoigatvuoda dihtui, maid sii leat muinna juogadan.

Eamiálbodutkit dego Bagele Chilisa Botswanas ovddidit strategiijaid mo dutkamušain sáhtášii buorebut addit jiena marginaliserejuvvon servošiidna. Jus dutkanguoimmit addet dasa lobi, de su mielas maiddá i lea dehálaš buktit ovdan sin namaid dutkamušas. Dat buktá dutká i eanet ehtalaš ovddasvástádusa meannudit bures dutkanguimmiiguin ja dieđuin maid sii leat juogadan. Seammás dat muittuha maiddá i dutkanguimmiid meannudit olmmošlaš iežaset servošiiin ja kollektiivvalaš dieđuin. Chilisa geavaha postkoloniála eamiálbmot perspektiivva, man mielde muitalus massá oasi vuommistis, jus eat dieđe muitaleaddji ja su bokte beasa oaidnit oktavuodaid gosa muitalus gullá. (Chilisa 2012: 203-209, 223.) Oassi olbmui lea háliidan iežaset namaid muitaluvvot ja oassi lea háliidan bissut ollásit anonyman. Oassi fás lea háliidan muhtin osiid iežaset ságaid bisuhit anonyman. Juohkehaš lea beassan ieš sárgut rájaid dieđuid juogadeamis, ja daid rájaid lean dutkin gudnijahtán.

Dutkanbarggu áigge lea šaddan sáhka árbedieđu kollektiivvalaš oamasteamis ja maiddá i das, geainna ja makkár oktavuodain dieđu heive juogadit. Muhtumat oaivvildit, ahte dihto áššiid ii heive juogadit ruovttu olggobealde ja eahpidedje mo skuvladiilis lea oba vejolaš árbedieđu oahpahit. Muhtumiid mielas fás sápmelaš kultuvra lea nu rašes dilis, ahte dieđu galgá juogadit olles áigge juohkelágan oktavuodain, ja sávvat ahte das livččii ávki kultuvrra ja giela nannemis ja ealáskahttimis.

Dieđu juogadeapmi lea dieđu laskadeapmi ja eallima cagadeapmi. Dieđu rájadeapmi ja čiegadeapmi lea dieđu goddin. (KV.)

Vaikko buot dán dutkamúša dutkanguimmiin ii lean ovttaoaivilvuotta das makkár dieđuid heive juogadit ruovttu olggobealde, de mielastan sin buohkaid oktasaš jurdaga govvida ovttá dutkanguoimmi cealká: “Háliidan veahkehit buot mii lea ávkin sámevuhtii ja sámegillii (NA).” Dat lea váldosivva dasa, manin olbmot leat háliidan searvat dán dutkamúšii.

Buot dutkanguoimmit eai háliidan báddejuvvot ja dovde čielgasit maiddá i báhpáriid deavdimá unohassan. Orui dego sin mielas sánalaš soahpamuš livččii lean nannosut ja čatnan dutki eanet. Báberhámis dutki sáhtá darvánit sátnehámiide ja vajáldahttit olmmošlašvuodá. Mánngasat devde dutkanmiehtanskovi (gč. Mielddus 2) nu, ahte guđde muhtin osiid rabasin. Sii vihkkedalle luohttit munje, ja dadje ahte gal don ieš máhtát árvoštallat mo dáid dieđuiguin heive meannudit. Eatnašat suvve báddet ságastallamiid ja sii ledje maiddá i čeahpit muitalit, jus dihto osiid ságastallamis ii heiven báddet. Lean bádden ságastallamiid guđain olbmui ja dasa lassin báddejin maiddá i gáfestallandiálašvuodaid. Oasi báttiin olbmot leat suovvan vurket Sámi arkiivii dutkamúša manjá.

Buot dutkanguimmiiguin lean geahččalan gulahallat čielgasit dan birra makkár osiid sin ságain heive čállosis álmuhit. Go lea sáhka unna servošis, de lea váttis ollašuttit olbmuid anonymitehta dohkkehahti láhkai. Muhtumat dovdet fulkkiideaset jo suopmanis ja sátneválljejumis. Jus oahpes olmmoš logadettiin ovttahtá buot soapmása sitáhtaid, de son álkít vuohttigoahká guđemuš dutkanguoimmi sáгат leat gažaldagas. Geavahan doahpaga dutkanguoibmi sihke dakkár olbmui, geat leat háliidan bissut anonyman ja ovtaveardásaččat maiddái sis, geat leat háliidan iežaset namaid oidnosii. Dalle go dutkanguoibmi lea háliidan iežas nama oidnosii, lean merken su muorranama gáldun. Sitáhtain main lean guođđán gáldu merkekeahhtá, lea olmmoš ieš háliidan bissut anonyman. Guhkkit sitáhtaide lean gáldu buohta merken dákkár oktavuodain *Anonyma*. Dain sitáhtain main dutkanguoibmi lea háliidan bissut anonyman in muital guđe dutkanguoimmi ságain lea sáhka, in almmut su sohkabeali inge agige, jus dakkár dieđuide ii leat erenomáš dárbu.

Geavahan čállosis dutkanguimmiid muorranamaid, earet singuin geat háliidit bissut anonyman. Muorranamaid vuodul dutkanguimmiid olles namaid gávdná gáldolisttus čállosa loahpas. Njeljiin dutkanguimmiiguin lean háleštallan dušše oktii, ja earáiguin lean gávnadan eanet go oktii (gč. tabealla 3.). Golmmain sis lean johtán olles dutkanmátkki fárrolágaid. Dan golmma olbmos leamaš maiddái beroštupmi lohkat osiid masterčállosis ovdalgo lean dan almmuhan. Sii leat dađistaga maiddái buktán árvalusaid čállosii, ja sin árvalusat leat nannen mu jáhku dieđuide.

	NA	NKL	NV	KV	LV	MIL	ML	(A)	(Á)	(B)	(C)
Njálmálaččat	x *	x *	x *	x	x	x *	x	x *	x *	x	x
Čálalaččat				x		x		x		x	
Bargguid bokte	x		x	x		x	x			x	x
Lohkama bokte			x	x				x			

(*) báddejuvvon ságastallan

Tabealla 3. Listu dutkanguimmiin ja iešguđege gulahallanvugiin singuin.

Gulahallan dutkanguimmiiguin lea dáhpáhuvvon sihke njálmálaččat, čálalaččat, bargguid bokte ja lohkama bokte. Tabealli 3. lean merken nástegovain (*) dan guđe dutkanguimmiiguin ságastallamat leat báddejuvvon. Gulahallanvugiid girjávuohta govvida dan, ahte lean váldán vuhtii dutkanguimmiid sávaldagaid, ja heivehan dieđuid háhkama guđege olbmui lunddoleamos vuogi mielde. Čálalaš gulahallan šattai soaitáhagas metodan muhtin

duhkanguimmiiguin. Muhtumat háliidedje lohkat gažaldagaid ovddalgihtii. Vaikko mus eai lean fästa gažaldagat, de válden sávaldaga vuhtii ja čálalaččat čilgejin fáttáid, maid birra áigon hállat. Dakko bokte muhtin olbmuiguin girjjálaš gulahallan šleađgapoastta bokte lea viidon mángalogi siidosáš čálašepmin. Lean gávnnadan singuin dasa lassin maiddá njunnálagaid. Dutkanguoimmit leat lohpiidan geavahit maiddá sin oanehut ja guhkkit čállosiid dutkamušá ávnnasin. Dutkanguimmiid sánit báhpára alde leat rahpan olu čiekŋalis ja filosofalaš beliid árbedieđus. Muhtumin olbmuide leamaš maiddá álkít muitalit dovdduid birra čálalaš hámis go njunnálagaid gulahaladettiin. Geavahan oasážiid dán čállosiin maiddá dutkamušas njuolgo sitáhtan.

Bargguid bokte gulahallan leamaš eahpeformála ja dat lea ovttó dáhpáhuvván dutkanguoimmi evttohusas. In leat bahkken geange fárrui go lean háliidan addit olbmuide bargoráfi. Vuosttaš dutkanguimmiin (NV) letne gulahallan olu bargguid bokte. Dalle leamaš sáhka juoŋasteamis gidđat 2018. Juoŋasdeddiin gávnnahin, ahte árbevirolaš barggut váldet olu áiggi ja čatnašuvvama, inge sáhte moge buot jahkodagaide gullevaš árbevirolaš bargguide seamma vuđolaččat dán dutkamušá oktavuodas oahpásnuvvat. Eará dutkanvehkiiguin lean gulahallan ee. duddjodettiin, gárddi luhte, málesruitu guoras dahje sáimmaid oahpadettiin. Dáidda bargguide in leat vuojulduvvan seamma láhkai go juoŋasteapmái dahken. Árbevirolaš barggut leat goitge oassin mu árgabeaivválaš eallimis ja lean vihkkedallan dutkamuššii laktáseaddji gažaldagaid ee. luopmániid čoakkedettiin. Fysalaš bargguid bokte gulahallan leamašan doarjjan njálmmálaš gulahallamii. Daid bokte lean oahppan buorebut dovdat sihke árbevirolaš bargguid ja maiddá olbmo gainna gulahalan. Lean vásihan mo muhtin dutkanguimmiid sáhcaseahkat ja máinnasgiissát leat rahpasan bargguid siste áibbas eará láhkai go beavdeguoras čohkohaladettiin.

Vaikko álggus in lean plánen bargguid bokte inge čálalaččat gulahallama, de dat leat šaddan oassin dutkamušá dahkamis. Nu lea šaddan, go lean geahččalan ovddidit iežan hearkivuoda addit juohkehažžii vejolašvuoda váikkuhit gulahallanvugiide. Else Målfrid Boine geavaha doahpaga bálddalagaid gulahallat govvet áhčiid ja bártniid gulahallama, mii dáhpáhuvvá dávjá eahpenjuolgo vugiiguin bargguid siste (Boine & Saus 2012:75). Dutkanbarggu oktavuodas lean vásihan mo bálddalagaid gulahallan sáhtá buktit olbmo lagabui, vaikko fysalaččat son livččii dobbelabbos. Fysalaš doaimmaid bokte lean dasa lassin dovdan dego livččen teorija ovttas praktihkain vásiheamen oktanaga: lean ieš maid oahppan árbevirolaš vugiid mielde. Olgoáimmus bargguid báldda lean beassan buot áiccuiguin gulahallat luondduin ja jagiáiggiiiguin. Olgun eai leat leamašan mu oahpaheaddjín dušše olbmot, muhto oppa guovlu ja dan dálkkit.

Bargguid bokte oahppan lea šaddan konkretiija, ii dušše sánit ja teoriija. Meahcis lea nu ollu earáge mii oahpaha go dušše sánit. Dálki ja siivu, juohke dievvá hállá. Dál oahppu lea darvánan mu rupmašii. Leamaš buorre beassat iskat maiddá dakkár áššiid, mat eai leat nu oahppásat ovddežis. Jáhkán dan berrešedje buot oahpaheaddjit muhtumin dahkat, vai buorebut áddejit ja muitet máná oahppandili. (Beaivegirji 10.3.2018.)

Leamaš hástalus hábmet čálalaččat dán jávohis ja mánggadimenšunála vásáhusa ja dieđu. Go eahpidin heivego¹¹ dan birra čállit, de jo vuosttaš dutkanguoibmi ávžžui mu čállit jaskes dieđuid oidnosii ja deattuhit seammás, ahte leat olu dieđut ja dáiddut, maid ii sáhte bagadit sániiguin (NV).

Mu ja dutkanguimmiid gaskkas midjiide leamaš vejolaš gulahallat dávjjet dávjá. Dađi mielde go mis leat bohcciidan eanet jurdagat, de lea ovtta leamaš vejolašvuohta válddahallat ášši vel vuđolabbot. Gulahallandárbu lea šaddan goabbáge beallái, ja olut leat váldán muinna oktavuoda go leat háliidan čilget muhtin áššiid dárkilabbot. Dasa lassin masa buot dutkanguoimmit leat dáhtton mus veahki iežaset bargguide dahje muhtin buncaraggáide. Go olbmot leat duostan jearrat mus veahki, de árvoštalan dieđuid ja geatnegasvuođa id juogadeami guovtti guvlui, nappo guovtteguvllotvuoda buori muddui lihkostuvvan. Dán metoda lea dađistaga leamašan vejolaš čadahit, go orun seamma guovllus iežan dutkanguimmiiguin. Nie dutkamuš lea šaddan oassin stuorát oppalašvuođas ja guovllu olbmuid oktavuoda in.

Gulahallanvuogit jahkodatgierddu doaimmaid ohcamis

Oktan dutkamuša mihttomearrin lei dutkamuša álgomuddon čohkket árbevirolaš bargguid, mat govvidit jahkodatgierddu. Gávnnahin oalle árrat, ahte mu metoda gulahallat báikkálaš olbmuiguin ii lean nu beaktil buot vejolaš doaimmaid logahallamii. Ságat johte dávjá čiekŋalabbui ovtta barggu bokte, inge šaddan hállat olles jagi gierddus nu dárkilit buot dutkanguimmiiguin. Dovddan iežan geatnegasvuohtan válddahallat dán oktavuodas daid čiekŋalis ságastallamiid, mat mus ledje dutkamuša olbmuiguin. Orui goitge leamen dehálaš maiddá logahallat árbevirolaš bargguid, mat čuvvot jahkodatgierddu go kollegat dakkára jearahišgohte. Maiddá ieš lean hušaid siste váillahan dakkár listtu oahpahettiin sámemánáid.

¹¹ Ai mo Aikio mielde dutki sáhtá bidjat sániid jaskes dihtui (ng. implisihitalaš diehtu), muhto buot dieđuid ii heive bidjat sánálaš hápmái (Aikio 2010:21).

Álgojurdda lei, ahte listu sáhtašii doaimmat veahkin oahpaheaddjiide plánedettiin oahpahusa, mas vuolggasadjin livčče árbevirolaš barggut ja jagi áiggit.

Muhtin dutkanguoimmit amašit dieđuid vurkema dutkiid várás, muhto sii oidnet dárbbu máhtu dokumenteremii otná mánáid ja nuoraid ávkin. Dutkanguimmiid mielde Sámis livččii dál erenomaš dehálaš duvdiť sihke filmmaid, jietnagirjjiid ja girjjiid almmustahttima, vai kultuvra beasašii jobe daid bokte oidnosii boahhtebuolvvaide: “Livččii dehálaš dokumenteret ja rájadiť dieđuid olles álbmoga ávkin, nu guhká go leat olbmot geat daid máhttet.” Buot dutkanguoimmit eai ane nu stuorra árvvus abstraherejuvvon ja dokumenterejuvvon árbedieđu, jus ii giige šat dieđe masa diehtu lea dárbbášuvvon. Sii váillahit museagálvuvin ja jietnabáttiin sidjiide dehálaš dieđuid dego soga ja guovllu - namalassii dan gosa diehtu gullá. Soapmasat leat vásihan, ahte olmmoš galggašii máhttit dieđalaš vugiiguin bargat ovdalgo máhttašii ávkkástallat dieđuiguin arkiverejuvvon hámis, ja sii leat jearran mu veahki dakkár dieđuid gávdnat. Mánegasat livčče háliidan mu dán dutkamuša olis vel dárkkileappot dokumenteret iešguđege árbevirolaš bargguid, muhto dasa ii lean dán vuoro doarvai áigi. Háliidin goitge ovddidit listu Deatnolaččaid jahkásaš bargguin (Mielddus 7.), ja dan bokte čalmmustahttit árbevirolaš bargguid sáhtašii dokumenteret mánáide ávkin ja čalmmustahttit makkár doaimmaid oktavuhtii sáhtta hukset temáoahpahusa sihke skuvllas ja mánáidgárddiin.

Vejolašvuolta jahkodatgierddu bargguid čohkkemií lea ihtán dutkanplána olggobealde. Dollen 17.-18.3.2018 skuvlejumi Oulu universitehta sámeielat mánáidgárdeoahpaheaddji studeanttaide fáttáin, mat laktásedje mu dutkanbargui. Hábmeditiin joavkobargguid mearridin jearrat dutkanlobi laktit studeanttaid bargguid iežan masterbargui (gč. Mielddus 3 ja Mielddus 4). Studeanttaid bargun lei smiehttat mo jagiáiggit vuhttojit sin árgabeaivvis dahje mánáidgárddi bargguin, ja čállit dahje sárgut bohtosiid daid jurdagiid vuodul. Váldoulbmil in mus logaldallin lei hábmet bargguid, mat sáhtašedje šaddat studeanttaide ávkin boahteáiggis bargoeallimis. Dasa lassin dát namuhuvvon joavkobargu šattai dutkanmateriála oassin. Studeantabargguin ožžon dieđuid árbevirolaš doaimmain, mat gullet jahkodatgirdui iešguđege guovlluin Suoma beale Sámis.

Studeanttat ledje čohkken joavkobargguide dieđuid málestemis, duojs, ávmasteamis, boazodoalus, bivddus, luođudiliin ja servodaga doaimmain. Studeanttaid joavkobargguin sáhtta vuohťit oainnu das, ahte lea sáhka olles Sámi álbmoga árbbis, iige dušše báikkálaš dieđus. Studeanttaid jahkodatgierddut sulastahte olu nuppiideaset guovllus guvlui, muhto dain vuhtii maiddái guđe guovllus árbediehtu lei vižžon. Dávjá seamma guovllu ja kultuvrra siste sáhtta vuohťit maiddái báikkálaš ja soga siskkáldas tradišuvnaid ja árbedieđuid (Helander-Renvall & Markkula 2011: 17). Boazobargguin vuhttojedje erohusat omd. misiid mearkuma

ektui. Degomat Báišduoddara ja Gáldooaivvi bálgosiin misiid eai láve mearkut geassit nugo eará guovlluin Sámis. Deatnu fas lea guovddážiis geassái gullelaš jahkodatgierddu bargguin Deanu leagis, muhto maiddá eará guovlluin Sámis guollebivdu gullá dehálaš geassebargguide. Studeantabarggut suokkardalle maiddá dálkkádatrivdama, erenomážit mo dat bohtá čuohecat boazodollui.

Dutkamuša mildosii lean laktán logahallama jahkodatgierddu bargguin. Lean čohkken listtu čáhcegátteolbmuid jahkodatgierddus Vuolab jahkegierddu ja studeantaid bargguid vuodul (gč. Mielddus 7). Dasa lassin gáldun leamaš Anna-Liisa Guttorm (1996) čállán jahkeplána Fanasgietti mánáidgárddis, Sakaste fitnu (2014), Karen Marie Eira Buljo (2016) Boazojahki -kaleanddar ja Astrid Turi Gaup (1999) girji Luonddumearkkat. Studeantabargguid bokte gáldun šaddá maiddá Marit Mikkelsdatter Eira Murud (2012) girji Jahki Sámis. Dutkamuša bargguid listu lea guhkkon dutkanmátkki áigge, ja dat lea ohcan loahpalaš hámis jagi mielde. Lean lasihan dasa dađistaga doaimmaid, maid dutkanguoimmit leat oaidnán dehálažžan. Guokte dutkanguoimmi leat dievasmahtán maiddá girjjálaččat listtu go lean čájehan dan sudnuide. Dutkanguoimmiiguin ságastaladettiin lean gullan maiddá iešguđetlágan namahusaid jagiáiggiide (gč. s. 56). Lean lasihan oasi dain namahusain maiddá loahpalaš jahkodatgirdui, mii čuovvu čállosa 7. mielddusin.

Čájehin gárvvis listtu gávccii jagiáiggi doaimmain báikkálaš olbmuide nuppi gáfestallama oktavuodas 10. beaivve njukčamánu 2019. Vaikko gáfestallamii čoahkkanan olbmot ledje hárvánan gullat listtus namuhuvvon jagi áiggiid birra, de jurdda gávccii jagi áiggis orui muhtumiidda veháš amas. Muhtumat árvaledje, ahte jurdda gávccii jagiáiggis lea girjediehtu, iige báikkálaš diehtu. Girjjálašvuohta lea dan dálá olbmuide árbevierrun huksen. Sii atne amasin maiddá dan, ahte sin oainnu mielde dutkanguovllu jagiáigodagain skábma váillui (gč. s. 56). Muhtun árvalii, ahte oaidnu gávccii jagiáigge álbmogis lea ihtán easka Ernst Manker (1976) čállosa maŋŋá. Olbmot loahpahedje ságastallama das gullágo oaidnu gávccii jagiáiggis maiddá báikkálaš sápmelaš eallinoidnui árvalusain das, ahte árbedihtui leat ovttu bárgidan dieduid iešguđege gálduin ja sápmelašvuođa lea sadji mánggalágan oainnuide. Juohke dáfus sin mielde oahpaheaddji sáhtá láhčit dilálašvuođa oahppamii mángga láhkai, iige leat doarvái diehtit dušše makkár árbevirolaš barggut leat áigeguovdilát guhtege áigge jagis. Dehálaš livččiige ovttu deattuhit vugiid mo olbmot barget ovttas birrasiin ja árvvuid maid bargguid bokte fievrridit. Njukčamánu gáfestallandi lálašvuohta nannii dutkin oainnu das, ahte dehálat go listu bargguin, lea jurdda daid duohkin. Giedáhalan čállosistán namalassii daid beliid, maid dutkanguoimmit leat oaidnán dehálažžan árbediedus, ja dan bokte sápmelaš mánáid oahpahusas.

Illuŋuvdna systemáhtalaš ja čorgadis materiála čohkkemis ja analyseremis

In hálit duddjot dakkár áddejumi, ahte dutkamuša dahkamis mus livččii lean gárvvis láhttu man eambo čuoigalit. In leat nu čeahppi, ahte livččen beavdeguoras sáhtán dahje máhtán plánet gosa dutkanmátkkiinan jođán. Lean šaddan ohcamis ohcat guđe háltái lean johtimen. Nuppe vuoro lean láhpon ja šaddan máhcat ruovttoluotta. Nuppevuoro fas lean vuohtán bálgáid, mat eai leat kártaš oidnon, ja maid in leat ieš máhtán vuordit. Barggu bokte leat bohcciidan čovdosat, jurdagat ja čilgehusat, maid dán čálloš geahččalan govvidit.

Eamiálmot dutkangirjjálašvuodas lea unnán sáhka dutkamuša analyserenmetoda in. Dutkamuša dahkamis lean vihkkedallan galggango geavahit doahpaga analyseret ollege. Juohke dáfus doahpaga sisdoallu dán masterbarggus lea eará go dábálaš akademalaš čállošii. Wilsona mielde analyseredettiin dutkit dávjá cuvkejit áššiid unnit oasážiidda ja dan dagadettiin seammás cuvkejit buot oktavuodaid, mat gullet áššái. Eamiálmotvuohki analyseret áššiid lea su sániid mielde baicce figgat oaidnit buot áššiid, mat gullet oktii. (Wilson 2008: 119.) Dan sajis, ahte livččen iskan bihttádit dieđu uhcit ahte uhcit osiide, de lean munge geahččalan áddet ja oaidnit áššiid oktavuodaid ja oppalašvuodaid. Oppalašvuoda ovdanbuktin lineára čálalaš hámis lea goitge stuorra hástalus. Barggadettiin lean ohcan heivvolaš vugiid giedahallat dutkanguimmiid muitalusaid ja hábmet čálloša. Duodjemáhtus leamaš ávki dán barggus. Vuosttaš akademalaš duojis lunddolaččat vuhtto easkaálgi duojára giehtačála, iige duodji leat nu anolaš, geahpas ja čáppat go maid sáhtašii.

Jo masterdutkamuša materiála čohkken lea muittuhan duodjeávdnasiid háhkama. Ávnnasteapmi lea das gitta maid duojár ohcá, máhtágo son rivttes sajis daid ohcat ja duojára čehppodagas daid áicat.

Dábálaš olmmoš go vuolga meahccái, de son geahččá eará čalmmiiguin birrasa. Duojár geahččá vástidago diet ávnnas su dárbbuide. Son áicá doppe báhki ja muora mii heive su dujiide. Dahje go manat gákteliinni oastit, de doppe maid dus lea áigumuš. Dieđát áiggutgo árgabeaiatnui čohkkingávtti vai čikŋagávtti goarrut. Dieđát leago dat geasse - vai dálveatnui. Dus leat vuordagat gákteliidnái ja eará duodjeávdnasiidda. (Anonyma.)

Seamma láhkai go duojáris, de maddái dutkis lea jurdda mielde dutkanmateriála čohkkemis. Sus leat áigumušat ja vuordamušat, maid earát eai sáhte diehtit. Ávnnasteapmi ja duddjon johtiba ovttafáro seamma láhkai go dán dutkamuša materiála čoaggin ja čállin leaba dahkan. Ávdnasat leat čoggon ságastallamiin, gieddebargguin ja studeantabargguin. Lean atnán dehálažžan guldalit, maid olbmot munnje muitalit ja geahččalan buktit dáid mánggabealat jienaid gullosii dán barggus. Dasa lassin lean lohkan olu dutkamušaid ja

girjjálašvuoda eamiálbmogiid birra. Lean dovdan dárbbu čállit beaivegirjji iežan vásáhusain ja jurdagiin dutkanmátkki áigge. Sitáhtat dutkanbeaivegirjjis govvidit mu persovnnalaš ovdáneapmi dutkin, ja maiddá dan makkár lávkkiid mielde mu diehtu lea lassánan árbe-eatnamiid ja servoša birra. Maiddá dutkirolla lea ihtán barggadettiin.

Dutkin ferten botket oahppanproseassa vai beasan dan analyseret ja ovdanbuktit earáide. Čállin váldá olu áiggi - áiggi ođđa oahpuin. Dat hárdá mu, muhto dán oktavuodas ulbmil ii leat dušše ieš oahppat. Gaskkusteapmi várra leage dutki bargu - ii dušše oahppan. Dutki bargun lea sánuhit jurdagiid ja áššiid. (Beaivegirji 14.5.2018.)

Dutkangažaldat stivre metoidaid válljema ja dan mo čohkket materiála dutkamuššii. Dutkamuša analyserenproseassa leamaš syklalaš ja kreatiivvalaš proseassa, mii lea johtán ovttafáro dutkanmateriálaid háhkamiin (vrd. Seitamaa-Hakkarainen). Dutkanbarggus maiddá bohtosiid analyseren ja árvoštallan leamaš oassi gulahallamis olbmuiguin. Go muhtin jurdda lea láddan dahje lean gávnahan juoidá, de lean seammás iskan maid mu dutkanguoimmit dahje girjjálaš gáldut oaiivildit das.

Dutkamuš leamaš dan mađe viiddis, ahte seamma materiálain sáhtášin vástidit čuđiid mielde iešguđegelágan gažaldagaide. Lean geahččalan rátkit ja válljet ávdnasiid masterduodjái namalassii dainna jurdagiin, ahte dujiinan basttášin vástidit buoremusat dutkangažaldagaide. Muhtumin lea orron dego dutkanávdnasat livčče fierran ala dego uđas, ja leamaš veadjemeahttun hálddašit ollisvuoda dušše oaiivi siste. Vai lean nagodan oaidnit buot dutkanguimmiid jurdagiid oktan oppalašvuhtan, de lean šaddan bidjat buot dutkanmateriála digítála čálalaš hápmái. Dutkanmateriálan leamašan jietnabáttit, dutkanguimmiid čállosat, dutkannotáhtat ja dutkanbeaivegirji. Álggos in jurddašan transkriberet jietnabáttiid, muhto analyseredettiin materiálaid dasa šattai dárbu. Čállin leamaš dárbbalaš bargovuohkin ávdnasiid rátkimis ja kategoriseremis. Čáledettiin lean guorahallan ja buohtastahttán dutkanguimmiid jurdagiid, ja smiehttan mo daid čohkket laššidis oppalašvuhtan.

Jietnabáttit leamaš ávkkálaččat guorahaladettiin oahpuid ja dieđuid, mat leat dutkanmátkkis čoggon. Guldalettiin daid orru dego váccašin seamma bálgáid oddasit, muhto máhttán geahččat eará čálmmiiguin ja čoaggit maiddá dakkár ávdnasiid, main in oaidnán ávkki vuosttaš háve jodedettiin. Oainnán ja gulan dobbeleappos iežan barggu ja sáhtán maiddá árvoštallat gulahallanvugiidan.

Go guldalan báddejuvvon ságastallamiid, de fuomášan ahte in leat jearahan olbmuin dušše dan maid sii jo dihtet, baicce lean bidjan sin jurddašit muinna ovttas. Juohke báttis

bárgiduvvojit guovtti olbmo jurdagat oktii. Ovttas juogadetne iežamet dieđuid ja vásáhusaid, ja ovttas gávnnahtne juoidá. (Beaivegirji 2.3.2019.)

Guldalettiin, logadettiin ja čáledettiin lean áiccadan makkár áššit ságastallamis bohciidit ja makkár áššiid ii leat vejolaš garvit. Daid vuodul lean sáhtán gávdat ságastallamis dan bihtá maid lean háliidan muhtimis sánis sátnái luokkahit. Dađistaga lean čohkken sitáhtaid, mat mielastan govvidit dutkanguimmiid jurdagiid váldogažaldagaid birra. Lean čohkken olbmo ságain olles cealkagiid áddehahtti oppalašvuohtan nu, ahte lean sealluhan hállangiela ja olbmo suopmana. Dutkanguimmiin lea čielga čáppa giella, ja háliidan addit dasa árvvu. In oainne dárbbu eará sániiguin čilget seamma ášši. Seammás addán maiddái lohkkái vejolašvuođa dulkot dutkanguimmiid sániid. Dutki ii leat buotdiehti, gii áddešii ollislaččat maid dutkanguimmit oaivvildit - son sáhtá gullat dušše sin sániid, ja dutki etihkkii gullá biehttalit jođánis jurddabohtosiin (Salo 2015: 172, 180).

Lasi dutkamuša sáhtašii dahkat das mii livččii sápmelaš vuohki analyseret áššiid. Ieš lean välljen ságastallama bokte guorahallat áššiid. Danin lean välljen geavahin olu sitáhtaid inge dutki objektiivvalaš monologa. Dihtomiehlašlaččat lean välljen bargovuogi mas mitalusat bohtet ovdan. Maiddái muhtin ođđasut sápmelaš dutkamušain digaštallan illá dihto (gč. omd. Sjøberg 2018). Iežan čállošis dutki searvá ságastallamii, muhto ii fikka olahit buotdiehti geahčastaga ja áidna rivttes vástádusaid. Bargu sáhtá danin orrut muhtuma čalmmiiguin gaskandagus. Ozadettiin eamiálbmotvugiid ollašuttit akademalaš barggu ádden, ahte in leat dábálamos vuogi mielde analyseren ja ovdanbuktán dutkanbohtosiid. Doarjaga geahčaladdamii lean gávdnan posthumanisttalaš dieđasuorggis. Posthumanisttalaš dutkit dohkkehít buorebut dan, ahte barggu loahppabođus ii lea nu čorgat, ja dan ahte barggu struktuvrrage ii leat ovto nu čielggas. Dasa lassin buot dutkit eai jáhke, ahte ávdnasa abstraheren lea rivttes vuohki dahkat relevánta dutkamuša. Koden sáhtá sin mielde hávkadahttit albmaneami, dieđu ja giela ealli lihkkasaddi sisdoalu. (Salo Ulla-Maija 2015: 169, 177, 178, 182.) Duohtadilli dutkamuša dahkamis sáhtá leat áibbas eará go maid dutki lea jurddašan. Mirka Koro-Ljunberg mielas kvalitatiiivvalaš dutkamušain dutki ii sáhte rahkadit dárkkes dutkanplánaid ovdalگو son lea álggahan barggus. Su mielde lea veadjemeahttun ovto plánet dutkanmateriála analyseren, ovdanbuktin, dahje validitehta sihkkarastima vugiid ovddalgihtii. Son ávžžuha baicce duhkoraddat jurdagiin, ahte dutkanmateriála eallá ja gáibida áššiid. Dutkin olmmoš sáhtá hárvhallat gulahallat ávdnasiiguin, maid son lea dutkamuššii čoaggán. (Koro-Ljunberg 2016: 45-46.) Koro-Ljunberg sánit muittuhit mu das mo duojár gulahallá duodjeávdnasiiguin.

Dutkin lean bargán dutkamušain dego duojár dujiin. Lean ávmnastan, dikšon ávdnasiid ja gárven duoji. Ávdnasa dikšumii gullet olu muttut, maid hárjánkeahes čalbmi ii oainne gárvves duojis. Sámi duojis duodjeávnas lea ovtto dehálaš estehtalaš ja geavatlaš oassin barggus, iige duojár bargga ávdnasa vuostá. Čállinproseassas lean háliidan gudnijahttit ávdnasiid, ja masterčállošis dutkanguimmiid sánit eai leat dušše hearvan, muhto vuhttojit čielgasit maiddái čohkkejuvvon bohtosiid, maid ovdanbuvttán čuovvovaš logus. Árvvu buot dieđuin, maid olbmot leat muinna juogadan ii goitge leat vejolaš ovdanbuktit ovtta čálloša bokte. Dutkanmateriála hábme dutkamuša seamma láhkai go duodjeávnas hábme duoji. Earálágan ávdnasiin ii livčče šaddan justa seammalágan masterčálus. Seammás diehtu mii lea iešgudege oktavuodain muinna juogaduvvon lea láddadan mu sihke dutkin, oahpaheaddjin ja olmmožin.

4. Eatnamis šaddan dieđut ja ráđit boahhteáigái

Jagi barggut eallima ritman

Jahkodagat, jándoráiggit ja mánotbajit váikkuhit šattuide ja ealliide ja stuorra mearaide. Imaš livččii jus dat eai váikkuhivčče maiddái olbmuide. (Anonyma.)

“Jagi molsašumit lea eallima riggodat. Sihkkarit olmmoš dolkkašii ovttalágan jagiáigái ja seammalágan dálkkiide. Sápmelaš lea hárvánan mánggalágan olgguldas diliide.” celkkii okta dutkanguimmiin. Maiddái eará dutkanguoimmit dovdet jagiáiggiid riggodahkan, vaikko dálá áiggis daid nuppástuvvan ii buvttet seamma stuorra rievdadusaid olbmo eallimii go ovdal elrávnji ja viesuid guovddášliggema lea dahkan. Muhtumiid mielas dálá eallin koanstačuovggaiguin viesus lieggasis sáhtta cuvket olbmuid áddejumi jagiáiggiin ja dálkkiin: “Dán áigge olbmot šuhket skábma dihte. Sii eai ádde maidige skápmas, geat elrávdnječuovggas leat eallán.” Dolin leat olbmot šaddan muhtumin bihkaseavdnjad is gávdnat boaldámuša ja giedagulul oheat biebmu ealliide ja alcesesaset. Muhtun dutkanguoimmit dáhttul jáddadit čuovggaid skábman, vai mánát besset vásihit albma seavdnjadasa. Sii udnojit boahttebuolvvaide maiddái eará dáidduid, main birge maiddái vehá roavvasut dilis: “Jurddaš makkár roassu šattašii, jus elrávdnji nogašii. Olmmoš ferte birget dakkár dilis maid (NA).”

Girjjálašvuoda ja oahppogirjjiid mielde Sámis leat gávccii jahkodaga. Giđa, geasi, čavčča ja dálvvi lassin leat vel njeallje jagi áiggi, namalassii gidđageassi, čakčageassi, čakčadálvi ja gidđadálvi (gč. omd. Manker 1976). Dát namahusat jagi áiggiide orro oahppásat eanáš dutkanguimmiide, muhto eai buohkat lean smiehttan namalassii logu gávccii jagiáiggiid oktavuodas. Go lean jearran siva dasa manin Sámis leat nu mánga jagiáiggi, de mángga dutkanguoimmi mielde dat muittuhit olbmuid ráhkkanit doaimmaide, maid ovttu dahkat dihto áigge jagis: “Go leat dihto barggut dihto jagiáigái, de doaimmat gártet maiddái bargojuvvot (NKL).” Jahkodatgierddu lassin áigeuovdilis bargguide váikkuha dálki ja siivu, mánnu ja jándoráigi. Dehálaš livččii ain iddes iskat makkár dálki lea ja eallit dan mielde.

Jagiáiggit bohtet ja buktet mielddiset iežaset bargguid ja luonddurievdadusaid. Gulahallamiin muhtumat meroštalle jagi áiggiid molsašuvvama dárkilit nu, ahte namuhedje buot gávccii jagiáiggi. Oktage dán dutkamuša dutkanguimmiin ii meroštallan jagiáiggiid molsašuvvama kaleanddarmánuid mielde, nugo dálá dokumentašuvnnain dávjá dahket (gč.

omd. SEG 2019). Go lean jearran, mas sii dihtet goas guhtege jagiáiggiid molsašuvvá, de sii meroštallet dan beaivváža, šattolašvuoda, muohtadili, čuovgga ja olu maiddáí olbmuid barggaid mielde. Muhtin dutkanguoimmit govvidit jagiáiggiid riev dama daid álgima, nuppit fas daid nohkama bokte:

Geassi nohká mu mielas lubmenáigái. Lubmenáigge lea vel liekkas, muhto de sáhttet boahit idjabuollašat, galbma dálkkit ja muorat ja eana álgá ruškkodit. Čakčageassi nohká dalle go lasttat álget gahččat muoras. Čakča nohká dasa go lasttat leat jo gahččan ja muohta lea eatnamis ja go maiddáí beavit lea buolaš. Čakčadálvi fas nohká go muorat vuosttas geardde ritnot ja ritni bissu jándora. Dalle jávrrit suvdet olbmo ja šaddet vuosttas čuoigansiivvut. Dálvi nohká dalle go beaivváš bihtigohtá ligget beavit. Muohta deddogahtá beavvi lieggasis ja čáhci goaikugohtá reastalasain vuosttas geardde. Giđđadálvi nohká dalle go čuotnjáгат ja njuvččat ihtet, ja go bohtet vuosttas cukŋot, ja go maŋimuš garra idjabuollašat nohket. Giđđa nohká go muohta lea suddan ja jienat jávrriin eanáš jávkan. Giđđageassi nohká dalle go muorra runiidišgohtá ja ijat liegganit. Dalle maiddáí vuosttas divrrit eallájit, vuosttas rásit ihtet ja alimus giđđadulvi lea vássán. (Anonyma.)

Maiddáí eará namahusat jagi áiggiide leat gullon dutkanmátkki áigge: muhtumat gohčodit giđđageasi *árrageassin* dahje *álgogeassin*, geasi *guovdalas geassin*, čakčageasi *maŋešgeassin* dahje *loahppageassin*, čakčadálvi *árradálvin* ja dálvi fas *guovdalas dálvin*. Seamma olmmoš maid sáhtii geavahit sihke giđđageassi ja árrageassi doahpaga go hálai mu dulkojumi mielde seamma jagiáiggis.

Doaba *skábma* lea boktán ságastallama sihke dutkanguimmiin ja njukčamánu gáfestallandilálašvuodas. Gáfestaldettiin olbmot smihtte galggašiigo skábma namuhuvvot oktan jagiáigin. Seamma gažaldaga lean vihkkedallan muhtin dutkanguimmiiguin. Dutkanguimmiidan mielde dálá meroštallan skápmas ii leat seamma go dat masa sii leat ovdal hárrjánan. Sii eai oaidnán skábma dálvi synonyman, go giđđadálvi ii álgge seammás go skábma nohká. Jagi sáhtta juohkit eará láchkai go gávccii oassái, muhto synonyman dutkanguimmiidan mielde ovttá jahkodahkii skábma ii oro heivemin. Otná máilmmis doahpaga skábma geavahit govvidit áiggi, mii álgá skábmamánus go beaivváš ii šat loktán almmira vdda bajábeallái dassái go ođđajagimánus dat fas ihtigohtá. Ovttá dutkanguoimmi mielde ovdal olbmuid mielas skábma álggii goit jo olu árat ovdal muohtta. Skábma doaba govvida sevdnjes áiggi, ja su mielde dološ olbmuid skábma lea álgán čakčat bievlaeatnama áigge, go dalle leamaš buot seavdnjadamos áigi. Nie skábma sáhtta lohkat bistit dutkanguovllus čakčadálvis dálvá. (NKL.) Maiddáí eará dutkanguimmiid mielde bievlaskábma lea buot seavdnjadamos mii gávdno. Skábmavuodđuge ii leat seamma seavdnjat go bievlaskábma. Lastaramádagaid maŋŋá bievlaenan njamista buot čuovgga ovdalgo dálvá. Dábálaččat vuosttaš muohta gokčá dutkanguovlu golggotmánu beallemuttus, muhto dutkanjagis 2018 muhtii easka juovlamánus.

Guhkes bievlašábmá čuožai erenomážit vuorrasut dutkanguimmiide: “Juovlamánus easka muhtii. Árbmugas go lei seavdnjat. Olmmoš sealggahuvvá, ii arvva vuolgít ii olggosge iežas várjaleami dihte. Orru ahte ii sáhte ráhpa alage mannat go seavdnjat njielasta.”

Dutkanguoimmit leat namuhan maiddái doahpagiid alimus geassi ja skábmavuodđu, maid mearkkašumiin lean ožžon mánggalágan árvalusaid. Okta árvalii: “skábmavuodus gahčat dego ruitovuodđui, dohko ii olat beaivi báitit, leat dego várreroggái goaikkehan. Skábmavuodus leat maiddái bursavuodđui buvttahan ja galggat birget unna beaivečuovggain. Alimus geasis fas leat alimus gáibádusat.” (KV.) Njukčamánu gáfestallandilálašvuodas okta olmmoš árvalii, ahte namahusain sáhttit govvidit maiddái dan ahte alimus geasi áigge beaivváš lea nu allin ja skábmavuodus fas hui vuollin.

Dutkanguovllus beaivvit otnot jođánit čavččabealde ja gidđat dat fas guhkkot jođánit. Guovdalas dálvvi beaivváš ii badján šat ollege almmiravdda bajábeallái. Geassit fas lea ijahis idja ja beaivváš báitá birra jándora. “Gidđat beaivečuovga geardašuvvá mánggagardásažžan juohke áidna muohtačalmmis. Muohtamáilmmis maiddái veiggodanboddu bistá guhkkit áigge. Čakčat bievlaeana fas njamista čuovgga, ja go beaivi luoitá de bihkkaseavdnjat gahččá ala.” čilgii okta dutkanguimmiin. Davviguovlluin jagiáiggit molsašuvvet johtilit ja erohusat daid gaskkas leat stuorrá. Dutkanguoimmit dovdet erohusa Sámi jagiáiggiid ja váldoservodaga jagiáiggiid gaskkas.

Mis nu olu rievdá dat máilbmi máttit máilmmi áddejumi ektui. Mis lea ollesfárttain dálvi sin áddejumi mielde go sis lea gidđa. Muhto dan ii sáhte buohtastahttit dan dálváii mii lea skábmán. Ii ovttain sániin sáhte govvidit dan, maid eará sajis gohčodit dálvin. Mis dat livččii golggotmánu beallemuttus go vuosttaš háve muohtta gitta miessemánu beallemuddui go muohta suddagoahtá ja jienjat johtájit. Dien gaskkas leat vaikko makkár áigodagat ja dálkkit. (Anonyma.)

Geassi boahká lunddolaččat dađi árabut mađi máddeleappos orrut. Jus vuoját miessemánus Ohcejogas Máttá-Supmii sáhtát vuodjit dálvis geassái. Ovtta dutkanguoimmi mielde lágašguovlluinge sáhttet leat mánga jagiáiggi oktanaga ja dat vuhttojit go johtit vuomis duoddari: “Álgoeasis Rástegáissás sáhtta leat áibbas eará siivu go dáppe vuomis. Sáhtát ovtta beaivvis vázzit geasis dálváii ja eahkes fas čierastit ruovttoluotta geassái.” (NV.)

Ságastaladettiin muhtun dutkanguoimmit deattuhit luonddudili rievdamiid: “ruoná ivdni lea eará ivdnás gidđagease go guovdalas geasi ja čakčagease áigge dat fas šovkkoda.” Eanáš ságat jorret goitge árbevirolaš bargguide. Jagiáiggiide laktása diehtu das mo Sámit leat viežžan birgejumi luonddus áiggiid čađa. Barggut čatnasit ovtto dihto áigái jagis. Ságat jorret golgadanáigái, muoraid njeaidináigái, lájuáigái, luomeáigái, ealgabivdoáigái, njuovadanáigái

ja guottetáigái. Ovddit jahkodat einnosta maiddái čuovvovačča: “Geahča álgogeasi dálkkiid, eandalit guhkan áigge de don diedát jo dalle bohtetgo muorjjit ja makkár báikkiide,” rávvii okta dutkanguimmiin. Ságat deattuhit bottuseallinmáhtu ja dan, ahte olbmo lávkkit maid dihtet guđe jagiáiggis eallit: “Lea áibbas eará ášši gállit luotkkomuohttagis go viehkat cukŋo mielde.”

Mun gáttán ahte sápmelaš lea eanet luonddu olmmoš. Son ii pláne nu ollu ovddalgihtii, muhto jagiáiggiid molsašumit buktet millii daid bargguid maid galgá goasge bargat. Muhtimat dainna báhčēt fáhkka millii, go oainnát ášši, havssát dahje ovddit jagiid muittut badjánit millii. Maiddái rumaš lea hárrjána dákár lávkkiiide jagiáiggis. (Anonyma.)

Dutkanguoimmit ráhkanit ovddalgihtii eará jagiáiggiid gáibádusaide, muhto sii deattuhit, ahte lihkká sii leat bargamen daid bargguid mat gullet aiddo dan jagi áigái: “Geassit ráhkanuvvo dálvvi várás. Lihkká dat leat geasi barggut, maid leat bargamen. It leat dálvvi muohttagiid luvdemin.” Seamma dutkanguoibmi joatká, ahte šaddá “liegga miella ja duđavašvuohta go leat rádján biepmuid dálvvi várás.” Jahkodatjohtu leamaš ovdal vel čielgasabbot eallinritmma vuodđun ja olbmot leat lunddolaččat dahkan jagi bargguid dan mielde.

Mu mánnávuodas dat lei nu lunddolašoassi. It don sáhtán guodđit čakčabargguid čakčadálvái. Ithan don dalle bargga maidige go galbmá ja muohtá. Murjet galgá dalle go muorjjit leat eatnamis. It don sáhte murjet muohtát vuolde, iige árrageasi bargguid sáhte gidđat bargat go eana ii leat vel suddan. (Anonyma.)

Barggut čuvvot jagiáiggiid lunddolaččat ja olbmuid ságat maid jorret daid birra. Go lean jearran mas diehtá makkár barggut leat ain áigeguovdilát, de okta dutkanguoibmi vástidii, ahte dálkkit leat luonddu signálat olbmuide:

Mu mielas orru ahte dátge čuovvu jagiáiggiid áibbas lunddolaččat. Dat bohtet oktageardánit ovdii, olbmot hállagohtet ja beaggigohtá dego dutnje geažidussan ahte livččii jo sivva dänge smiehttat bargat. Dat lea lunddolaš bargoeallima jorggáldat mii joriha du millii, árgabeaivái, dálkenuppástusaide ja eallimii. Dihtolágan assosiašuvdna. Muohttaga suddan buktá millii fatnasa bihkkadeami ja jiekŋavuolgin luossabivddu, dihto hájat ja rásit ja lottit ja lottiid lávlunjienat lubmenáiggi. Ijahis idja hohkahallá dápmotbivdui. Dálkkit leat luonddu čielga signálat sápmelažžii. Danin dáppe lea álo čuvvon nu dárkilit dálkkiid ja dálkenuppástusaid. Olbmuid gaskkas sáhka jorrá geahppadit jagiáigge rievdamii ja ođđalágan dálkkiide. (Anonyma.)

Jagi áiggit oahpahit viššalvuodá, ja dihto áigge “galggat leat mannamen, itge smiehttamen.” Dalle go eallu lea gárddis, de badjeolmmoš ferte bargat dávjá masa birra jándora. Maiddái bivdu, duodji ja murjen oahpahit, ahte olmmoš galgá viššat ja áŋgiruššat. Áššit “bargojuvvojit dalle go lea vejolašvuohta, maŋŋá ii veahket čierut,” láhttestii okta

duhkanguoibmi. Oktan ovdamearkan doaimmalašvuodas leat sihke dievdo- ja nissonduhkanguoimmit namuhan lubmenáiggi, goas mángii olles bearrašat ijastallet jeakkis.

Dihto áigge galggat leat hui falli ja gievra. Jus dus eai leat sierat de luopmánat báhcet jeaggái. Giđđat jo álgit čuoigat, vai veaját viegahallat luopmániiid. Sáhtta vázzit maid dáhttul, vaikko sáhtášii geavahit biilla. Ii veahket láikkošit, iige galgga iežas seastit. Jus lubmenáigge easka álggát hárbhallat, de burtaluvat muhtin jeaggái ja čoaggin báhcá dasa. (Anonyma.)

Olbmot atnet luomenjaddi dan mađe árvvus, ahte dakkár olbmot, geat eai ieža goastta jeaggái leat gárvásat máksit buori hatti dan ovddas. Dutkanguovllu mánát leatge áiggiid čađa dinen lubmaruđaid luopmániiid čoaggimiin ja daid vuovdimiin (vrd. Rasmus 2004: 137). Maiddái ollesolbmot dukŋet ruhtaheđi luođu attáldagaid oččodemiin dego muorječoaggimiin, guollebivdduin ja rievssatgárdumiin. Diet barggut leat gáibidan erenomáš viššalvuoda rahčat ja lihku juksat bohtosiid. “Jus muhtin geasi ii deaivan leat guollejahki, de dađi áŋgirabbot galggai deavdit muorjegievvni ja lávkut balsaid mielde”, celkkii okta dutkanguoibmi. Sáhtášii lohkat, ahte jagiáiggit oahpahit olbmuide dan, ahte dalle go lea áigi ferte áŋgiruššat, iige iežas searaid seastit: “Lubmenáigge lea dego huškkohallan beana, bávčas dovdo duoppe ja dáppe.”

Govva 7. Mánát oahppet váldit ovddasvástádusa luopmániiid čoaggimiin ja daid vuovdimiin.

Jahkodagaide čatnasan áigeáddejupmi lea muhtin láhkai maiddái árbmugas. Sátnevájas *jus ii dán giđa, de boahhte giđa* muittuha das, ahte ii galgga báhcit moraštit barggakeahtes bargguid. Juohke jagiáiggis leat iežas barggut iige olmmoš sáhte vuordit ovtto seamma

bohtosiid luodus áigái očcodeami bargguin. Jagiáiggiide laktašuvvi eallinoaidnu orru muhtin láhkai dohkkeheamen áššiid dakkárin go dat bohtet. Jahkodagaid molsašuvvan buktá mielddis maiddá i ovttu muhtin ođđa ášši, masa vuodjut - ja man sáhtta bargat. Dán jurddašanvuogi govvidii okta dutkanguoibmi cealkagiin: “In šaddan lubmet, čoakkán dalle sarrihid.” Eallima dilli ii leat juohke jagi seammalágan go biebmodilli, dálkkit ja muohtadilli leat earálágánat. “Sátnevájas ii leat jahki jagi gáibmi oahpaha dohkkehit dan, ahte fertet čuovvut mielde ja váldit vuhtii muohtadili itge kaleandara.”

Dutkanguimmiid mitalusaid mielde luodu ealliin ja guliin maiddá leat iežaset áiggit. Eallit sestet fámuid dihto áigge ja olmmoš guhte lea siste dan eallimis ádde, ahte muhtin doaimmain sáhtta dagahit eanet vahága go ávkki: ”Eai heakkalaččat sáhte leat oppa áigge girtnus ruohtamin.” Luondduealáhusain dálki ja ealliid ritma mearrida. Maiddá olmmoš galgá máhttit bosihit ja čohkket fámuid, vai veadjá čuovvovaš bottus fas ražastit. Nisten iežas ja rahkáneapmi lea maid dehálaš bargu.

Joavdelas áigi lea maid dehálaš. Ii sáhte leat jámma mannamin. Sápmelaš bargoeallimii gullá luonddu johtin jagiáiggiid mielde. Dalle go lea sesonga, de ferte dahje gártá bargat olu, ja go dat lea meattá de sáhtta addit áiggi smiehttat, vuoiŋastit dahje ráhkkanit ođđa rahčanbadjái. Garra barggu maŋŋá dárbaša vuoiŋastit bures. Joavdelas áiggit leat maiddá áiggit goas sáhtat hutkat ođđa čovdosiid, duddjot, divvut dahje háleštallat earáiguin mo rátkit váttisvuodaid ja mo ain birget. (Anonyma.)

Buot dutkanguimmiid ovdamearkkat mitalit eallinoainnus, mas olmmoš bargá ovttas eallimiin ja luondduin. Maiddá Aimo Aikio čállá das mo meahcci addá ealáhusa, dorvvu ja suoji. Su mielde olmmoš ii galgga doarrut vuostá meahci iige dálkki, muhto baicce atnit ávkin dain: “Jus ii nagot vuogáiduvvat, de lea stuorra varra duššat” (Aikio 2010: 56). Dutkanguimmiin vuhtto áddejupmi das, ahte guđege guovllus máilmmis leat iežas ráddjehusat ja vejolašvuoddat, ja olbmot fertejit bargat guovllu addin vejolašvuodaid mielde: “Muhtin guovlluin mearrida mearra, nuppi sajis fas duottar, arvedálkkit dahje goikkádagat makkár vugiin sáhtta očcodit áigái boađu guđege áiggis.” Kerttu Vuolab muittašii Anára sámii IX konferánsa jagis 1976, go son lei dulkan Iisko Sarai, Dave Monturii ja George Manuelii. Jogaid joga gáttis Mohawk Dave Monture gálistii gukkii vai beassá válddahallat man ávkkeheapme lea bargat luonddu fámuid vuostá.

Dave mitalii, ahte luonddu fámut leat dego guokka rávdnji, maid vuostá ii leat ávki bargat. Jus áiggit jugistit guokagáttis, de bargga goivestit miehterávdnjái. Vuosterávdnjái goivedettiin dus lea guoros giehta, go rávdnji girddiha gieđa badjel. Luonddu fámuid vuostá barggadettiin, olmmoš ii oaččo maidige. Muhto go don goivet miehterávdnjái, de dus lea gieđa dievva čáhci ja oaččut juhkat dan goikosat. (KV.)

Eana jorrá oktii jagis beaivváža birra ja dan áigge beaivváža suotnjarat juohkásit iešgudege láhkai eatnamii. Geassit eananspáppa davveguovllut ožžot eanet beaivečuovgga go máttaguovllut. Dálvit fas máttaguovllut lávggodit beaivečuovggas. Dan mielde maiddái temperatuvrrat badjánit ja njidjet. Dálá diedalaš áddejumi mielde jagiáiggiid molsašuvvama dagaha dat go eananspáppa áksil ii leat njuolga doarrás beaivváža ektui. Polárgierddu davábealde beaivečuovgga mearri molsašuvvá buot eanemusat ja dan mielde maiddái jagi áiggiid erohusat leat stuorrá. Árbevirolaš máhttu váldá vuhtii stuorámus rievdadusa id luonddus. Diehtu das, maid iešgudege jagiáigi gáibida lea gávdnon olbmuid oavvis ja gieđain. Go bajásgeassin lea sirdásan maiddái institušuvnnaide, de lea šaddan dárbu plánet ja čállit jagiáiggiid bargguid oidnosii. Seammás maiddái govvosat jahkodatgierdduin leat ihtán oahpahusgeavahussii (omd. Govus 1. čállosa álggus).

Dutkanguimmit leat namuhan moadde ovdamearkka jahkodatgierddu geavaheamis oahpahusa plánemis. Dutkanmátkki áigge mu geavahussii leat addán Anna Liisa Guttorm - rohki (1996) notáhtaid, main son lei plánen Fanasgietti mánáidgárddi doaimma Deatnolaččaid jahkejođu mielde. Dain son lei juohkán jahkodagaid tabellii kaleanddarmánuid mielde (gč. tabealla 4.).

čakčageassi	čakča		čakčadálvi	skábma / dálvi			gidđadálvi	gidđa		gidđageassi	geassi
borge	čakča	golggot	skábma	juovla	ođđa jagi	guovva	njukča	cuoŋo	miesse	geasse	suoidne

Tabealla 4. Detnolaččaid jagiáiggit kaleanddarmánuid mielde. (Gáldu: Guttorm 1996)

Juohku tabeallas 4. govvida muhtin muddui dan goas jagiáiggit Deanu leagis molsašuvvet, vaikko jagit leatge iešgudegeláganat. Das oaidná mo gidđadálvi, gidđageassi, geassi ja čakčageassi leat buot oaneamos jagiáiggit. Lihkká olbmui čohkkojit olu barggut buot jagiáiggiide, maid Guttorm plánastis maid namuha. Lean lasihan doaimmaid maid Guttorm (1996) ja Vuoláb (1983) namuheaba mildosii, mii čuovvu masterčállosa (gč. Miellodus 7). Guttorm tabealla sáhtá oaidnit ovdamearkan das, mo kaleanddarmánuid leamaš dárbu váldit vuhtii, vai árbedieđu sáhtá heivehit oktii institušuvnna eará bargguiguin.

Eanáš dutkanguimmiide ii oro dárbu čállit bargguid oidnosii, iige plánet olles jagi doaimmaid oppalašvuhtan. Okta dutkanguimmiin gal evttohi rahkadit muhtinlágan dihtorprográmma, gos olbmui livččii vejolašvuhta čohkket ja sárgut iežas jahkodatgierddu:

“Juohke okta sáhtašii alces rahkadit, vaikko dihtorprográmmain jahkegierddu. Merket dohko čuolbmajiid, juoga mii ii sáhte álgit ovdalgo nubbi ášši lea nohkan. (NV.)” Dutkanguimmiid ságaid vuodul sáhtta jurddašit, ahte otná máilmmis iešguđege ealáhusain, sogain, bearrašiin ja ovttat olbmui leat veháš iešguđegelágan jahkegierddut. Otná máilmmis olbmot šaddet smiehttat ja plánet eallima eanet diibmaáiggiid ja kaleandariid vuodul go masa sii leat ovdal hárrjána. Maiddá sámi institušuvnnat leat váldán vuhtii dán dárbbu ja geahččalan fievrriid árbedieđu ođđa čovdosiid bokte. Omd. Deanu giellagáddi (SEG) lea jagi 2013 rájes almmuhan sámegeilat almináhki, masa leat čohkken sápmelaš mearkabeivviid ja dálkedieđuid. Maiddá jagiáiggiid molsašuvvama leat merken beaivi ala. Seamma dieđut gávdnojit maiddá giellaovuodáža kaleanddar applikašuvnnas. (SEG 2019.)

Jagi gierddu leat árbevirolaččat mihtidan áigodagaid lassin mearkavahkuid ja mearkabeivviid bokte Sámis. Ovtta dutkanguimmi mielde áigejorggáldagat leat buot máilmmi olbmuid dehálamos mearkabeivvit.

Ijahisbeaivi, ijabeaivi, beaivvehisbeaivi ja beaivibeaivi leat leamašan sámi mytologiijas basimus beaivvit. Diet njeallje beaivi leat miehtá máilmmi, kultuvrras go kultuvrras leamašan jagi basimus beaivvit. Girku lea daid beivviid váldán alcesis. Jagi seavdnjamos beaivi lea juovllaid áigge, giđđadásebeaivi lea Márjjábeaivi, jagi čuovgadeamos beaivi lea Jonssot ja čakčadásebeaivi fas lea Mihkalmas-áigi biibbala mielde. Diet beaivvit leat leamašan ja leat ain dehálaččat miehtá máilmmi, go mii buohkat eallit beaivváža dahkan luonddulága mielde. Mis lea oktasaš beaivváš ja oktasaš eana, ja dát áigejorggáldagat geardášuvvet juohke jagi ođđasit ja ođđasit. (KV.)

Seamma dutkanguoibmi muitalii maiddá nammavahkuid birra, mat leat dahkan rytmihkka jagi bargguide. Eará dutkanguimmiiguin ii šaddan olus sáhka mearkabeivviin iige mearkavahkkuin, muhto njukčamánu gáfestallandilálašvuodas dat ságastahte olbmuid olu. Mearkabeivvit ja mearkavahkut leat čatnasan olbmuid sosiála eallimii ja bargguide. Oassin dain leat leamaš girkolaš beaivvit. Maiddá márkanat leamaš dehálaš dáhpáhusat, maid mielde olbmot leat dolin eallán - ja ellet ain. Otná máilmmis olbmui leat báhcán unnán barggut maid galggašii heivehit mearkabeivviid mielde dego ovdal leamašan ja danin daid birra lea unnán sáhka servodagas. Gáfestallandilálašvuodas muittuhedje maiddá historjjálaš mánotbajekalendaris, mii ráđđii ovdal árbevirolaš servodagain. Dat hoigga jagi álggu dávjá giđđadálvvi beallái.

Jagiáiggit ja daidda gullevaš barggut muitalit eallima girjái vuodas dutkanguovllus. Muhtin dutkanguimmit leat hárrjána jurddašit dihto áiggiid jagis duoji bokte. Muhtumat vihkkedallet daid bohcco ja johtima mielde, ja muhtumat fas smiehttet bivddu ja luosa. Olbmot leat oaidnán maiddá dan mo muhtin barggut leat sirdášan ealáhusas nubbái. Deanuleagis eai leat šat boanddat nu olu go vuorrasut dutkanguimmiid nuorravuodas leat leamašan, muhto sii

oidnet mo otná dilis badjeolbmot leat váldán badjelasas láddjenbargguid. Olbmui leat iešguđetlágan vuogit juohkit jagi ja áiccadit jagi molsašuvvama. Bálggosortnet lea vaikkohan dasa, ahte boazojagi sáhtta jurddašit álgit geassemánu álggus vaikko ovdal dan jurddašedje álgit das go vuosttaš miesit šadde válbóriid áigge. Sávzadoalli fas sáhtta oaidnit mo otná bargguin jahki molsašuvvá skábman go vierccaid luitet sávzzaid lusa. Okta dutkanguimmiin muitalii mo su mielas odđa jahki álgá oddajagimánus go “beaivváš riegáda”. Skuvla máilmmis odđa lohkanjahki álgá loahppagease, ja dan maid muhtumat oidnet oktan dálá áigejorggáldažkan. Skuvla čatná bearrašiid ja váikkuha mánáid vejolašvuodaide searvat árbevirolaš bargguide jahkodagaid mielde.

Árbediehtu laktá vássán áiggi otnabeaivái

Árbediehtu lea sámi historjá: Mo olbmot leat áiggiid čađa birgen dáppe (NKL).

Árbediehtu sáhtta oaidnit luvvekeahces oassin sámevuodas, mii dutkanguimmiid mielde guoská čavga lundui. Erenomážit almmáiolbmuide sáme kultuvra mearkkaša eallindábiid, -vieruid ja bargguid: “Dan mo olbmot leat ealáhusa háhkken.” Sámevuoda vuohtta das mo olmmoš johtá luonddus ja mo son eallá eará olbmuiguin ja maiddái das mo son jurddaša. Dat olbmot, geat leat kultuvrra siskkobealde sáhttet vuohttit árbediehtus olles álbmoga historjjá. Árbevirolaš doaimmain sii gulahallet birrasa lassin maiddái iežasat duogážiin.

Muhtin dutkanguoimmit dovdet, ahte buot maid sii máhttet sii leat oahppan eará olbmui. Nuppit fas dovdet, ahte rievtti mielde ii oktage olmmoš leat sin oahpahan, muhto eallinvuohki ja luonddubiras leat sin bagadan ja oahpahan: “Mun dieđusge lean oahppan geavatlaš eallima bokte. Juohkebeaivválaš eallin lea oahpahan. Ii mu leat dárbbášan sierra oahpahit.” Sáhtta maiddái jurddašit, ahte ollesolbmot leat dihtomie lalaččat láchčán oahppandili ja vejolašvuoda iešheanaláshuhtii ja oahppamii luonddubirrasis, nugo árbevirolaš mánáid bajásgeassimis leamaš vierrun (vrd. Balto 1997:122). Árbediehtu doaba geažida dasa, ahte olbmot leat árben dan: “Árbediehtu lea diehtu, man olbmot leat árben ovddit buolvvain.” Dárbu dihtui šaddá árgadilis bargguid oktavuodas ja dan “juohkin gáibida oadjebasvuoda ja luohttámuša.” Sáhtta lohkat, ahte árbediehtu lea persovnnalaš diehtu, mas olmos

persovnnalaččat leamaš oktavuohhta báikkiin ja olbmuiguin, geat su leat oahpahan (vrd. Simpson 1999: 25, 40–42).

Dán dutkamušas juohke áidna dutkanguoibmi deattuha árbevirolaš ealáhusaid ja giela mearkkašumi árbedieđu fievrreamis buolvvas bulvii. Árbevirolaš ealáhusain ii leat sáhka dušše barggus iige astoáigge buđaldemiin. Sáhka lea eallimis, ja árbevirolaš ealáhusat leat oassin unihka eallinvuogis (vrd. Keskitalo ja earát 2014: 96). Maiddái Mihkkal Niillas Sara mielde árbevirolaš máhttu ja máhttofievrrideapmi čatnasit nannosit árbevirolaš ealáhusaide ja birgejupmái. Árbevirolaš máhttui gullet sosiálalaš soahpamušat, ráddádallan, gulahallan ja mitalusaid juogadeapmi. Gulahallan ja veahkehállan ovddidit birgenlági, mas olbmot atnet ávkin guovlluset luonduvulljodagaid. (Sara 2003: 124, 127.) Kultuvra johtá giela fárus, ja gielladáiddus lea dehálaš mearkkašupmi eallinoainnu ja dáidduid fievrreamis boahhtebuolvvaide. Maiddái giela rahkánus govve kultuvrra johtti ja eallima gáhttejeaddji luonddu.

Árbedieđu buot dehálamos vuodđu lea giella. Giella lea dáidu, man bokte sohka buolvvat godđášuvvet oktaseaset čalbmi ain hávállasi. Eallit maid háleštit láhkaseaset, muhto mii olbmot sáhttit sániiguin aiddolaččat mitalit mo lea dilli. Min árbehistorjá lea sániid siste. Historjá čállosiin deattuhuvvo goddin, fápmu ja soahtevuoitu. Árbediehtu fas deattuha ceavzima ja eallima - ja gáhtte dan, ahte olmmoš ii šatta heakkaváralaš dillái. Giela bokte olmmoš diehtá ovddalgihtii omd. makkár siivu sáhtta vuoimmehuhttit. (KV.)

Giella ja árbediehtu leat čatnon nuppiideaset čavga čanastagaiguin. Diehtu lea bárgiduvvon giela sisa ja dan lea vejolaš sirdit giela bokte. Buot dutkanguoimmit atnetge dehálažžan hállat seammás ovtto giela sirdima birra go hállat árbedieđu sirdima birra. Árbediehtu sirdášuvvá ain eanáš njálmálaččat olbmos olbmui, iige dat leat čállojuvvon girjiide. Dat lea fuomášmeahtun ja oaidnemeahtun ja dan dihte váldokultuvra ii dutkanguimmiid mielde “dáhto dáppeguovllu olbmuid eallima viisodaga fuomášit ja guldalit.” Árbediehtu divrrášuvvo ain otná beaivve nu ahte dat mitaluvvo dušše luohthahti ja lagaš olbmuide: “Olggos sáhtta orrut dego árbediehtu ii abba livččiige dahje dat ii ádnojuvvošii árvvus.

Diehtu eallá ja ohca ođđa oktavuodaid árbevirolaš doaimmain. Doaimmaid bokte riegáda maiddá ođđa diehtu. Masa buot dutkanguoimmit leat iskkadeamen ja dutkamen birrasa, ávdnasiid ja iežaset vejolašvuodaid ja maiddá mánngalágan doaimmaid váikkuhusaid (vrd. Simpson 1999: 23). Dutkanguimmiid ságain ja doaimmain vuhtto árbedieđu hutkás ja ealli luondu. Dutkanjagi áigge lean beassan oaidnit ovdamearkkaid das, mo olbmot guorahallet ja isket mo ain livčči vejolaš eatnamiid ja dálkkiid rievdamiid maŋŋá birget. Vaikko muhtin

osiid dieđus leat árben, de dat ii mearkkaš dan, ahte olbmot ovtto dagašedje buot áššiid seamma láhkai go ovdal leat dahkan. Juohkehaš heiveha dieđu ja jurdaga iežas dáidduid ja vejolašvuodaid mielde. Árbedieđu heiveheapmi maiddá dohkkehuvvo - “goit muhtin muddui”, nugo okta dutkanguimmiin celkkii. Olbmot barggildit iežaset doaimmaiguin ja láhčēt birgejumi alceseset vai sáhttet buoremus vuogi mielde eallit davviguovlluin. Sáhtta lohkat, ahte árbediehtu ráhkkanahttá ja válmmaštallá eallima boahhteáigái. “Birgemis ii leat sáhka dušše ceavzimis, muhto mii háliidit min mánáid birget bures”, cealká maiddá Aimo Aikio (Aikio [2018]).”

Dieđuid heiveheapmái ja ođasmahttimii leamaš ovdal ja boahťa leahkit ovtto dárbu. Jus olbmot eai livčče ođasmahttan dieđuideaset, de kultuvra ii livčče ceavzán. Nuppe dáfus maiddá mielaid koloniserema ja assimilerema boadusin olbmot sáhttet luohpat ollásit iežaset kultuvrralaš árbbis. Ovtto lea gažaldat man ollu sáhtta ođasmahttit ja heivehit ovdalgo massá iežas kultuvrra iešvuodaid. Dat lea jotkkolaš ságastallan sohka buolvvaid gaskkas, iige dasa gávdno čielga vástáduš. Identitehta vuolga máttuid bokte ja árbevirolaš doaimmaiguin olbmot gulahallet iežaset duogážiin. Dasa lassin sii gulahallet birastahti álbmogiiguin ja ellet oassin globála servodagas.

Ealli biras rievda, ja dat rievdata maiddá olbmuid eallima. Otná guolásteaddjit ohcet ođđa fárpesajiid ja badjeolbmot dárbbasit ain bohccuidasaset gávdnat guohtumiid. Dasa olbmot geavahit maiddá teknologijja veahkkín. Ođđa áigásaš teknologijja gullá dán áigge sámi eallimii. Degomat boazodoallu ávkkástallá ja heiveha teknologijja geavaheami bohcco ja olbmuid beaivválaš dárbbuid mielde.

Okta oassin das, mo teknologijja veahkeha dálá badjeolbmuid lea Drone. Dainna sii sáhttet álkit dutkat guđe vári alde dahje duohkin leat bohccot. Sii eai dárbbasit čuđiid lihhteriid boaldit bensiinna, baicce sáhttet vuodjit njuolga ealu lusa dakkár eatnamiid bokte, mat unnimusat vahágahttet guohtumiid. Sii sestet boaldámuša, áiggi ja ealliid dainna, ahte geavahit dán áigásaš teknihka. (Anonyma.)

Alexa Scully mielde eamiálbmogiid govvidit dávjá muhtinlágan historjjálaš ideálad ja niehkogovaid bokte, eaige sin udnoše ávkkástallat ođđaáigásaš teknologijain beaivválaš eallimis. Dalle vajálduvvá, ahte eamiálbmogiid kultuvrrat leat dynámalaččat árgaeallima oassi dego maiddá ekosystemat leat gos fal máilmmis. (Scully 2018: 57.) Boazodilidutki Berit Inga čilge ášši ná: “Árbevierru ii gula vássán áigái, muhto lea proseassa, mii heivehuvvo ja ovddiduvvo ja ođđasit hábmejuvvo áiggi mielde” (Inga [2018]). Dutkanguimmit dáguhit, ahte sáhka lea luonddu bastevaš geavaheamis ja ovddideamis, mas olmmoš heiveha iežas bargguid

birrasii, iige nuppe gežiid. Teknologiija galggašii sin mielde geavahit namalassii eallima gáhttemii, ii duššadeapmái.

Badjeolbmot ohcet ovttu vugiid mo seastit vátna eatnamiid, olbmuid ja bohccuid. Dieđuid heiveheami ja iskama boadusin bálgosiin leat šaddan iešguđegeálgan vuogit čohkket ja merket bohccuid. Maiddáii suinniid láddjen ja daiguin bohccuid biebman leat šaddan oassin dutkanguovllu badjeolbmuid árggas. Bohccuid bibmet mánggaid sivaid dihte. Okta stuorámus sivva lea sihkkarastit biebmu dalle go lea heajos guohtun muohttaga dahje jieŋa dihte. Bohccuid bibmet maiddáii vai eallu bisošii čoahkis. Oanehut áiggiid bibmet maiddáii dalle jus bohccot galget orrut gárddis čohkken- dahje guottetáigge. Biebmamiin eai šaddat ealu stuorábun go maid dat livččii dábálaš jagi guohtuma ektui. (NIBIO 2018: 1). Dutkanguimmiid mielde maiddáii ovddit buolvvat leat diehtán suoimni dárbbaslašvuoda, muhto sis eai leat leamašan fievrrut doalvut suinniid meahccái. Dutkanguovllu badjeolbmot leat álgán eanet ja eanet ordnet ja láddjet suoidnegittiid bohccuid várás. Lassibiebmamiin leamaš ovdal dárbu dušše muhtumin goavvedálvviid áigge. Dasa lea šaddan dárbu jagis jahkáii, go dálvi lea nu earáhuvan. “Leat nu olu siivvut, ahte boazu ii nagot guohkkat muohttaga čađa gitta eanalávi rádjai. Njáhcodálkkit leat dahkan mánggageardásaš geartni ja eana maid sáhtta leat jikŋon. Bohccot eai fitne maidige heggi. Dálkkádatrivdan lea dahkan dan, ahte ii sáhte guođđit heakkalaččaid gillát. Daid ferte várjalit, ahte dat eai jámaše nealgái.” Bohccuid biebmamiin buoridit heajos jagiid áldduid vejolašvuodaid guoddit misiid ja goavvedálvviin eastadit maiddáii boazojámuid. Máhtebeaivve dutkanjagis 2019 Suoma davimus bálgosiin arvvi dego geassit, ja badjeolbmot ledje fuolas das birgejitgo bohccot dálvvi badjel: “Dán jagi livčče olu boazojámut, jus eai olbmot biepmáše bohccuid. Doppe lea njulgestaga jo ceavvi. Eanalávvi lea áibbas bulžon arvviid dihte.”

Maiddáii dakkár dutkanguimmit, geain eai leat bohccot, leat oahpahuvvon jurddašit ealliid ja erenomážit bohccuid buresveadjima. Dutkanguimmit muittuhit das, ahte buot mii davvin šaddá, šaddá gululdaga. Okta sis logai: “Gámaluotta vuhtto logi jagi ovttá jeagelguolbanis. Goikesiivvuin ii gánnet mannat doppe váccašit.” Dutkanguimmit deattuhit suvdilis eallinvuogi ja ealliiguin gulahallama. Olbmot leat oahppan áimmahuššat buot mas lea heagga. Maiddáii máidnasat ja mitalusat muittuhit olbmo ovddasvástádusas čábbát meannud it elliiguin. Dutkanguimmit dihtet mitalit olu maiddáii eallevaččaid oktavuodain nuppiidea set. Juoŋastettiin sii máinnastalle mii jieŋa vuolde jávrris dáhpuhuvvá ja guđe jogas dihto dápmot lea šaddan. Sii sávašedje, ahte maiddáii dálá dieđamáiibmi dutkkašii eanet eallišlájaid oktavuodaid ja oainnašii olbmuid oktan oassin ekovuogadagas.

Báikkálaš olbmot ja servošat gurpot mielddiset dieđu das mo ovtastallat eatnamiin (vrd. Scully 2018: 93). Olbmot leat áiggiid čađa ovddidan iežaset birgejumi árbedieđu vuodul ja nie árbedieđu jotkkolašvuohta čatná sihke vássán-, dálá ja boahtteáiggi oktii. (Porsanger & Guttorm 2011: 18). Árbevierru ii goit ovtto čilge, manin juoidá dahkat nugo dahkat. “Sámi diehtu lea vehá mohkkái. Duodalaš sivat sáhttet leat čihkosis.” (NKL.) Dološ olmmoš leamaš praktihkalaš ja dávjá bagadusaid duohkin leat geavtlaš sivat. omd. “goikkeha vadjamis náhkki mearrida makkár das šaddá. Hui uhcán báhcá duššái.” Dálá olmmoš sáhtá iskat eará láhkai čoavdit áššiid, ja oaidnit ieš heivego dološ oahppu otná beaivái. Dutkanguoimmit leat ieža maid iskkadan ja mángii fuomášan iežaset bargguid ja bárttiid bokte manin gánneha dahkat nugo ovdal. Muhtumin sin mielde fas ođđa áiggis gávdnojit eanet vejolašvuođat ja áššiid gánneha dahkat ođđa láhkai.

Muhtin dutkanguoimmit leat imaštallan dutkiid dárbbu čohkket árbedieđu čiegus arkiivvaide. Akademalaš vugiiguin čohkkejuvvon jietnabáttiide ja mitalusaide livččii sin mielde dutkamusaide lassin maiddái albma eallimis stuorra dárbu, go “árbediehtu lea oassái vajálduvvan ja goaikkehan árgabeaianus.” Sis lea jáhkku, ahte arkiivvaide ja museaide vurkejuvvon dieđuin olbmot sáhtášedje ođđasis gávdnat rávvagiid ja čehppodagaid, mat leat báhcán siedasin ja amasin. Goitge lea dehálaš muitit: “dieđalaš bargguid ii sáhte geavahit áidna diehtogáldun sámevuhtii. Daid bokte olbmuid áddejupmi árbedieđus sáhtá botnjaset.” Akademalaš dieđalaš bargguin sáhttet leat “dušše dihto moaluid ožžon čoahkkái.” Okta dutkanguoibmi leat vuohhtán badjelgeahččanvuoda muhtin arkiverejuvvon dieđuid dulkojumiin. Su mielde muhtin dulkojumiid addet oktageardánis gova sápmelaš árbedieđus. Son ávžžuha olbmuid árvoštallat dan leago sohka bealis leamaš váikkuhus dihtui, mii dutkiiguin lea juogaduvvon:

Orru, ahte máidnasiid čohkkemis almmái dutkit leat eanáš dušše almmáiolbmuid balddonasmitalusaide gullan. Olbmot gáddet, ahte die dat leat dat sámi mitalanárbi. Munne mánnán máidnasat čilgejedje eallima ja ledje bálggisin dorvvu guvlui. Balddáhallamiin sáhtá ráddjet nuppi olbmo friddjavuoda. Oktageardánis áddejumiin kulturárbbis sáhtá steampalastit nuppi olbmo eallinárvvu. (Anonyma.)

Jus dušše dihto oasit árbedieđus deattuhuvvojit, de seamma dutkanguoimmi mielde álkit vajálduvvá dat, ahte “árbi leamaš dakkár mii lea gáhtten olmmošvuoda.”

Árbediehtu gullá ealli árbevrrui, ja muitu lea guovddášoassin proseassas, mas diehtu gaskkustuvvo buolvvas bulvii. (Guttorm 2010: 51-52, 60-68.) Dutkanguoimmit leat hállan muittus, mii lea guhkket go ovttá olbmo eallin, ja nuppi bealis maiddái das mo álbmoga traumat

orrot leamen guhki but go ovttá olbmot eallin. Dutkanmátkki áigge lean dávjá vihkkehallan dutki ja oahpaheaddji oasi ja ovddasvástádusa proseassas, mas árbediehtu áimmahuššojuvvo, vajáldahttojuvvo - ja muhtumin maiddá ealáskahttojuvvo.

Árbevirolaš diehtu lea orgánalaš ealli proseassa, mii eallá árbevirolaš bargguin ja olbmuid vuorrováikkukhusas. Dat hápmášuvvá báikkiid ja eallinvugiid mielde. Maiddá ieš báiki orru leamen dego okta ealli doaibmi gulahallamis ja dieđuid juogadeamis. Árbediehtu eallá olbmuid ságain ja bargguin. Dat váldá iešguđegelágan hámiid iešguđegelágan birrasiin ja áiggiin. Dat lea juoga min siste, ja dat ohcá ođđa hámiid. In máhte árvoštallat man guhkás diehtu sáhtá rievdat, ja goas dat ii leat šat árbediehtu, muhto okta lea sihkkar: jus mii háliidit árbedieđu sirdit boahttebuolvvaide, de mii fertet eallit dan. (Beaivegirji 6.11.2018.)

Mánáid vuoigatvuodát árbediehtui ja árbe-eatnamiidda

Vuodđolágit Suomas ja Norggas sihkkarastet vuoigatvuoda sealluhit, ovddidit ja nannet sámegiela ja kultuvrra (Suomen perustuslaki 1999/731: §17; Grunnloven 1814: §108). Dutkanguimmiid mielde váldokultuvrraid lágaid ja ásahusaid leat geavahan maiddá sámi kultuvrra duolbmamii. Fuones vásáhusat váldokultuvrraid válddigeavaheamis hehttejit árbedieđu fievrredeami boahttebuolvvaide: “Sápmelaččaide lea lohpiduvvon olu, muhto mángii addojuvvon unnán dahje váldojuvvon dan unnánaččas eret. Vearrivuodain, viinna fámuin, gávvilvuodain, lága ja vuoigatvuoda namas. Sápmelaš lea beahtahallan mángii.” Sin mielde árbevirolaš dieđuid ja máhtuid sealluheamis ja suddjemis leat mánggat vuoigatvuoda čuolmmat, maid ferte farggamusat čoavdit.

Mii fertet čoavdit olbmuid vuoigatvuoda barggildit iežaset kultuvrra gáibádusaid mielde, ja maiddá dan mo diehtu sirdášuvvá ovttá buolvvas nubbái. Mo olbmot sáhttet oahpahit mánáid golgadi, jus ii leat lohpi dan dahkat? Vejolašvuodát leat nu gáržžiduvvon dieđu oahpaheapmái. Dat geat áddejit áššiid vatnot go min girjerájut (eallilan olbmot) mannet dađistaga hávdái. Olu buolvvain lea árbediehtu sihkkášuvvan eret assodagain ja bargguid manjis fárremiid dihte. Árbediehtu jávká danin go árbedieđu ja dáiddu máhttit, gáldut ja juogadeaddjit jávkkihít hávdái. (Anonyma.)

Árbediehtu dárbbáša lundolaš oktavuodaid ja eananoktavuoda vai dat beassá sirdášuvvat boahttevaš buolvvaide. Lundolaš oktavuodaid árbedieđu sirdimii dutkanguimmit oidnet namalassii jagi áiggiide čatnon doaimmain ja luonduealáhusain. Váldoservodat ii doarjjo dáid proseassaid ja olbmuid vuoigatvuodaid iežaset kultuvrii.

Mii leat jo muhtin muddui manahan árbevirolaš ealáhusaid. Buohkat eai guolas, ja unnán olbmot buđđot. Sii eai doala sáimmaid, ja olbmot leat heaitán golgadeamis go lea gildojuvvon... Go vuoigatvuođat váldojit fáhkka eret, de dat čuhcet daid vátna olbmuid motivašuvdnii, geat livčče ain beroštan. Dat vuollánit, eaige barggašat ollege.

Eanáš dutkanguoimmit leat vásihan, ahte ođđa eanangeavahanvuogit dego ruvkkit, bieggamillut ja turisma gilvalit eamiálbmot vuoigatvuođain oččodit áigái boađu guovllu eatnamin ja čáziin. Davvi árktalaš guovlu ja duottareatnamat eai suvde eanet go dihto meari geavaheaddjiid, ja daid liigeátnu sáhtta gurbet eatnamiid. “Guovlu guorbá, duolvá ja jávká jus dan menddo olu geavaha. Min eatnamat eai gierdda miljovnnaid mielde olbmuid deike váccašit ja rusttegat maid dohko ceggejit gavdnjejit ealliid ja gáržžidit vejolašvuođaid boazodoalus, guollebivddus ja murjemis.” Dutkanguimmiid mielde dán dieđu livččii dehálaš jáhkiiht eiseválddiide, johtolagaid ráhkadeaddjiide, energiija- ja turismafitnodagaide.

li leat sáhka ávdin guovllus (wildernes). Dat lea muhtumiid ruoktu. (Anonyma.)

Sápmelaččat leat árbevirolaččat guođđán unnán luottaid ja mearkkaid birrasii. Kultuvrra olggobeale olmui sápmelačča ruoktu ja bargobiras luonddus sáhtta orrut ávdin guovllun, gos eai oidno luottat olbmuid eallimis dahje doaimmain. Muitalusaid bokte guovlu ealáska ja báikkálaš olbmot dovdet dan ruoktun. Sápmelaš kulturbiras lea Elina Helander-Renvall ja Inkeri Markkula mielde oppalašvuohta, mas leat immateriála ja materiála oasis, mas árbedieđu guovllu geavaheamis, muitalusaid, báikenamaid ja njálmmálaš árbevieru sáhtta oaidnit oassin luonddus. (Helander-Renvall & Markkula 2011: 18.)

Oarjemáilmmi oainnu mielde diehtu lea universála, muhto eamiálbmotoainnus diehtu fas riegeáda ja eallá dihto konteavsttas. Olmuin lea váikkuhus báikái ja báikkis olmuide. Sáhtta lohkat, ahte árbedieđu ruohttasat leat báikkis ja eatnamis, iige leat vuoiggalaš sirret dieđu olmuin ja eatnamis. Dakkár birasoahppu, mii ii váldde vuhtii oktavuodaid mat báikkis leat olmuide ja olmuin leat báikái soardá báikki historjjá (Scully 2019: 93-94, 104). Leanne Simpsona mielde olggobeale áššedovdit dávjá lohket, ahte eamiálbmogat leat jávkamen dan sadjái go govvidivčče mánggamohkat historjjálaš proseassaid maiguin ain otná beaivve figget jávkadit ja assimileret eamiálbmogiid váldoservodahkii (Simpson 1999: 79-81).

Buot dutkanguimmiin vuhtto suhttu dahje moraš das ahte sin ruoktu ja eallinvuohki leat áitojuvvon. Dan bokte maddái diehtu mii lea čoggon mánggaid sohka buolvaid áigge sáhtta jávkat virggálaš mearrádusaid dihte. Muhtin guovllu nuorat leat válljen lánkaohpu gazzat, vuoi birgehallet ákkastallat áššiid váldoservodahkii. Váldoservodagaide našuvnnalaš lágat leat

duddjojuvvon indiviida rievtti suodjaleapmi vuodul. Porsanger ja Guttorm mielde eamiálbmogiid árbedieđu kollektiiva luondu buktá hástalusaid ja eamiálbmogiid árbevirolaš dieđuid ja máhtuid seailuheamis ja suddjemis leat mánggat čuolmmat, maid ferte farggamusat čoavdit. (Porsanger & Guttorm 2011: 35.) Moadde dutkanguoimmi leat namuhan dan, mo árbevirolaš sápmelaš riekteáddejumi lea váttis heivehit oktii otná váldoservodaga njuolggadusaiguin.

Manjelaš áiggiid viestareatnamiid kultuvra lea buktán deike gilvvu maiddá guolle- ja meahcebevdui. Go territoria ala ráhkaduvvon ealáhusa háhkan cuvkejuvvui, oaivvi lda omd. suomelaččat bivde jávrriguorusin, de sápmelaš guollebivdit fertejedje bivdit maiddá nuppiid sogaid árbevirolaš bivdočáziin. Lean gullan mitalusaid mo olggobeale olbmot lea fitnan suoli bivdimin jávrriin, gos dihto sohka lea álo ovdal fitnen dálveguliidis. Suoma láchkahan addá "juohke albmá vuoigatvuođa", mii addá vuoigatvuođa bivdit juohke jávrrigosa lea beare girjjálaš lohpi, ja man sápmelaš árbevirolaš bivdokultuvra ii dovdda. Dát guokte vuoigatvuođa leat oktiiheivetmeahttumat. (Anonyma.)

Olbmuid vuoigatvuođat eatnamiidda ja árbevirolaš ealáhusaide leat ságastahtán olu báikkálaš servošis dutkanjagi áigge. Sihke nisson- ja dievdodutkanguoimmit válde sáhkan Deanu soahpamuša ja ođđa guolástanlága, mat bohte atnui jagis 2017. Sin mielde ođđa ráddjehusat čuhcet árbedieđu sirdimii. Dálá guolástanlágaid mielde dutkanguovllu sápmelaččat eai beasa bivdit iežaset jogain nugo ovdal. Dutkanguovllu olbmuid kultuvrra vuodđu lea leamaš ja lea ain bivddus ja čázi geavaheamis, ja ráddjehusat čuhcet garrasit árbedieđu fievrredeapmái.

Dan čappa beaivve go mii sápmelaččat massit oktavuodá eatnamiidda ja čáziide, de mii iešaldes eat leat šat álgoálbmogat (SHR 2019b).

Muhtun eatnit, áhčit ja mánát mearridedje hástalit Suoma láchkavuogádaga ja gearregastima bokte geahččalit ovddidit rivttiideaset dutkanguovllus. Sii almmuhedje geassit 2017 iežaset bivdán luosa nu gohčoduvvon stáhta čázadatguovlluin Veahčajogas ja Ohcejoga siste Meahcceráddehusa lobi haga. Áššášguhton olbmot celke, ahte sii šaddet rihkkut lága jus oččodit iežaset bearrašii áigái boađu árbevieruid ja eatnamiid addin vejolašvuođaid mielde. Sii leat maiddá balus das, ahte árbevirolaš máhttu jávkagoahtá go sii eai beasa lunddolaččat oahpahit dan mánáide. Gearretduomus 6.3.2019 celkojuvvui, ahte áššášguhton olbmot eai leat sivalaččat rihkkosii. Duomu ákkastalle dainna, ahte guolásteapmi lea sámiiid vuodđovuoigatvuohta, mii lea dovddastuvvon vuodđolágas, eaige stáhtas leamaš dohkálaš ákkat rádjjet dán vuoigatvuođa. Vai áššái áššái oččošedje ovdamearrádusa alaguoddi áigu váidit duomu bajit dási duopmostuoluide. Ášši loahpalaš čoavdimis sáhttet gollat iešgudege dási duopmostuoluin vel mánga jagi. (YLE 6.3.2019; SHR 2019b.) Gearretášši govvida dili, mii lea

čuohcán dutkanguovllu olbmuid eallindillái jo guhkkit áigge. Olbmot leat suhttan das, ahte sii šaddet bidjat vátna olmmošlaš návccaid stáhtain riidaleapmái ja iežaset vuoigatvuodaid bealušteapmái dan sajis, ahte sii sáhtašedje leat huksemin iežaset servodaga (SHR 2019a).

Ain otnábeaivve sápmelašvuohta caggáduvvo. Vuodđosápmelašvuohta ii dohkkehuvo. Dat hávkaduvo. Dagut lea julmmit čáhcegátteolbmuid vuostá, muhto mii leat dan mađe nággárat, ahte beassat ain eallit sápmelažžan. (NA.)

Sáhtta čuoččuhit, ahte olbmot galggašedje beassat hálldašit ja geavahit eatnamiidáset árbevirolaš vugiiguin, vai árbediehtu ain ealášii. Dutkanguoimmit ballet das, ahte “jus dát árvomáilbmi vuotá, ahte dušše virggálaš diedut ja dáiddut leat vuhtiiváldin veara, de dat gal fargga jávkadit luodus birgejumi.” Dutkanguoimmit atnet árvvus olbmuid geat leat dorodišgoahtán stáhtain vuoigatvuodaideaset ovdii: “Mu miela ja sielu ligge go nuorat leat dál dorostahtán dánu čábbát, ja nuoraiguin lea dat fápmu ahte dat máhttet gielaideid ja dain leat oktavuodát miehtá máilmmi (NA).”

Sisabahkkemat áitet árbevirolaš diehtoortnegiid danin, go diehtu riegáda ja sirdašuvvá relašuvnnas eatnamiin. Dutkanguoimmit muittuhit das, ahte luondduriggodagat eai leat nohkameahtumat, iige luohu gierdda badjelmeare geavahuvvot. Sin mielde guovllu eamiálbmogis lea diehtu ja dovdu dasa maid eana gierdá. Dan dihtui eai leat eiseválddit vel váldán beallji. “Införmasuvdna bahkkejuvvo dušše ovttá guvlui ja dat diehtu mii sáhtašii gádjut vel eiseválddiidge ii guldaluvvo.” Maidái Elina Helander-Renvall ja Inkeri Markkula oaidniba árbedieđu gáhttema oassin vuoiggalašvuođa ja dásseárvvu ovddideamis. Eamiálbmogat galggašedje beassat dásseárvosaš sajis searvat mearrádusaid ja dutkamusa id dahkamii. Skuvlen, diediheapmi ja láhkavuogádat leat dehálaš instrumeanttat vai olahit dáid mihtuid. (Helander-Renvall & Markkula 2011: 80.)

Odda áiggi hástalusat

Árbevirolaš bargguin áigeáddejupmi spiehkasta váldoservodaga ja institušuvnna id áigejurddašeamis. Árbevirolaččat jagiáigi, beaivvi guhkkodat ja siivu leat mearridan goas bargguid sáhtta bargat. Dál ovdamearkka dihte guollebivddus, dan sadjái go geahččat dálkki ja čázi allodaga olbmot šaddet čuovvut diimmu ja kaleandara ráddjehusaid geažil. Muhtumin sáhtta leat maidái váttis heivehit árbevirolaš bargguid ja otná servodaga áigetávvaliid oktii,

go nuppis bargat diibmaáiggiid ja nuppis fas dálkki mielde Dat áigeroassu čuohtá árbedieđu sirdimii: “Váhnemat leat ollesáigge bargguiguin, iige leat dilli doalvut mánáid árbeviroláš bargguide.” Mánnggat dutkanguoimmit dovdet, ahte sii ellet guovttelágan máilmmiin, main leat guovttelágan áigehorisonttat. Áigehorisontta rievdan lea dagahan dan, ahte olbmui ii leat šat seamma olu áigi go ovdal.

Sápmelaččas lea earálágan áigehorisonta. Orru ahte olbmui leamaš eanet áigi dolin. Go guossi lea bohtán, de sii leat ožžon lasi áiggi. Dat ii leamaš eret geasge. Dál lea unnit ja unnit áigi - muhto lea das gitta maid olmmoš vállje iežas eallima sisdoallun. (Anonyma.)

Guokte dutkanguoimmi joraheigga sága dan guvlui, ahte ovtastallamis áigi orru lassáneamen. Soai leigga fuolas das, go otná máilmmis olbmui ii oro leamen dilli šat gallestallat guđet guoimmiset. Hoahpu leat earáge dutkanguoimmit namuhan oktan vearrámus árbedieđu hávkadeaddjin: “Olbmot eai leat juogadeamen áiggi, eaige guosso nuppi olbmos lasseáiggi. Juohkehaš čohkká okto dihtorguoras ja gáržžohallá dohko.” Árbediehtu eallá ovtastallamis ja olbmuid gaskasaš gulahallamis. Jus ovtastallan ja gulahallan nohká, diehtu ii beasa lunddolaččat árbašuvvat.

Eallilan dutkanguoimmit dovdet mo sii leat eallán “geađgeáiggis digiáigái (NA)” ja mo "oppa historjá lea sin eallinahká čahkan.” Mánngasat sis leat oaidnán stuorra nuppástusaid maŋimuš 70-jagis: “Ođđa áššit, atnubiergasat, jurddašanvuogit, oahput, veahkkeneavvut, tehnikka ja teknologija leat bohtán deike uđasin.” Stuurámus nuppástussan dutkanveahkit oidnet dan, go geainnut bohte. Ohcejohkii geaidnu bođii vihttalotjagi loahpas, ja Deatnogáddái geaidnovuođđu bođii easka guhttalotjagi loahpas. Geainnu bohtima oidnet muhtinlágan symbolan ođđa áiggis, ja das mo dan bokte olbmot vulge, ja seammás dan bohtima maŋná olbmot eai šat oaidnán sámegeala ja kultuvrra oahpaheami nu ávkkálažžan.

Go geaidnu bođii deike Ohcejohkii dat diđii mánnga stuorra rievdadusa. Gerresat, geassát ja heargevuojánat eai šat dárbbášuvvon. Gođii ii lean šat dat mearkkašupmi go ovdal. Gielkkáin beasai idjii ruoktut, ja geassit eará mohtorfievrruin. Giehtaduodjedáidu hedjonii ja bázii mánngga dáfus sirddekeahttá ovddos guvlui. Dáppe dát dáhpáhuvai aiddo 1950-60 vuodđalogus ja das ovddos. Mánnggat bearrašat áiddo dáppe Ohcejogas, eai šat oaidnán ávkkálažžan oahpahit sámegeala mánáidasas. Dát deaivá aiddo seamma áigái duoinna nuppiin lihkuhisvuodain, namalassii geainnu bohtimiin. (Anonyma.)

Olbmuid muitalusain vuohttá mo ođđa áigi lea dolvon olu ja seammás maiddá buktán olu. Eatnašat oidnet mo eallin dutkanguovllus lea šaddan geahppasabbon, muhto seammás sii oidnet maiddá dan mo olbmot leat oarbašuvvan ođđa áiggis. Ovddeš čovdosat eai álo šat doaimma go dilli lea nu earálágan, ja go “ođđa dovdameahhtun áššit bohtet dulvin oanehaš

áigge siste, de olbmuid gaskkas šaddá ráđehisvuohta ja meannudanvugiin dáidemeahttunvuohta.” Birgenlágiid nuppástupmi ja olbmuid eret färren leat dagahan maiddá dan, ahte olbmot leat manahan vejolašvuođaid veahkkálagaid bargat: “Go eret färren olbmui leat sihkastan bivdovuoigatvuođaid, de sis ii leamaš šat makkárge vejolašvuohta oassálastit dološ áiggiid eallinvuohká.”

Buot dutkanguoimmit leat unnimusat eallilan olbmuid muitalusaid bokte ožžon oktavuoda árbevirolaš eallinvuohká. Iešguđege ahkásaš dutkanguoimmit leat muitalan das, mo muhtin olmmoš lágaš bearrašis - dávjá áhkku dahje áddjá - leamaš dehálaš rollas árbedieđu sirdimis. Dálá mánáid dilli orru sihke nuorat ja vuorrasut buolvva dutkanguimmiid mielas hui earálágan go sin mánnávuoda áigge. Nuorain eai leat šat nu ollu lunddolaš oktavuodát, gos sii sáhtašedje leat fãrus árbevirolaš bargguiguin, go “dálá máilbmi coggá olbmuid iešguđet ahkásaččaid hiŋgaliidda ja buot lea vieris gillii vel.” Dutkanguoimmit ballet, ahte boahttebuolvvain ii leat šat vuodđodiehtu nu ollu, ahte sii beroštivčče árbevirolaš bargguin ja eallinvuogis. Maiddá Solveig Joks čállá boazodoalu hástalusain sirdit árbedieđuid boahttebuolvvaide go lunddolaš máhttoháhkama dilálašvuodát rivdet (Joks 2007:13). Jus olmmoš ii goassige vásit ja oainne bargguid, de ii su sáhte vuorditge dain beroštit. Diehtu das deaddá dutkanguimmiid lossa ovddasvástádussan mo oppanassiige lea vejolaš sirdit dieđuid boahteáigái.

Buot dáláš sápmelaš mánáin ja nuorain ii leat seamma vuolggasadji oahppat giela ja árbevieruid: “Muhtin váhnemat eai leat atnán visot oahpahan veara, dahje sii leat sirdán maŋisboahttiide dan, man láhkai sápmelašvuoda sáhtta heahpanit.” Olbmot leat šaddan behttot ovddit buolvvaid välljejumiin, muhto dutkanguimmiid mielde olbmuid ii sáhte dubmet daid dihte. Olbmot addet vuollái ja álget jievžžadit ja čuvodit váldoálbmoga vai besset álkibut: “Oaidná jus guktot váhnemat hállet suomagiela mánáide, mii eará dat lea go čuvodeapmi.” Dutkanguoimmit áddejit manin olbmot nu välljejit, go sii leat ieža maid gullan čalmmiid beljiid dievva mánnávuoda rájes: “It don sáhte, it don máhte; Dus eai leat vejolašvuodát dán ášši oahppat; Beazet davábealde eai dákkáriid ádde; Dušše albma olbmot albma máilmmis máhttet.” Mánggat dutkanguoimmit leat erenomážit skuvllas ja ásodagain dovdan dan badjelgeahččanvuoda. Vuortnuheamit ja bilkideamit ja duššindahkamat čuhcet olmui, ja olmo gudnejahttin iežas máhttui ja árbediehtui jávká, jus son olles eallima vásiha, ahte sámevuohta badjelgehččojuvvo. Skuvllas sidjiide lea maiddá oahpahuvvon, ahte áitojuvvon sámegeilla bohtá jávkat ja sápmelašvuohta nohkat. Ásodateallin lea maiddá fysalaččat dahkan veadjemeahttumin mánnán beassat oaidnit ja oahppat árbevirolaš bargguid lunddolaš oktavuodáin.

Munnje lávii leat nu váivi go in goassige beassan oassálastit gámagoarrumii go ledjen jagis ovcci mánu eret ruovttus justa daid alimus duddjonáiggiid. Ii eadni geassit ástan gápmagiid goarrut go son lei láddjemín ja lubmemín ja guoli bivdimen. Skuvllas mii oahpaimet heahkkalastit ja gođđit, muhto eat mii oahppan ovttage náhki neaskit, dikšut dahje ostet. Ja rávesolmmožin bargoeallin lea gáibidan nu ollu, ahte leamaš váttis ásttadit dakkár oahpuide áiggi. (Anonyma.)

Árbedieđu álgofápmu sáhtta muhtumin odđa áiggis duolmmahallat. Dutkanguoimmit leat vásihan, ahte divrras árbediehtu sáhtta šaddat bogostahkan dahje gávmehis gálvun, jus olbmot eai ádde duodalaš mearkkašumiid ja konteavsttaid maidda diehtu gullá. “Dutkamušat sáhttet dahkat dieđu ártegin, ahte masa dat dárbbášuvvo. Go gámasuoinni geavaheapmi luvvejuvvo luovos oassin, de dan ávki ja fápmu láhppojit. Bilkidit dan geafivuohtan ja jallodahkan, vaikko eai gávdno jierbmásat bivut meahcis. Dat lea geahpas ja dan lea álkit dollagáttis goikadastit. Muhto go luohkkálanjas veardida dan suohkuide, de dat lea dušše luotnelátna.”

Maiddá dat, ahte dihto áigáiboáđu vuogit eai leat leamaš servodagas seamma alla árvosaččat go earát lea čuohcán olbmuid iešdovdui ja identitehtii. Boazodoallu lea muhtimiid mielas ádnojuvvon vehá menddo alla árvosažžan, ja eará áigáiboáđuid eai leat oaidnán ovddideamen sápmelaš kultuvrra seamma bures. Dutkanguoimmit oidnet dán stáhtaid dihtomielaš vuohkin háddjet álbmoga: “Nubbi birgensuorgi duvdjuvvo ja nuppis váldo eret, vai min gaskii boahtá riidu (NA).” Coagis sápmelašvuodá oaidnu dagaha maiddá hierarkijaid: “Ovtto earát leat rehkenastimen, dan masa dohkket.” Gáibádusaid das, makkár lea “álbma rivttes sápmelaš” lea váttis juksat. Olggobeale árvvuid mielde olbmuid juohkin bidjá dutkanguimmiid mielde olbmuid oassebeallái iežaset eallimis. Dávjá olmmoš dovdá, ahte gokkonu su sámevuohka “suoibu”, dahje ahte “galggašii leat unnimusat masterdási oahppu ovdalgo oazžu iežas mánnái hállat sámegeala.” Hierarkijat, mas nubbi meroštallojuvvo heajubun go nubbi, leat áiggiid čađa dagahan olu maiddá skuvlagivssideami Sámis (Rasmus 2008: 79). Okta nissondutkanuoibmi muitalii mo siidaguoimmit dávjá duššindahket dan maid son lea eallimisttis oahppan.

Goas in leat doarvái skuvllaid vázzán. Goas lean menddo olu skuvllaid vázzán. Goas in leat návetvázzin leamaš ja goas in leat bohccuid guođohan bessonsabehiiguin. Sii lohket, ahte dákkár ii máhte! Hágget, ahte it don sáhte dan diehtit go it leat bargan. Dihtolágan olbmot ja dihto ealáhusaid olbmot dušše dihtet. Eai omd. assodagain eallán olbmot - ja mángii justa nissonolbmuid dieđu badjelgehččet nie. (Anonyma.)

Muhtin almmáidutkanguoimmit leat vihkkedallan dan manin sápmelaš nissonolbmuid gaskkas leat olu eanet oahppan olbmot go almmáiolbmuid gaskkas. Nissonutkanguoimmitges leat dovdán mo gánddaid vurdet joatkit luondduealáhusaiguin, vaikko nieiddain maid livččii daidda beroštupmi. Muhtun nissonolbmuide čuohcá ain ollesolmmožin dat go sin eai leat váldán fárrui buođđut dahje bivdit. Leat maddái ovdamearkkat das mo nieiddat leat unnivuođa rájes beassan oahppat buot bargguid ja árben boazodoalu dahje šibitdoalu. Ovtta nissonutkanguoimmi mielde nieidamánáid vurdet vázzit skuvllaid, muhto gándamánáin eai leat seamma vejolašvuodát vázzit skuvllaid go sis leat geatnegasvuodát luondduealáhussii: ”Dat geat barget bohccuiguin eai riehta sáhtege mannat skuvllaide.”

Almmáiolbmo identitehta sáhtá rekčohallat nissonolbmuid oahppavašvuođa dihte ja dan sii gokčēt dušši almmáštallamiin. Ovtta dutkanguoimmi mielde sápmelaš almmáiolbmo identitehta ráhkaduvvo olu dan ala maid son bargá ja barggustis máhtá. Son joatká, ahte almmáiolmmoš ii hálit massit iežas identitehta váldoálbmoga skuvllaid vázzimiin. Otná máilmmis almmáiolbmot figget birgehallas guovtti kultuvrra gaskkas ja sáhttet dovdat, ahte eai riehta dohkkehuvo goappásge. Almmáiolbmui lea su mielde váddásamos gávdnat sajis otná servodagas. Sii eai dovdda árvvusadnojumi dan dihte ahte sis leat máhttu eallit luonddus. “In abba sápmelaččaid gaskkas. Jergo vuostá! Mun lean gallás ožžon badjelgehččojumi dan dihte ahte lean skuvllaid váccitmeahttun meahcesápmelaš almmáiolmmoš, gean jurdagiid ja rávvagiid ii dárbbas guldalit.”

Luonddus eallán olbmui ii leat dárbu nanosmahttit iežaset identitehta vaikko sii sáhttetge dovdat ahte sin sápmelašvuođa vuodđu suoibu. Sii baicce dovdet, ahte sin galggašii dohkkehit dakkáražžan go sii leat. Dábálaš “stohposápmelaš” sáhtá amašit “sámáidahttima” mii luovvana menddo olu dálá áigge realitehtain ja “kultuvrralaš buđaldemiid, mii ii šahten leat mange láhkai oktavuodas sápmelaččaid áigáiboaduin.“ Sápmelaš lea dutkanguoimmi mielde “nu ollu pragmatista ahte son háliida doaimmaidisguin leat mearkkašupmi ja ávki árgabeaieallimis.” Seamma dutkanguoibmi dovdá ovddasvástádusa hohkahallamis nuorat almmáiolbmuid luondduealáhussii, gos sii sáhttet behttot, jus eai ovtto suite háhkat dan mii eallimii dálá mihtuid mielde gullá: ”Duohtavuohhta ja realitehta lea dat ahte sápmelaš dološ eallinvugiin ii šat eale dán áigge. Don sáhtát gal vel okto eallit, muhto bearraša it dainna ealit.” Eahperealisttalaš hervoršepmi lea dán dutkanguoimmi mielas eará ášši go árbedieđu oahpaheapmi ja dovddusin dahkan, man son atná dehálažžan.

Oktavuohhta sohka buolvvaid gaskkas ja eatnamiin, láhttenvierut ja birgenvuogit eai otná servodagas ovtto leat lunddolaš oassin árgabeaivvis. Eanáš olbmot eai dárbbas birgejumi dihte šat daid máhttit: “Lea muhtinlágan šielbmá beassat badjel mo dán áigge livččii ávkin, ahte

olbmot oahpašedje árbevirolaš bargovugiid.” Servodat lea maiddá huksejuvvon nu, ahte olbmui ii leat dilli árbevirolaš vugiin muosehit áiggi luondus.

Dálá olbmuiin sáhtá leat románttalaš govva árbevirolaš barguin. Orru leamen suohtas ja fiinnis, muhto eaisii šatta oahpásnuvat dasa ovdal lea menddo maŋjit. Olbmot leat darvánan iežas luddii fásta bargui, ja fargga áidna maid sii leat vásihan lea Oslo. Dábálaš olbmot fitnet Beassážiid áigge mohki meahcis. Sii dovdet dušše moadde jávrri gos bivdet. Go luopmu nohká, de nogai meahcceeallin maiddá. Olles servodat lea huksejuvvon nu, ahte maid don meahcis? Dat šaddá hobby. (LV.)

Dutkanguimmiin lea sávaldat, ahte boahhtebuolvvat eai šat dárbbasivčče vásihit badjelgeahččanvuoda stuorra servodagas eaige sámeservvodaga siskkobealde: “Badjelgeahččanvuoha manná nu čiekŋalassii min sisa, ahte mii oahpahit ja bagadallat vel gudet guoibmámet dasa. Dat sirdašuvvá árbin jus mii eat álge dan birra hállat eambo.” Dálá mánáide livččii dehálaš oazžut nana iešluohtámuša ja iešgudnejahttima, ahte udnomeahttun láhttenvuogitge eai gottaše sis movtta oahppat árbedieđuid. Galggašeimmet máhttit buorebut doarjut maiddá daid olbmuid geat gávpoteallimis rahčēt oahpahit kultuvrra ja giela sámi mánáide. Sidjiide čuohcá váivin, dat mo min nuorra eatnit ja áhčit fárgeluvvojit sihke sámi servoša olggobealde ja siskkobealde. “Mii eat sáhte máhcat dan dillái ahte livččiimet buohkat luodu áigáiboadu oččodeaddjit. Das lea dušši sivahit ovttat olbmuid ja váhnemiid geat oktovuodas oahpahit mánáid dan vehá maid sii gerget. Buot olbmuiin eai leat vejolašvuodat lubmet ja oaggut. Ja de vel ožžot iežamet olbmuid badjelgeahččanvuoda go eai bargga dan.”

Suoma Sámi Nuoraid ságajodiheaddji Petra Laiti mielde otná nuorat ja mánát vásihit iežaset oktavuoda árbevieruide iešgudet láhkai dan mielde, makkár historjá ja dilli sin sogas oppalaččat lea. Su mielde gávdnojit olu nuorat, geain lea hállu oahppat árbedieđuid, muhto sii eai gávna vugiid dahkat dan. Laiti oaidná oktan váttisvuhtan dan, ahte árbedieđu oahppan váldá olu áiggi, mii dálá nuorain váilu go sii orrot gávpogiin. Nubbi hástalus lea, ahte vuorrasut buolva ii ovtto leat gárvis juogadit máhtus nuoraiguin. (Laiti 2018.) Dieđuid ja máhtuid dihtolágan čiegadeapmái leamaš dutkanguimmiid mielde dárbu, muhto sii oidnet mo dat sáhtá hehttet árbedieđu sirdima servvodaga olbmuid oktasaš ávkin. Dieđus lea dihtolágan márkanávu ja dat čihkkojuvvo danne go dat lea dego opmodat. Diehtu lea maiddá váldi, ja olbmot leat dovdan dan válddi boastut geavaheami.

Go territoria ala ráhkaduvvon ealáhusa háhkan cuvkejuvvui, oaivvilda omd. suomelaččat bivde jávrri guorusin, de sápmelaš guollebivdit fertejedje bivdit maiddá nuppiid sogaid árbevirolaš bivdočáziin. Lean gullan mitalusaid mo olggobeale olbmot lea fitnan suoli bivdimin jávrriin, gos dihto sohka lea álo ovdal fitnen dálveguliidis. Suoma lánkahan addá "juohke albmá vuoigatvuoda", mii addá vuoigatvuoda bivdit juohke jávrri gosa lea beare

girjjálaš lohpi, ja man sápmelaš árbevirolaš bivdokultuvra ii dovdda. Dát guokte vuoigatvuoda leat oktiiheivetmeahttumat. Gilvu lea addán lassesiva čiegadankultuvrra nanosmuovmii.

Dutkanguoibmi buohtastahtá guovtti earálágan kultuvrra vuogi meannudit dieđuiguin, mas nuppit háliidit čiegadit dieđu ja nuppit háliidit dokumenteret dan girjjálaččat: “jos dolin, goas nu 50-60 vuodđalogus livčče muhtin virgeolbmot, dahje vaikkoba báikkálaš sápmelaččatge jearahallan dán olbmui dárkkes dieđuid bivdobáikkiid birra, de sihkarit sii livčče, jos jo eai dadjan, de jurddašan ahte maid sii dainna dieđuin. Maid son sii leat áigumin bargat? Leago son sii áigumin boahtit bivdit dohko gos mii bivdit, dahje gieldit min bivdimis?” Ovdamearka bivdobáikkiid birra govvida váttisvuodaid, maid guovtti earálágan kultuvra deaivideapmi leat dagahan. Dutkanguoimmi sániid mielde: “Árbediehtu lea jávkan agibeivá i dan sivas, go dan ii sáhtán muitalit ja go das ii dihto muttos gehččojuvvon leat dan veare árvu ahte muitaluvvošii ovddos guvlui.”

Dutkanfáddá lea muhtumin boltasahtán maiddái unohis dovdduid dutkanguimmiin. Sii leat čájehan stuorra luohttámuša go leat juogadan maiddái lossa muittuid, vaikko daid roggan ii leamaš dán dutkamuša ulbmil. Rašes muitalusat leat muittuhan mu dutkin das, ahte lean meannudeamen dehálaš fáttá. Okta dutkanguoibmi namuhii, ahte dušše dat ahte beassá muitalit losses vásáhusain “ložže losimus deattu.” Juogadeapmi geahppuda unohis dovdduid ja dutkanguimmiide leamaš dehálaš gullat maiddái earáin sullasaš vásáhusain: “Assodagas mii buohkat jurddašeimmet, ahte mun dat lean okto dáiguin jurdagiiguin ja dovdduiguin. Manjá lean lohkan ja gullan olbmuid muitalusaid. Mii leat buohkat leamašan seamma headis, muhto ii oktage leat duostan dovddastit dan headi.”

Oahpaheaddjin ovddastan dutkanguimmiide institušuvnna, mii ovttu ii leat gudnejahtán ja árvusatnán sániid máhtu. Sii orrot movttegat, go gávdnet olbmo gii háliida gullat sin vásáhusaid ja čájeha árvvu sin dihtui ja máhtui. Dutkamuša dahkamii laktasan gulahallama leat muhtin olbmot vásihan dálkkodeaddji vásáhussan.

Dákkár dutkamuš dovdo rašes sajis, buori láhkai. Miela gal ligge hui sakka dat ahte don leat beroštuvvan sápmelaš almmáiolbmuid árbevirolaš bargguin ja eallimis oppalohkáii. Mis buiga albmáiguin, geat leat eallán dábálaš meahcceolbmo eallima ... Don attát midjiide sátnevuoru, guldatat min ja attát min bargui árvvu oktasašgottis ja dálá servvodagas. Mu mielas das lea mihtimeahtun árvu ja mearkašupmi ... Dieđusge don geahčat dáid áššiid oahpaha čalbmelásaid čađa, muhto almmatge. (Anonyma.)

Ođđa áigi ja váldoservodagaid váikkohusat sámi álbmogii leat dagahan hástalusaid árbedieđu sirdimii. Muhtumin gávdno čielga sivat dasa manne árbemáhtu lea váttis sirdit ovddos guvlui. Das ovdamearkan leat bivdovuoigatvuodaid eret sihkeapmi ja

sohkabuolvvaid oktavuodaid botken assodateallima geažil. Seamma dehálaš lea hállat gaskaneamet maidái hástalusain, mat vulget servodaga siskkobealde. Olu hástalusaid lassin dutkanguimmiid ságain vuhtto illu ja čevláivuohhta das, mo kultuvra ja giella ain ellet buot áitagiin fuolakeahhtá:

Mii leat sordojuvvon dilis dása badjánan. Mun gádden, ahte sámevuohhta nogai go olbmot sámiguovllu guđde. Olbmot ledje dievas rivgut ja láddelaččat. Dál min nuorat šlivggáhallet gáhtaid mielde gákteholbbiin, hállet sámegiela ja lohket sámegielat girjjiid mánáidasaset. Mii leat nollas bohtán dása ja girjjit leat bohtán girjehildui báldda báldda. Jurddaš, váhnemat sáhttet válljet vel mánáidasaset sámegielat divššu ja oahpahusa. Maid nu ođđa áigi lea buktán fárus maid mu nuorravuodas ii livčče sáhtán aba govahallatge. (Anonyma.)

Globála dárbu luondduviisodagaide ja eallima gáhttemii

Dála olmmošnálli lea muittohuwan. Eai muite, ahte mii leat oassin luonddus. (Anonyma.)

Go lean jearran dutkanguimmiin mat livčče guovddáš áššit árbedieđus, maid galggašii boahtevaš buolvvaide oahpahit, de muhtumat leat árvalan, ahte dehálamos oahput eai guoskka dušše Sámi olbmuid, baicce olles máilmmi olbmuid. Sin mielde olmmoščearda lea dego vajáldahtán muhtin vuodđoáššiid eallimis, maid oahppá go eallá lánka luonddu. Dološ eallinvuohki lea oahpahan luonddu ja sosiála oktavuodaid áimmahuššama. Otná eallinvugiin sáhttit sirdit fuomáškeahhtá birrasii čuohti heajos árvomáilmmi ja láhttenvugiid iežamet maŋisboahttiide.

Dutkanjagi áigge dálkkádatrievdan ja dan bisseheapmi šadde miehtá máilmmi ain duodalat sáhkán go Ovtastuvvon našuvnnaid vulosaš dálkkádat rievdan-paneala IPCC¹² julggaštii vidát raporttas (gč. IPCC 2018). Birrasa dilli geatnegahtta olmmošvuoda, eatge sáhte sirdit ovddasvástádusa das imašlaš boahteáigái. Jahkegierdu lea dutkanguimmiid mielde rievdan fysalaččat johtilit dálkkádatrievdama geažil, ja maidái oktonas olmmoš sáhtta muitit iežas mánávuodas mo dilli lei áibbas eará go dál. Sápmeleččat leat hárdánan birgehallet stuorra rievdadusaiguin luonddudilis, muhto ii oktage leat vásihan makkár máilbmi lea go dálkkádat lea rievdan. Árbevirolaš oahput leat doaivva maid sáhttit mánáide addit. Mánáid ii oaččo balddáhallet dálkkádatrievdamiin, go “balddáhallamiin eat leat udnomen boahteáiggi.” Dan

¹² Intergovernmental Panel on Climate Change

sajis dehálaš livččii bajásgeassit mánáid sihke skuvllain ja ruovttus ekologalaččat eallit. Dan fihtten gáibida odđalágan čalmmiid dasa, mii lea buorre eallin: “Juos nuoraide oahpahuvo eallit luondduláhjiiguin, de dálá sámeservodat gálgá leat gárvvis luohpat muhtin veardde buresbirgejumis ja gáibádusainis, ja oahpahit olbmuid rábidit láibbi máŋgga gáldus nugo ovdal leat dahkan.”

Luondduoktavuođa ja ekologalaš eallinvugiid oahpaheamis leamaš sáhka maiddáid váldoservodagas. Oahppiid positiivvalaš luondduoktavuođa huksema oaidnit oassin olbmo vuoddočuvgehusas ja vuoddo-oahpahusa oktan oppalaš mihttomearrin (OPS 2014: 16, 21, 155.) Saloranta dutkamuš čájeha, ahte vaikko oahppoplánat geatnegahttet ja vaikko olbmot doalašedje luoddu oktavuođa nannema dehálažžan, de lihkká dan duodalaš ovddideapmái eai skuvlla árggas gávna áiggi eaige resurssaid (Saloranta 2017:224). Saloranta mielde dárbbasuvvojit stuorra rievvádusat bajasšaddan ja skuvlaortnegiin. Skuvllat ja mánáidgárdit sáhttet doaibmat luondduoktavuođa huksejeaddjin boahttevaš buolvvaide. Jus mánás ii leat vejolašvuohta oažžut vásáhusaid luonddus ruovttubirrasis, de skuvlla rolla stuorru ain eanet. Uha daguiguin ja vásáhusalat oahpahusain albma luonddu birrassis buktit mánáide dovddu vaikkohanvejolašvuodain, ja dat dovdu mielddisbukta maiddáid stuorát jáhku boahteáigái. (YLE 8.10.2018.)

Mánávuoda vásáhusat váikkuhit luondduoktavuođa hápmašuvvamii, ja meahcis eallinviiisodat boahtá beallenuvttá. Mánáid livččiiige dehálaš váldit unnivuoda rájes fárrui árbevirolaš bargguide ja láchit buori dovddu daid bargadettiin.

Muhtun mánát válljejit kánturgeainnu, vaikko sáhtašedje válljet árbevirolaš ealáhusa. Dat lea maid ortnegis. Muhto ferte muitit, ahte dávjá lea maiddáid váhnema duohkin, jus máná vállje eará bargguid. Sáhtá jearrat: Leatgo váldán máná fárrui unnivuoda rájes? Máná meahccái fievrrideapmi sáhtá leat hui lossat álggus. Unnoračča ferte gárvvohit ja fuolahit eará láchkai go ollesolbmo. Álo lea ágga manin ii sáhte máná váldit fárrui: Dohko lea nu guhkki; Šaddá lossat mánáid. Doppe lea beare galmmas jno. Ádden, ahte váhnemat leat váiban. Buot máná jođáneappot jus ieš bargá mánáid haga. Smiehta goit dalle, ahte leat dego ruđa coggamen báhkui. Oaččot dan ruovttoluotta easka máŋga jagi geahčen. Dalle oaččot mánás veahki ja beroštumi bargguide. In jáhke, ahte seamma čanastagat eatnamiidda šaddet, jus lea čohkkán olles nuorravuodas dihtorguoras speallamen. (LV.) Lea dehálaš ieš vásihit báikki, gos johtá. Čatnat báikenamaid, muiitalusaid ja historjjá dasa. Muiitalusat ja vásáhusat huksejit identitehta. Daid čanastagaid maŋis olmmoš sáhtá máhcat fas ruovttoluotta Sápmaid maŋŋá go lea fitnan oahpu gazzamen stuorra gávpogiin. Go olmmoš boahtá ruovttoluotta Sápmaid, de lea dehálaš dovdat ahte lea boahtán ruoktot. Dát lea min ruoktu. Dát leat min várit, jogat ja eatnamat. (LV.)

Buorre dilálašvuoda láchimiin bargguid bokte sáhttit nannet maiddáid mánáid gullevašvuodadovddu guvlui ja olbmuide, geat doppe leat orodan. Olgun bargadettiin lea

lunddolaš muitalit ovddit buolvvain ja máttuin ja sin fearániin dihto guovlluin lagašbirrasis dahje guhkelabbos. Doaimmaid ja muitalusaid bokte mánáid ruovttu dovdu ja ráhkisvuoda guvlui nanosmuvvá. Dutkanguimmiid mielde buorre dovddus lea vuoibmi ja olmmoš háliida geardduhit buore dili, maid lea mánán vásihan (vrd. Balto 1997). Vuorrasamos dutkanguoimmi mielde: “Ruoktu lea doppe gos lea eallán eallima buoremus beivviid.” Nubbi fas leaikkastalai, ahte boazu maid boarásman beaivve ohcala dohko, gos lea biidnašuvvon eanemusat. Buorre dilli ii mearkkaš dušše beaivvadaga ja suohttasa. Sáhtta leat, ahte easka manná olmmoš ádde goas ja gos eallima buoremus beivviid is lea vásihan.

“Áiggit rivdet, eaige alo buori guvlui, ja dasa ferte rahkánit”, vástidii okta dutkanguimmiin, go jerren gidđadálvve 2018 maid galggan lohkat skuvlamánáide, geat eai hálit vilges lottiid goddit. Rievssatbivdi jotkkii, ahte mánát leat riektagis, ahte dán jagi ii galgga goddit rievssahiid go dat leat nu unnán. Son lei iežas sániid mielde bidjan rievssatgielaid dušše dan dihte vai oaidná man olu rievssahat leat. Son gulahalai rievssahiiguin ja báikkiin bivddu bokte ja áiggui muitalit gulahallama bohtosiin guovllu meahcástansearvvi čoahkkimis. Su mielde ovdal maid dađistaga geahpidedje bivddu, jus eallit, lottit dahje guolit vatno. Dutkanguoibmi ávžžuhii mu oahpahit mánáide gárduma vuodđoprinsihpaid nu, ahte ulbmil ii leat goddit olu lottiid. Su mielas lei dehálaš, ahte mánát máhttet dáiddu boahhteáiggis, jus duohta dárbu dasa šaddá. Son celkkii mánáide dearvvuođaid: “Muhtumin olmmoš sáhtta gártat dillái, mas gažaldat lea du iežat heakkas dahje vilges lotti heakkas.” (NA.)

Vuorrasut buolvva dutkanguoimmit lea oaidnán man olu eallin sáhtta rievdat ovttá olbmo eallima áigge. Sii dovdet, ahte sii leat eallán dan áiggi, mii lea vuodđun boahttevuhtii. Mánáin lea ain guhkes eallin ovddabealde ja danin dutkanguoimmit udnošedje sin oahppat dáidduid, mat leat ealihan olbmuid maddái garrasut áiggiid badjel. Olbmuide leamašan dehálaš gávdat birgejumi mángga sajis ja gárdun leamas okta dehálaš dáidduin, mii lea ealihan olbmuid davveguovlluin. Árbevirolaš birgenláhki lea vuodđuduvvan mángga ealáhussii ja spesialisemma oidne Aimo Aikio mielde ovdal mearkan bajásgeassima váilevuodas. Su dutkamuša mielde buorre birgenlahki ii leat bissovaš dilli, muhto proseassa mas olmmoš olles áigge heiveha iežas birrasa nuppástusaide (Aikio 2010: 30, 57.) Maddái muitalusaid bokte mánát leat oahpahuvvon vuogáiduvvat ja gávdat birgejumi mángga gáldus:

Gaccepaš lea jođus heilla áigge ja dat doahppu doppe njálbmái maid áin gávdná. Ii dat olu gávna hávil. Dat oahppá nu mángga soagi ja dievá dovdat ja gávdná nu olu, ahte ealiha iežas. Nie lea eallán sápmelaš, čađat áiggiid, ahte lea buot ávkkástallan man leamaš vejolaš ávkkástallat ja ná lea birgehan iežas. Go duođai čavgadiet manná, de ná dat ferte jus áigu birget. (NA.)

Muitalus gaccepaččas lea buorre ovdamearkan das mo dutkanguoimmit dávjá buohtastahttet olbmuid ealliiguin. Eallimetaforaid geavaheapmi leat iežas stiila muitalanárbbis, mii čájeha man bures olbmot dovdet ealliid láhttema ja luonddu. Eahpenjulges vuogi mielde sii muitalit maiddáid fáktáid ja iežaset ovdamearkkain boktalit sáhkkiivuoda áiccadit lágašguovllu ealliid ja birra.

Giella lea dehálaš reaidu luondduoktavuoda hábmemei, ja dihto doahpagiid atnin leamaš guovddázis áddejumi huksemis. Giella ii leat dušše reaidu kommuniseret, dat speadjalastá máilmmigova mii giella hállis lea. Ovtta sátnái sáhtá leat čihkojuvvon dárkilis čilgehusat ja govvádusat árbevirolaš máhtuin- ja dieđuin (Kuokkanen 2009: 52.) Bivdin ja fidnen vearbbat muitalit das mo olmmoš ii leat luonddus maidige nuvtá ožžon, ja lea ovtto maiddáid geatnegahtton luonddu hárrái. Maiddáid dadjanvugiide leat vurkejuvvon áššit, mat fievrridit luondduoktavuoda buolvvas nubbái. Ávkkástallan Deanuin ja guliiguin muitala, ahte dan oktavuodas guktot ávkašuvvet. Impersonála hámi geavaheapmi muitala das mo juoga mii ii leat olbmo veagas bidjá áššiid álgui. Dat vuhtto omd. cealkagiin: “Dál cuonjudii; Dat leikii čázi jieŋa ala; Bijai arvvi; Dulváid Deanu.” Giellaoahpahus mii ii čuovo dán luondduáddejumi ja jurddašanvuogi sáhtá cuvket árbbi seailuma ja billistit maŋisboahttiid áddejumi.

Sápmelaš dáiddáriin lea leamaš stuorra rolla giella, árbedieđu ja sápmelaš máilmmiáddejumi sirdimis ja gaskkusteamis. Guokte dutkanguoimmi leat siteren sápmelaš dáiddára Nils Aslak Valkeapää, go leat hállan árbedieđus ja eananoktavuodas. Go jerren vuorrasamos dutkanguoimmis maid boahttebuolvvaide galggašii oahpahit, de son celkkii: “Eana min eadni, beaivi áhččáseamet - Gal dat lei čeahppi dat Áilu. Nie munge láven jurddašit.” Nubbi dutkanguoibmi muitalii mo Áillohaš lei doallán sáhkavuoru Sámi čuvgehussearvvi čoahkkimis 70-logus: “Áilu muitalii das mo luondu ieš lea midjiide buorin ovdamearkan das mo eallin háliida ovtto mannu hámis joatkašuvvat vaikko makkár katastrofa deaividivččii. Danin muhtin rásit šaddet njuoskasis, ja muhtumat fás cevzet goikásis. Nie galgat mii maid ovtto ohcat vugiid cagahit eallima boahtteáigái.”

Eallima ja heakka cagaheami gullá ohppuide, maid dutkanguoimmit háliidit fievrridit boahttebuolvvaide: “Eallin lea eretcealkkekeahates divrras iešvuohta, leaš dál virgeolmmoš, meahcceolmmoš, mánná dahje boares olmmoš. Dan fertet gudnijahttit maiddáid iežamet siste. Dan ii leat vejolaš odđasit bosadit heggi.” Eallima cagaheapmi guoská dutkanguoimmiid mielde maiddáid kultuvrii. Dehálažžan oidnojuvvo cagahit eallima heakka guvlui, leaš dál sáhka áigái boadus, dieđuin dahje dáidduin, olbmui dahje kultuvrras.

Máttut ja maŋisboahttiit leat lahka ruovttuguovllus, ja dan fárus boahá giitevašvuohta, gudnejahttin ja vástu eatnamis. Ovtta dutkanguoimmi mielde “Eana lea min máttuideamit

duolmmasteamit das, ja mii vel dehálut, maddái min maŋisboahttiid duolmmasteamit das.” Gulahallan eatnamiin dáhpáhuvvá su mielde maddái juolgevuođuid bokte. Eanan laktá min buohkaid oktii. “Jus olmmoš diehtá ja vásiha mo eana gullá munnje, de dat maddái ráhkista iežas álbmoga, soga ja mánáid ja boahhteáiggi.” Dien čiekŋalis viisodaga olmmoš gávdná luodus: Iežas eallima árvvu ja nuppi heakkalačča árvvu. Árbevirolaš oahput ávžžuhit duostat čájehit ráhkisvuoda máilbmái ja alceseamet, mánáidasamet ja boarrásiidda. “Dat lea diehtu maid eana oahpaha: ráhkistit eallima.”

5. Skuvla ráhkisvuoda goziheaddjin

Mii hábmet duohtavuodamet muitalusaiguin maid välljet muitalit alceseamet ja earáide. Dát masterbarggu muitalusa mielde nana luondduoktavuohta šaddá dušše luonddus. Dutkamuš hástala oaidnit eatnama subjektan ja oahpaheaddjin, birasin mii aktiivvalaččat oahpaha olbmo (vrd. Scully 2018: 94). Dutkamuša váldogažaldahkii *Maid Sámi jahkodatgierdu sáhtta oahpahit* lea váttis vástidit ovttain cealkagiin. Jus smiehtá olles jagi ja buot dasa gullevaž árbevirolaš bargguid, de oahput leat nohkameahttumat. Čállosa eatnát muitalusat ja barggut muitalit das, mo olbmot gulahallet luonddubirrasiin ja oččodit áigáibođu dalle go luođu attáldagat leat buoremus muttus. Árbediehtu cagaha eallima maiddái goavvásut áiggiid badjel. Dutkanguovllu olbmot leatge oahppan birgehallet vátnásut diliin ja heivehan iežaset dárbbuid dasa, maid sii ožžot iežaset barggu bokte. Árbediehtu muitala das mo sámi máttut leat birgen ja lihkostuvvan sirdit birgejumi buolvaid čađa. Dat muitala das makkár lihkostuvvan leamaš ceavzima duohkin. Jahkodagat ja daidda čatnašuvvi árbediehtu oahpahit vuogáiduvvama ja vejolašvuodaid háhkat birgejumi mánga gáldus. Leaš dál sáhka gávccii jagiáiggis dahje eará vuogis juohkit jagi iešguđege áigodagaide, de sáhtášii lohkat, ahte jahkodagat oahpahit olbmo gulahallat eatnamiin ja čáziin.

Otná máilmmis oahpahuš plánejuvvo eará vuodu ala go ovdal, muhto seamma birgenteoriija stivredaddá maiddái dálá eallima. Birgen lea dan duohken mo olmmoš hálldaša oktavuoda eatnamiidda ja máhtta ovttasdoaimmat luonddufámuiguin (vrd. Oskal 1995: 140-145). Juogaduvvon muitalusat váruhit vajáldahttimis giitevašvuoda ja gudnijahttima luondduláhjiide áiggis, mas olmmošnalli ballá dálkkádagas maid lea ieš dagahan. Árbediehtu ráhkkanahhtá olbmuid vuogáiduvvat ođđa diliide, muhto ii datge ovtto veahket birgehallet fáhkka rievdadusaiguin ja biraskatastrofaiguin. Ekologalaš árbedieđu mearkkašumi globála hástalusaid dustemis leat dovddastan, ja dan leat geahččalan váldit eanet vuhtii 2000-logu dutkamušain. (Markkula & Helander-Renvall 2014: 29, 64, 80.) Árbevirolaš dieđuid ja máhtuid árvvu galggašii čalmustahttit nu, ahte maiddái eisseválddit dohkkehit árbedieđuid dásseárvosaš, legitiimma ja jáhkehahtti diehtogáldun. (Porsanger & Guttorm 2011: 18, 29.) Árbedieđu árvvu loktema skuvllain ja mánáidgárddiin sáhtta oaidnit dehálaš oassin dan proseassas. Áššit maidda skuvllas biddjat deattu váikkuhit viidát servodahkii.

Dutkanguimmiid sávaldat lea, ahte skuvla livččii fárus roggamen ovddeš viisoda ga id ávkin boahttebuolvvaide. Skuvla sáhtta maiddái movttiidahttit ruovttuid áimmahuššat árbedieđu. Dekoloniseren teorijaid čuovggas skuvllas lea maiddái morálalaš geatnegasvuoda

dustet ja divvut dan maid dat institušuvdnan lea dahkan sámi servodahkii, gillii ja kultuvrii. Dekoloniseren fápmun dat sáhtta duhtadit maiddáí árbedieđuid ja giela massán sohka buolvva id hálu váldit árbbiset ruovttoluotta. Rauna Rahko-Ravanti mielde oahpaheaddji sáhtta doaibmat muhtin muddui liŋkan guovtti earálágan máilmmi gaskkas ja transformeret árbedieđuid formála oahpahussii. Árbedieđuid gáhtten gáibida oahpaheaddjis nana kulturdovdamuša, eaige universitehtaid oahpaheaddjiskuvlejumiin ráhkkanahhte sin dán bargui. (Rahko-Ravanti 2017:88.) Ságstallama árbevirolaš oahpuid sisdoaluin galggašii ovddidit danin maiddáí akademalaš dutkamusaid bokte.

Dán dutkamusa bohtosat muittuhit das, ahte ii leat doarváid dušše bargat árbevirolaš barggaid, muhto oahpaheaddjiin galggašii leat čielga áddejupmi das manne daid bargat ja mo kultur- ja árvosirdin dáhpáhuvvá. Asta Mtikijá Balto lea movttiidahtán sámi servodaga ovtas čohkket oktasáš oahppofilosofijja, mii čuvgehivččii sámi vuodđojurddašeami, jáhkuid, etihka ja kultuvrralaš práksisiid. Dakkár oahppofilosofijja veahkehivččii nannet giela ja kultuvrra ja viidasit fievrridit daid boahhtevaš buolvvaide. Dasa lassin dat livččii aistton Balto midjiide buohkaide bálgesčuovgan eallit: ”ceavzilis vugiiguin soabalaš ja vuorrováikkuheaddji oktavuodas birrasiin, luondduin, eará olbmuiguin ja buot mas lea vuoignja” (Balto 2017:14). Dán dutkamusa mielde vásáhuslaš oahppan albma luonddubirrasis ovddida olmmožin eallit ovtas birrasiin. Máná čájeha luondolaččat empatijja ealliide, šattuide ja eará olbmuide. Dan dovddu šaddama galggašii maiddáí skuvllas doarjut ja nannet mángga láhkai.

Eamiálbmotperspektiivvas eana berre leat guovddázis oahpahusas. Luonddubirrasis lágiduvvon oahpahusas oahppiin šaddá njuolga oktavuohhta birrasa sosiálalaš ja ekologalaš buresveadjimii. Luondduoktavuohta ii dán dutkamusa vuodul sáhte šaddat dušše girjjiid bokte. Dat šaddá olgun vuorrováikkuhusas luonddubirrasiin. Jus diibmoplána lea beare čavga, de gulahallama eatnamiin sáhtta leat váttis ollašuttit. Eavttuid mo luonddubirrasiin sáhtta gulahallat galggašii váldit vuhtii maiddáí ásašusain. Mánáin galggašii leat dovdu ja diehtu das gos sii orrot. Dieđut báikkis fievrriduvvojit mánggaid áiccuid bokte ja diehtu riegáda doaimmaid bokte. Mánáide lea dehálaš oahppat báikkálaš eavttuid. Lea dehálaš vásihit, ahte luonddus lea somá. Seamma dehálaš lea dovdat hástalusaid guovllu eallimis. Buorredilálašvuohhta ii leat dušše beaivvadat, muhto buotlágan dálkkit. Muhtumin olmmoš ii fitne luosa dahje luopmániiid ja galgá dainna maid oahppat birget.

Seamma sullasaš oahpahusa ovddidanjurdatgat leat maiddá eamálbmogiin, ja kritihkalaš báikái ja eatnamii gullevaš¹³ pedagogalaš prográmmat leat jo geavahusas muhtin sajiin eamálbmotmáilmmis (omd. Scully 2019; Wildcat ja earát 2014). Eamálbmogiidda mihtilmas oaidnu ii leat ruossalasvuodá jagis 2016 fápmui bohtán Suoma oahppoplána vuodustusain, man árvovuoduin namuhuvvo birrasa árvvus atnin. Oahppoplána geatnegahtta oahppiid persovnnalaš luonduoktavuodá nannemii, ja daid duodalaš ovddideapmái galgá skuvlla árggas gávdnat áiggi ja resurssaid. (gč. OPS 2014: 16, 21, 155.)

Dutkamuš deattuha mánggaid buolvva searvágaid bargama mearkkašumi árbedieđu fievrredeamis. Dutkanguoimmit váillahit otná servodagain arenaid gos iešgudege ahkásaš olbmot beasašedje searvágaid bargat ja gos mánát beasašedje doaimmaid bokte oahpu gazzat. Dákkár oahppanšiljuid Mihkkal Niillas Sara gohčoda searvelatnjan (Sara 2003:125). Vaikko girjiin, filmmain ja oahpponeavvuin sávvet ávki árbedieđu fievrredeamis bohte buolvvaide, de dihto áššiid ii dutkanguimmiid mielde sáhte oahppat earágo ieš barggadettiin: “Guollebivddu ii oahpa earágo bivdui mannamiin.”

Dutkamuša váimmožis leat leamaš dutkanguimmiid muitalusat. Sii leat olu dakkáriid bargan ja oaidnán, maid dálá servodat ii automáhtalaččat oahpat olbmuide. Sii leat leamašan maiddá čeahpit válddahallat oahpuideaset ja maiddá dovdduideaset mat laktásit árbedieđu sirdimii. Guovddázis ságain lea árbedieđu sirdin ja luonduoktavuodá nannen. Eará ahkásaš dutkanguoimmit vihkkedallet áiggiid rievdamá iežaset eallimis iešgudege perspektiivvain. Sin muitalusat čuvgejit, mo stuorra servodaga váikkuhusaid leat botkon árbedieđu sirdašuvvama. Vai bastit bajásgeassit maiddá boahtebuolvvaid luonduoktavuhtii, de rievdadusaid galgá dahkat olles servodaga dásis. Sápmelaččaid rivttiid geahnohuhttin ja sisabahkemat Deanuleagis áitet árbevirolaš ealáhusaid ja dan bokte maiddá árbevirolaš dieđu sirdáseami boahtevaš buolvvaide. Oktan stuorámus áittan eamálbmot diehtoortnegiidda sáhtta oaidnit namalassii dan ahte eamálbmogat eai ieža beasa hálddašit ja geavahit eatnamiid árbevirolaš vugiiguin (Simpson 1999: 79-81). Dehálaš lea dan lassin čoavdit maiddá čuolmmaid, mat vulget sámi servodaga siskkobealde dego čiegadankultuvra ja badjelgeahččanvuodá. Maiddá dásseárvvu gažaldagaid olbmuid vuogitvuodas árbedihtui ferte váldit vuhtii oahpahasas.

Dutkamuša bohtosiin ii leat sáhka dušše pedagogihkas, muhto ollislaš eallinoainnus ja árvomáilmmis. Holisttalaš máilmmiáddejumis olmmoš ja su eallinbiras ellet vuorováikkuhusas gaskaneaset. Olmmoš lea oassin birastahtti sosiála ekosystemas. Giella, kultuvra, árbevierut, muitalusat ja sosiála oktavuodat leat sorjavaččat nubbi nuppis ja oassin

¹³ Critical Land Based Education

stuorát oppalašvuodas. Árbevirolaš ealáhusat ja árbedieđu oasis gullet oktii, ja nie omd. rievdadusat boazodoalus čuhcet njuolga maiddái duojáriidda, go stuorra oasi duodjeávdnasiin fitnet bohccos. Dihto ealáhusa nohkan dagaha doahpagiid ja sániid jávkama, ja dihto eallinbirrasiid dahje ealliid jávkan sáhtta dagahit olles ealáhusa ja daidda čatnon kultuvrra jávkama (Helander-Renvall & Markkula 2011: 12-14). Dutkanbohtosat hástalit oaidnit maiddái skuvllaid ja mánáidgárddiid ovddasvástádusa dáid oktavuodaid doalaheamis ja gáhttemis.

Ovdal ruovttut leat skuvlen ođđa buolvaid ruovttubirrasiin ja oahppu lea čatnasan árbevirolaš eallinvuohkáii. Dál árbedieđu sirdin gáibida dihtomielaš välljejumiid ja rahčamiid váhnemiin ja skuvllain. Eanáš olbmuid eallinvuohki ii leat šat nu čavga čatnon olgoáibmui, eaige mánát beasa muosehit áiggi luonddus ollesolbmuid välljema haga. Mii šaddat dihtomielaččat välljet mannat olggos ja váldit mánáid fárrui oaggut, lubmet, njuovvat ja gárdut. Dutkanguimmiid mielas maŋisboahttiide lea dehálaš vásáhusaid bokte oahppat man unnánis olbmot leat ealihan iežaset, man unnán sii leat bilidan, mo olbmot leat soabadan ja man hutkásat sii leat leamašan. Mánáide lea dehálaš oahppat, ahte meahcejierpmi lea ávkin mángga headis. Árbevirolaš bargguid bokte mánát besset oahppat geavatalš dáidduid. Seammás sin identitehta ja oktavuoha máttuide beassá nanosmuvvat. Vásáhusalaš oahppama bokte maiddái boahttebuolvvat ohppet dovdat ain duottaralážiid, Ohcejotvumiid ja Deatnogátti ruoktun.

Dovddut, diehtu ja dáhttu - dutkanlávuvu golbma válddahaga goallostuvvojit oktii dutkamuša bohtosiin. Dáhttu dorvvastit boahtteáiggi vuhtto buot dutkanguimmiid ságain. Dieđu válddahat muittuha das mo árbediehtu lea sihkkarastán eallima ja birgejumi iešguđegelágan diliin jahkodatgierddu eará luonddurievdadusaid čuovodettiin. Diehtu buktá mielddis giitevašvuoda máttuide ja geatnegasvuodaid boahttebuolvvaide. Dovddu válddahat lea buktán dutkamuššii čiekŋalut áddejumi árbedieđu mearkkašumis. Dutkamuš lea bohciidahtán lossa muittuid, sevdnjes jurdagiid, morraša, behttojumi, balu ja suhtu dovdduid lassin maiddái ilu, čavváivuoda ja fámudivvama dovdduid. Gulahallama bokte maiddái jáhkku skuvlla vejolašvuodaide bajásgeassit mánáid sápmelaš árvvuid mielde lea ihtigoahtán. Skuvlla hárrái dutkanguimmiid sávaldahkan livččii, ahte sápmelaččat duosttašedje ieža meroštallat rámmaid ja hábmet oahpahusa sisdoaluid sámi servodaga dárbbuid mielde. Sis lea maiddái dáhttu ovttasbargat skuvllain vai bastit árbedieđu sirdit boahttebuolvvaide.

Dutkanguimmit leat oahpahuvvon barggadettiin muittašit ja gudnijahttit ovddit sohkaolvvaid ja sin ovdamearkka čuovodettiin sihkkarastit maiddái boahttevaš buolvvaid eallinvejolašvuodaid. Sii leat oahpahuvvon unnivuoda rájes dasa, ahte ii galgga váldit eanet go dárbbasa, eaige olbmot galgga skievttidit dahje dušši bargat. Sin eallinoainnu mielde buorre eallin lea dakkár, mii ii guođe luottaidd. Dát oahput eai dutkanguimmiid mielde guoskka dušše

Sámi, muhto livčče ávkkálaččat olles máilbmái. Jurddašeamis lea praktihkalaš vuodđu. Olbmui leamaš sorjavašvuohta luonduvulljodagain, mat leat doalahan ássama ártalaš guovlluin. Olmmoš ii sáhte birget, jus eallit ja guolit, mat leat birgenlági vuodđun jávket dahje gillájit. Maddedái skuvla galgá dán ráhkisvuoda gozihit ja hukset luohhtámuša dasa, ahte eallin ain ceavzá ja olmmoš gal birge. Dat lea dutkanguimmiidan mielde dehálamos mátkeniestin eallimis.

Loahppasánit

Masterbarggu dahkamis in leat oaidnán dehálamos áššin čájehit muhtin árbevirolaš dutkanmodealla hálddašeami. Dan sajis lean bidjan návccaidan oktavuodaid áimmahuššamii ja dutkanguimmiiguin guovtteguvlui gulahallamii. Dutkanbargu lea boktalan mu hearkivuoda gulahallat sihke olbmuiguin, birrasiin, dieđuiguin ja iežainan. Bargadettiin lean smiehttan sáhttágo árbevirolaš akademalaš dutkanmetodaid ja ovdanbuktinvugiid maid oaidnit koloniserema boadusin. Eamiálbmogiid koloniseren lea olu dáhpáhuvvan namalassii objektiviserema bokte. Akademalaš dieđu buvttadeami, ovdanbuktinvugiid ja čállima birra lea mielastan dehálaš ságastallat, iige ovtto čuovvulit dutkanvieruid smiehtakeahhtá. Čállosa hámi válljemiin lean dihtomielaččat spiehkastan norpmas, ja nie searvan ságastallamii das mo dutkamušaid vurdojuvvo ovdanbuktit dušše dihtolágan čállosiid bokte. Maiddái Sámi allaskuvllas dárbašuvvojit mánggalágan dutkamušat ja duostilvuohta iskat ođđa vugiid.

Ođđa vugiid gávnaheapmi ja iskan dagaha álkit maiddái moivvi. Vástádusaid gávdnan dutkangažaldahkii ii leamaš álki, ja lean moddii eahpidan iežan metodaválljema ja čállinmáhtu. Meaddimat, čurbošeami ja bunccarággáid čoavdimat leat viiddidan mu áddejumi metodaválljemis ja dutki rollas. Dutkanmátkki áigge lean mángii jedden iežan Asta Balto (2008) sániiguin: “*gal dat oahppa go stuorrula*”. Dan vuoiŋŋa mielde lean alcesan addán lobi easkka álgi dutkin meaddit ja das oahppat.

Dutkin lean dovdan stuorra ovddasvástádusa ja hástalusa gávdnat sániid ovdanbuktit árbedieđu čálalaš hámis. Dutkamuša gielain rahkadit duohtavuoda ja iežas čállosiin dutki searvá duohtavuoda hábmemii (gč. Salo 2015: 183). Gáibádus meroštallat buot šaddá čáledettiin ja boasttolágan sátneválljemiin dutki sáhttá gáidat guhkás dutkanguimmiid duohtavuodas. Rivttes sániid gávdnan lea muittuhan láttakeahtes luopmániiid lutkkiideami vuordima, inge leat háliidan goaridit jeakki láttakeahtes luopmániiid čoaggimiin.

Čuoččun dego luomejeakkis gos leat dievva láttakeahtes luopmánat. Dovddan ahte luomeáigi lahkona ja jurdagat lutkkidišgohtet. Ferten dušše vuordit ja sávvat, ahte buolaš ii daid váldde. Lea váttis diehtit goas miige osiid dutkanbarggus lea láddan - dahje mii ovddida daid láddama. Livččii ávki beassat bargat beaivválaččat ja vuodjut dušše dán bargui. (Beaivegirji 10.3.2019.)

Leamaš sihke lossat ja seammás maiddái ávkkálaš bargat vuodđoskuvlla luohkkáoahtaheaddjin oktanaga dutkamuša čadaheittiin. Go gažaldat lea badjána oahpaheaddji barggus, de lean beassan seammás jearrat ráđi iežan vehkiin. Lean beassan ovttas

singuin vihkkedallat pedagogalaš áššiid ja váldit sin rávvagiid atnui skuvlamánáiguin barggadettiin. Dat lea čiekŋudahtán mu áddejumi dutkanfáttás sihke teoriijas ja geavahasas.

Dutkanlávvu -giellagovva lea veahkehan mu áddet, ahte dutkin dárbbasán áiggi ja buori saji vihkkedallat ja guorahallat iežan vásáhusaid. Muhtin gaskkaid eará barggut leat váldán nu olu áiggi ja návccaid, ahte in leat astan čájádit dutkanlávus oppanassiige. Dalle go lean beaivválaš bargguiguin skuvllas de dutkanbargu lea bázahallan. Lean guoddán heajos oamedovddu das go muhtumin lávvu lea geargan jovgot muohtaga vuollái. Go lean barggadettiin muittán vuhtii váldit dovddu, dieđu, dáhtu, máttuid ja boahttebuolvaid, de dutkanlávvu lea ovtto addán suoji, vaikko makkár dálkkiid siste. Lávus siste lean gávndan bargoráfi ja soabalašvuoda. Dat lea veahkehan mu maiddái buorebut muitit maid háliidan dutkamušainan olahit. Dutkanlávvu leamaš maiddái geahpas sirdit báikkis ja dilis nubbái ja dan bokte lean máhtán čilget dutkamúša ehtalaš beliid maiddái dutkanguimmiide. Lihkká dutkanlávus sáhtá oaidnit vel gaskandagus ráhkkánussan ja dan ovddideapmi čiekŋalut teoriijan livččii beroštahtti bargu.

Káfestallan dutkanmetodan lea nannen dovddu das, ahte lea vuogas sihkarastit dutkamúša dárbbaslašvuoda dutkanguovllu olbmui, ja muitlit sidjiide ovddimus maiddái dutkamúša bohtosiin. Jurdda das, ahte gávccii jagi áiggi livččii deattuhan vuosttaš háve easka Manker (1978) ii lean bohtán ovdan dutkanguimmiid ságain ovdal maŋimus káfestallama. Ođđa dutkamúšain sáhtášiige dutkat gos jurdda gávccii jagi áiggi lea vuolgán, ja makkár girjjálaš dahje báddejuvvon gálduin dat máinnašuvvo. Miellagiddevaš livččii maiddái dutkat makkár jurdagat jagi áiggiin leat sápmelaččaid ránnjálbmogiin. Bálggis maid ieš sáhtašin guorrat ođđa dutkamúšain guoskkašii goitge eatnamii vuodđuduvvi pedagogihka ovddideami. Dehálaš livččii dokumenteret lihkostuvvamiid ja málliid skuvlamáilmmis ja mánáidgárdiin olles álbmogii ávkin. Dát dutkamúš ii guoskat nu olu skuvllaid, muhto lea doaibman ovttalágan gulahallamin skuvlla ja servodaga gaskkas.

Buot dutkamúša bohtosiid ii leat vejolaš ovdanbuktit čálalaš hámis. Dain lea sáhka oktavuodaid ja dieđuid áimmahuššamis ovttas servošiin. Mánngasiin leamaš dárbu ovttas guorahallat áššiid, mat laktásit árbevirolaš máhtto ja diehtofievrrideapmái. Sávan, ahte dutkamúš movttiivčče maiddái eará dutkiid čohkket olbmuid ođdalágan dollagáttiide gáfestallat ja ságastallat ovttas dehálaš fáttáin servodagas.

*Oahppu lea gulahallan.
Gulahala dieđuinat,
gulahala iežainat!*

*Oahppu lea gulahallan,
gulahallan eatnamiin,
gulahallan čáziin,
báikkiin,
ja dálkkiin.*

*Oahppu lea gulahallan,
gulahallan jagiáiggiiguin,
gulahallan ealliiguin,
guliiguin,
lottiiguin,
ja divrriiguin.*

*Oahppu lea gulahallan vuoiŋjaiguin.
gulahallan geađggiiguin,
ádjagiid
ja dieváid sieluiguin.*

*Gulahallot singuin!
Gulahallet minguin*

*Gulahallot vuorrasiiguin,
gulahallot mánáiguin,
gulahallot sogain,
gulahallot máttuiguin ja bohttebuolvvaiguin!*

Gáldolistu

Dutkanguoimmit:

NA = Jávrrí Johán Niillas, Niilo Aikio, Ohcejohka

NKL = Ovilla Per Ándde Niillas, Niilo Kalevi Länsman, Ohcejohka

NV = Niillasaš Biret Máret Niillas, Niilo Vuomajoki, Ohcejohka

KV = Ándaras Hánssa Risten Kerttu, Kerttu Vuolab, Vuovdaguoika

LV = Leif Erik Varsi, Sirbmá

MIL = Máre Jon Ingera Máret Ingá, Máret Ingá Länsman, Njuorggán

ML = Rájá Jon Máret, Maarit Länsman, Ohcejohka

Oktiibuot 10 dutkanguoimmi, geain golmmas háliidit bissut anonyman. Gulahallamat leat čađahuvvon gaskal 10.2.2018-10.3.2019

Eará njálmmálaš gáldut:

Balto, Asta [2018]: Logaldallan. Sámi allaskuvla 11.1.2018

Eira Buljo, Karen Marie [2018]: Logaldallan lávus. Sámi allaskuvla 13.9.2018

Guttorm, Hanna [2018]: Logaldallan. Sámi allaskuvla. 19.1.2018

Ingá, Berit [2018]: Sáhkavuorru. Urbánbeaivvit. Anár 24.5.2018

Laiti, Petra [2018]: Sáhkavuorru. Urbánbeaivvit. Anár 24.5.2018

Magga, Maarit [2017]: Sáhkavuorru. Máttaráhku ládjogahpir – duodji ja repatriašuvdna Suomen kansallismuseo. Helsinki 10.11.2017

Porsanger, Jelena [2018]: Logaldallan. Sámi allaskuvla 6.4.2018

Wesslin, Heini [2018]: Sáhkavuorru. 11 sápmelaš áigegova -kultureahket, Sámi musea Siida, Anár 17.8.2018

Girjjálaš gáldut:

Ahonen, Arto 2010: Psychosocial well-being of schoolchildren in the Barents region: a comparison from the northern parts of Norway, Sweden and Finland and Northwest Russia. Doctoral Dissertation. Acta Universitatis Lapponiensis 173. Rovaniemi. Lapland University Press.

Aikakirja 2013: <<https://almanakka.helsinki.fi/images/aikakirja/Aikakirja2013kokonaan.pdf>> (30.4.2019).

Aikio, Aimo 2010: Olmmošhan gal birge – áššit mat ovddidit birgema. Kárášjohka. Čálliidlagáduš.

Balto Asta 1997: Sámi mánáid bajásgeassin. Oslo. Notam.

Balto, Asta 2008: Sámi oahpaheaddjit sirdet árbevirolaš kultuvrra ođđa buolvvaide. Dekoloniseren akšuvdnadutkamuš Ruota beale Sámis. Dieđut 4/2008. Guovdageaidnu. Sámi allaskuvla.

Balto, Asta & Kuhmunen, Gudrun 2014: Máhtáhit iežamet ja earáid! - sámi iešmearrideapmái, nášuvdnahukseimi ja jodiheapmái. Kárášjohka. Čálliidlagáduš.

Boine, Else Målfrid & Saus, Merete 2012: Saamelaisten isien kasvatustrategioita. Girjjis Lauriala, Anneli (doaim.) *Koulu ja pohjoisen pojat*. Taittopalvelu Yliveto Oy. Rovaniemi, 69-85.

Chilisa, Bagele & Kawulich, B. 2012: Selecting a research approach: Paradigm, methodology and methods. Retrieved April, 2018 <<https://www.researchgate.net/publication/257944787>> (30.4.2019).

- Cresswell, John W. & Poth, Cheryl N. 2018: Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches. Sage Publications.
- Denzin, Norman, Lincoln, Yvonna & Smith, Linda 2008: Handbook of Critical and Indigenous Methodologies. Los Angeles. SAGE.
- Eira Buljo, Karen Marie 2016: Boazojahki. Kaleanddar. Davvi girji.
- FKKR 2017:
<https://www.ffk.no/f/p10/i1b309d54-22a7-4493-89e7-685ab65b8777/finnmarkku-kulturmuittuid-ja-kulturbirrasiid-regionalaplana-2017-2027.pdf> (30.4.2019).
- Gaup, Astrid Turi 1999: Luonddumearkkat, Davvi Girji.
- Grunnloven 1814: Norgga vuodđoláhka. https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1814-05-17/KAPITTEL_1-5 (3.6.2019).
- Guttorm, Anna-Liisa 1996: Fanasgietti mánáidgárddi jahkeplána. (li álmustáhttojuvvon).
- Guttorm, Hanna 2012: Becoming-(a)-Paper, or An Article Undone: (Post-)Knowing and Writing (Again), Nomadic and so Messy. Qualitative Inquiry, 18(7), 595-605.
- Heikkilä, Lydia & Miettunen, Tuuli 2016: Yhteisöllisyys ja eettisyys saamentutkimuksessa, AGON 2/2016, Lapin yliopisto. Rovaniemi. <http://agon.fi/article/yhteisollisyys-ja-eettisyys-saamentutkimuksessa/> (30.4.2019).
- Helander, Elina & Kailo, Kaarina 1998: No Beginning, No End: The Sami Speak Up. The University of Alberta Press, Nordic Sami Institute.
- Helander-Renvall, Elina & Markkula, Inkeri 2011: Luonnon monimuotoisuus ja saamelaiset: Biologista monimuotoisuutta koskevan artiklan 8 (j):n toimeenpanoa tukeva selvitys Suomen saamelaisalueella. Suomen ympäristö 12/2011, Ympäristöministeriö. Helsinki: Edita Prima Oy.
- Hirsjärvi, S. & Hurme, H. 2001: Tutkimushaastattelu. Teemahaastattelun teoria ja käytäntö. Helsinki. Yliopistopaino.
- Hirvonen, Vuokko 1999: Sámeeatnama jienat. Sápmelaš nissona bálggis girječállin. Guovdageaidnu. DAT.
- Hirvonen, Vuokko 2003: Mo sámáidahttit skuvlla? Sámi oahpaheaddjiid oainnut ja sámi skuvlla ollášuhttin. Reforpma 97 evalueren. Čálliid lágádus. Kárášjohka.
- Hogan, Maureen & Topkok, Sean 2015: Teaching Indigenous methodology and an Iñupiaq example. in Decolonization: Indigeneity, Education & Society. Vol. 4, No. 2, 2015, 50-75.
https://www.researchgate.net/publication/287646954_Teaching_Indigenous_methodology_and_an_Iñupiaq_example (30.4.2019).
- Holmberg, Aslak 2018: Bivdit Luosa – To Ask for Salmon. Saami Traditional Knowledge on Salmon and the River Deatnu: In Research and Decision-making. Master Thesis in Indigenous Studies. Faculty of Humanities, Social Sciences and Education. UiT - The Arctic University of Norway.

IPCC 2018: <www.ipcc.ch/sr15/> (20.5.2019.)

Jannok Nutti, Ylva 2009: Sámi árbevirolaš matematihka diehtu ja máhttu – Akšuvdnadutkamis sámeskuvllas. Sámi dieđalaš áigečála 1–2/2009, 106–119.

Jannok Nutti, Ylva 2010: Ripsteg mot spetskunskap i samisk matematik—Lärares perspektiv på transformationsaktiviteter i samisk förskola och sameskola. Akateemi nēn väitöskirja. Department of Education, Luleå University of Technology. Sweden.

Kalleberg, Ragnvald 2002: Om vitenskaplig ydmykhet. Samisk forskning og forskningsetikk. NESH 2/2002 Oslo, 151-185.

Kawagley, Angayuqaq Oscar 1995: A Yupiaq Worldview: A pathway to Ecology and Spirit, Waveland Press, Inc., Prospect Heights, Illinois. <<https://uaf.edu/ankn/publications/collective-works-of-angay/A-Yupiaq-Worldview.pdf>> (30.4.2019).

Keskitalo, Alf-Isak [1974] 1994: Research as an inter-ethnic relation. Paper delivered at the Seventh Meeting of Nordic Ethnographers Held at Tromsö Museum in Tromsö, Norway 29 August 1974. Republished at the occasion of the twentieth anniversary of the Sámi Instituhtta and the Second International Circumpolar Workshop "Skábmadiggi" Guovdageaidnu/ Kautokeino, 14 December 1994. Rovaniemi: Arctic Centre University on Lapland Rovaniemi/ Sámi Instituhtta/ Guovdageaidnu Sápmi Norway, 29–30.

Keskitalo, Jan Henry; Fyhn, Anne Birgitte & Nystad, Kristine 2017: Sámi Cultural Properties of the Numbers Three and Four. Journal of Mathematics and Culture Vol 11, 3/2017, 81-111.

Keskitalo, Pigga 2010: Saamelaiskoulun kulttuurisensitiivisyyttä etsimässä kasvatustropologian keinoin. Dieđut. Guovdageaidnu. Sámi allaskuvla.

Keskitalo, Pigga, Määttä, Kaarina & Uusiautti, Satu 2013: Sámi Education. Frankfurt am Main. Peter Lang.

Kimmerer, Robin 2015: Braiding Sweetgrass: Indigenous Wisdom, Scientific Knowledge and the Teachings of Plants. Milkweed Editions.

Kuokkanen, Rauna 2009: Boaris dego eana - Eamiálbmogiid diehtu, filosofiiijat ja dutkan. Kárašjohka. ČálliidLágádus.

Kuokkanen, Rauna 2017: <<http://politiikasta.fi/syntymapaivalahja-suomelle/>> (20.12.2017).

Linkola, Inker-Anni & Keskitalo, Pigga. 2016: Keskustelua saamelaispedagogiikan tutkimuksen etiikasta. Agon 2/2016. <<http://agon.fi/article/keskustelua-saamelaispedagogiikan-tutkimuksen-etiikasta/>> (30.4.2019).

Louis, Renee Pualani 2007: "Can You Hear us Now? Voices from the Margin: Using Indigenous Methodologies in Geographic Research". Aboriginal Policy Research Consortium International (APRCi). Paper 175.

Mikkelsdatter Eira Murud, Marit 2012: Jahki Sámis, ČálliidLágádus.

- Määttä, Kaarina, Keskitalo, Pigga & Uusiautti, Satu 2013: Saamelaiskoulutuksen asiantuntijoiden käsityksiä opetuksen kehittämisestä. *Kasvatus* 44 (3), 286–298.
- Ohcejoga gielda 2019: Ohcejoga gieldda internetsiidut.
<<http://www.utsjoki.fi/fi/yhteystiedot/kuntatietoa.php>> (30.4.2019).
- OPH 2016: <https://www.oph.fi/download/185380_opettajat_ia_rehitorit_Suomessa_esite.pdf> (30.4.2019).
- Palmer, Pamela 2013: What is the Idle No More Movement ... Really?
<<http://www.palmer.com/what-is-the-idle-no-more-movement-really/>> (13.11.2018).
- Porsanger, Jelena 2004: An essay about indigenous methodology. *Nordlit* 15/2004. Tromsø: Tromsø University, 105–121.
- Porsanger, Jelena 2007: Bassejoga čáhci: gáldut nuortasámiid oskoldaga birra álgoálbmotmetodologijaid olis. Kárášjohka: Davvi Girji.
- Porsanger, Jelena 2010: Self-determination and indigenous research: capacity building on our own terms. Towards an Alternative Development Paradigm: Indigenous Peoples' Self-Determined Development. Tebtebba Foundation: Indigenous Peoples' International Centre for Policy Research and Education. Philippines: Valley Printing Specialist, 433–446.
- Porsanger, Jelena 2011: The Problematisation of the Dichotomy of Modernity and Tradition in Indigenous and Sami contexts. *Dieđut* 1/2011. Sámi allaskuvla, 225–252.
- Porsanger, Jelena & Guttorm, Gunvor 2012: *DIEĐUT* 1/2011
- Rahko-Ravanti, Rauna 2016: Saamelaisopetus Suomessa. Tutkimus saamelaisopettajien opetustyöstä suomalaiskouluissa. Akateeminen väitöskirja. Rovaniemi. Lapin yliopisto.
- Rasmus, Eeva-Liisa 2004: Saamelaisen identiteetin merkitys Utsjoen nuorille. Kasvatusantropologinen tutkimus saamelaisten maailmankuvasta ja identiteetistä. Lapin yliopisto. Kasvatustieteiden tiedekunta. Pro gradu -tutkielma. Painamaton teos.
- Rasmus Minna 2008: Bággu vuolgat, bággu birget. Sámemánáid ceavcinstrategijat Suoma álbmotskuvlla ásođagain 1950-1960-logus. Giellagas. Gummerus Kirjapaino Oy.
- Saaranen-Kauppinen, Anita & Puusniekka, Anna 2006: KvaliMOTV - Menetelmäopetuksen tietovaranto. Tampere: Yhteiskuntatieteellinen tietoarkisto. <<http://www.fsd.uta.fi/menetelmaopetus/>> (12.4.2018).
- Sara, Mikkel Nils 2003: Árbevirolaš sámi dieđut ja máhtut sámi vuodđo-skuvllas. –Vuokko Hirvonen (doaim.), Sámi skuvla plánain ja praktihkas. Mo dustet O97S hástalusaid? Reforbma 97 evalueren s. 121–138. Kárášjohka: ČállidLágadus.
- Scully, Alexa 2018: Whiteness and Land in Indigenous Education in Canadian Teacher Education, A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements of the degree of Doctor of Philosophy

- in Educational Studies, Faculty of Education, Lakehead University, Thunder Bay.
<http://knowledgecommons.lakeheadu.ca:7070/bitstream/handle/2453/4311/ScullyA2018d-1a.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (30.4.2019).
- Seurujärvi-Kari, Irja, Halinen, Petri & Pulkkinen, Risto 2012: Saamentutkimus tänään. Helsinki. SKS.
- Simpson, Leanne R. 1999: THE CONSTRUCTION OF TRADITIONAL ECOLOGICAL KNOWLEDGE: ISSUES, IMPLICATIONS AND INSIGHTS, DOCTOR OF PHILOSOPHY, University of Manitoba, Winnipeg, Manitoba.
- Simpson, Leanne Betasamosake 2014: Land as Pedagogy - Nishnaabeg intelligence and rebellious transformation. *Decolonization: Indigeneity, Education & Society* Vol 3, 3/2014, 1-25.
<http://whereareyouquetzalcoatl.com/mesofigurineproject/EthnicAndIndigenousStudiesArticles/Simpson2014.pdf> (30.4.2019).
- Simpson, Leanne Betasamosake 2017: As we have always done. Indigenous Freedom through Radical Resistance. University of Minnesota Press.
- Sjøberg, Lovisa 2018: Att leva i ständig välsignelse. En studie av sidvidnit som religiös praxis. Nákkosgirji. Teologisk Fakultet, Universitetet i Oslo.
- Smith, Linda Tuhiwai 1999: Decolonizing Methodologies. London. Zed Books.
- Suomen perustuslaki 1999/731: Suoma vuodđoláhka.
<https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1999/19990731> (3.6.2019).
- Tuck, Eve & Yang, K. Wayne 2012: Decolonization is not a metaphor in Decolonization. *Indigeneity, Education & Society* Vol.1, 1/2012, 1--40.
- Turi, Johan 1910: Muiitalus Sámiid birra. Stockholm. Nordiska bokhandeln.
- Salo, Ulla-Maija 2015: Simsalabim, sisäl-lönanalyysi ja koodaamisen haasteet. Girjies Aaltonen, Sanna ja Högbacka, Riitta (doaim.) *Umpikujasta oival-lukseen. Refleksiivisyys empiirisessä tut-kimuksessa*. Nuorisotutkimusseura, julkaisuja 164 ja Tampereen yliopisto, s.166-190.
- SEG 2019: <https://segdeatnu.no/utgivelser/> (24.4.2019).
- Seitamaa-Hakkarainen, Piritta 2019: Kvalitatiivinen sisällönanalyysi
<https://metodix.fi/2014/05/19/seitamaa-hakkarainen-kvalitatiivinen-sisallon-analyysi/> (24.4.2019).
- SHR 2019a: Sami Human Rights, Luomassa oikeudenmukaisuutta - Anne. vimeo
<https://vimeo.com/316323617> (25.5.2019).
- SHR 2019b: Sami Human Rights. Creating Justice - Why We Fight. <https://vimeo.com/314879975> (20.5.2019).
- Tilastokeskus: http://www.stat.fi/til/tyokay/2010/04/tyokay_2010_04_2012-11-23_tau_003_fi.html (30.4.2019).

Utsi Gaup, Elisabeth 1989: Suga suga su. Lávlagirji. DAT.

Vuolab, Kerttu 1983: Ráporta sámegiela ja -kultuvrra oahpahasgeahččaleames Ohcejoga gielddas 16.11.1981 – 31.5.1983.

Wildcat, Matthew, Simpson, Mandee, Irlbacher-Fox Stephanie & Coulthard Glen 2014: Learning from the land: Indigenous land based pedagogy and decolonization. Decolonization: Indigeneity, Education & Society Vol. 3.

Wilson, Shawn 2001: What Is an Indigenous Research Methodology? Canadian Journal of Native Education, vol 25 2/ 2001, 175-179.

Wilson, Shawn 2008: Research Is Ceremony: Indigenous Research Methods. Black Point. Fernwood Publishing.

WINHEC 2017: <<http://winhec.org/wp-content/uploads/2016/06/WINHEC-Journal-2017.pdf>> (30.4.2019).

Wotherspoon, Terry & Hansen, John 2013: The "Idle No More" Movement: Paradoxes of First Nations Inclusion in the Canadian Context Social Inclusion 1/2013, 21–36.
<<http://citeserx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.403.4494&rep=rep1&type=pdf>> (30.4.2019).

Wuolab 2019: Kolbu, Chris: The Sami Coffee Ceremony: An Interview with Anne Wuolab.
<<http://nordiccoffeeculture.com/the-sami-coffee-ceremony-an-interview-with-anne-wuolab/>> (30.4.2019).

YLE 5.3.2019:
<https://yle.fi/uutiset/osasto/sapmi/go_gazza_njuoska_bohccot_ruvgalit_mahtebeaivvi_njazut_bilid_edje_guohuma/10673110> (30.4.2019).

YLE 6.3.2019:
<https://yle.fi/uutiset/osasto/sapmi/ohcejoga_guolasteaddjit_illudit_gearretrievtti_duomus_dal_da_t_lea_rievttis_daddjon_ahte_mis_sapmelaccain_leat_rievttit_iezamet_kultuvrii/10676037> (30.4.2019).

Eará materiála:

Dutkanbeaivegirji

Oulu universitehta SaLto studeanttaid joavkobarggut jahkodatgierddu birra

Miiddus 1 Joavkojearahallama bádden- ja dutkanmiehtan 10.2.2018

“Skuvla oassin eallinagi oahpus”-masterbarggu vehkkiin

Dát gulahallandilálašvuotta gullá mu Aura Mari Pieski masterbargui, maid lean čállimen Sámi allaskuvlii. Dutkamuša ulbmilin lea čohkket dieđu ja mitalusaid das, mo árbevirolaš barggut vuhttojit ja ollašuvvet iešguđege jagiáiggiin. Lean beroštuvvan gullat mo báikkálaš olbmot leat oahppan árbevirolaš bargguid ja makkár oahpu sii atnet dehálažžan. Olbmo ja birra vuorrováikkuhusas ozan málle dasa, mo maddái dálá oahpahasas sáhtašii buorebut vuhtii váldit iešguđege jagiáiggiid.

Háleštallan báddejuvvo. Dieđut geavahuvvojit oassin masterbarggus. Bádden ii geavahuvvo dutkamuša olggobealde. Oassálastin lea eaktodáhtolaš. Lohpi lea fámus, jus oassálasti ii sierra dan šluhtte.

Lassedieđut

(dutki oktavuođadieđut)

Miellddus 2 Ovttat olbmuid bádden- ja dutkanmiehtan

Vuolláičállosiinnán searvvan Aura Mari Pieski dutkanbargui, maid son čađaha Sámi allaskuvllas. Oahppočájánasa bargonamman lea “Skuvla oassin eallinagi oahpus”. Ulbmilin das lea čohkket dieđu ja muitalusaid das, mo árbevirolaš barggut vuhttojit ja ollašuvvet iešguđege jagiáiggiin. Olbmo ja birrasa vuorrováikkuhusas ohcat málle dasa, mo maiddái dálá oahpahusas sáhtašii buorebut vuhtii váldit árbedieđu ja jahkodagaid.

Lean ádden čuovvovaš áššiid:

- Ádden makkár dutkamušas lea sáhka, ja searvvan eaktodáhtolaččat dasa.
- Sáhtán goas beare geassádit dutkamušas.
- Muhtin háleštallamat báddejuvvojit dutkamušas várás. Báddemat eai geavahuvvo dutkamušas olggobealde.
- Dieđut, maid juogadan geavahuvvojit oassin Aura Mari Pieski masterbarggus, ja boahpteáiggis vejolaš ovdanbuktimiin dahje oahpponeavvuin.
- Sáhtán bissut ollásit anonyman, jus nu háliidan. Sáhtán maiddái dáhttu iežan nama oidnot.
- Sáhtán dáhttu kopijja dutkamušas bohtosiin Aura Mari Pieskis.

Lassedieđut

(dutki oktavuodadieđut)

Merkes ruossain daid molssaeavttuid, mat dutnje heivejit buoremusat.

<i>Háliidan, ahte mu namma namuhuvvo dutkamušas gáldun.</i>	
<i>Háliidan bissut ollásit anonyman.</i>	
<i>Háliidan, ahte mu namma namuhuvvo, jus njuolggo sitáhtat mus geavahuvvojit.</i>	
<i>Muinna báddejuvvon háleštallamiid oažžu maŋŋá vurket Sámi arkivii.</i>	
<i>Muinna báddejuvvon háleštallamiid ferte maŋŋá duššadit.</i>	

Oassálasti namma _____

e-mail ja tel _____

Beaivemearri ja báiki

Vuolláičálus

Giitu go válddat oasi dán dutkamuššii!

Miellidus 3 Dutkanlohpeohcamuš Oulu universitehtii

Tutkimuslupahakemus

Olen lupautunut vetämään Saamelaisen LTO-koulutukseen liittyvää "Perinteisen tiedon välittyminen"- opintokokonaisuuteen kuuluvaa "Saamelaiset elinkeinot ja varhaiskasvatus" - sisältöjen opetusta Inarissa 17.-18.3.2018. Tuon tietoa saamelaisen esi- ja varhaiskasvatuksen näkökulmasta, jossa olen työskennellyt yli 10 vuotta. Oulun yliopisto maksaa minulle normaalit luentopalkkiot, matkan ja majoituksen.

Työn ohessa suoritan maisterin opintoja Saamelaisessa korkeakoulussa. LTO-viikonlopun ryhmätöitä suunnitellessani huomasin, että niistä voisi muodostua mielenkiintoinen lisä pro gradu tutkielmani empiriaan. Siksi haen tutkimuslupaa Oulun yliopistolta. Pyydän kirjallisen luvan lisäksi jokaiselta osallistuvalla opiskelijalta erikseen. Oma tutkimukseni ei muuta viikonlopun opetuksen sisältöä, mutta luvan saatuani voisin jälkepäin tarkastella opiskelijoiden tuotoksia kasvatustieteiden pro graduni lähtökohdista nähtynä. Tutkimuksen tuloksista voivat hyötyä tulevaisuudessa myös LTO-opiskelijat.

Yksikkö, josta lupaa haetaan: Oulun yliopisto, Kasvatustieteiden tiedekunta, yksikkö 2401040 sekä projekti (Saamelainen LTOkoulutus) 240007201

Oppilaitos, johon opinnäyte työ suoritetaan: Saamelainen korkeakoulu, Kautokeino, Norja

Opinnäyte työn työnimi: Työnimi: Koulu osana elinikäistä oppimispolkua - Miten lähestyä opetusta saamelaisten vuodenaikojen perspektiivistä?

Opinnäyte työn tarkoitus: Tutkimuksen keinoin etsitään tapoja tukea elinikäistä oppimista paikallisessa saamelaisessa opetus- ja oppimiskontekstissa. Ihmisen ja ympäristön vuorovaikutuksesta haetaan mallia siihen, kuinka myös nykyään opetusta voisi toteuttaa vuosikierron näkökulmasta.

Aineiston keruumenetelmä ja keruujankoha: Paikallisia käytänteitä ja ilmiöitä tutkitaan haastattelututkimuksen keinoin keväällä 2018. Lupahakemus koskee 17.-18.3.2018 tapahtuvaa LTO-koulutusviikonloppua, jonka ryhmätöiden ja -keskustelujen tuloksia mahdollisesti hyödynnettäisiin pro gradussa. Tutkimukseen osallistuminen on vapaaehtoista, ja jokaisen osallistujan kanssa sovitaan siitä kirjallisesti.

Opinnäyte työstä aiheutuvat kustannukset: Oulun yliopistolle ei koidu ylimääräisiä kustannuksia työstä

Opinnäytetyön suunnitelma on hyväksytty Sámi allaskuvlassa ja opinnäytetyön ohjaajina toimivat Hanna Guttorm ja Ylva Jannok Nutti. Opinnäytetyön arvioitu valmistumisaika on keväällä 2019. Hakemuksen liitteenä on tutkimussuunnitelman suomenkielinen tiivistelmä. Itse tutkimus tehdään saamenkielellä.

Lisätietoja:

(tutkijan yhteystiedot)

Paikka ja aika

Hakijan allekirjoitus

Mielddus 4 Soahpamuš Oulu unversitehta studeanttaid bargguid geavaheamis oassin dutkamušas 17.-18.3.2018.

Sopimus tietojen käytöstä Inarissa 17.-18.3.2018 (Oulun yliopiston SaLton opiskelijat)

Allekirjoituksellani osallistun Aura Mari Pieskin Pro gradu tutkielmaan, jota hän suorittaa Saamelaisessa korkeakoulussa. Tutkimuksen tarkoituksena on kerätä tietoa ja tarinoita siitä, miten perinteiset työt näkyvät ja toteutuvat eri vuodenaikoina. Ihmisen ja ympäristön vuorovaikutuksesta haetaan mallia siihen, miten myös nykyisessä opetuksessa voisi paremmin ottaa huomioon perinteistä tietoa ja vuodenaikoja.

Olen ymmärtänyt seuraavat asiat:

- ymmärrän minkälaisesta tutkimuksesta on kyse ja osallistun siihen vapaaehtoisesti.
- Voin koska tahansa vetäytyä tutkimuksesta.
- Tietoja, joita jaan käytetään osana Aura Mari Pieskin pro gradua ja mahdollisissa tulevilla oppimateriaaleissa.
- Voin pysyä täysin anonyymina, tai voin pyytää nimeni näkyviin.
- Voin pyytää kopion tutkimuksen tuloksista Aura Mari Pieskiltä.

Lisätietoja:

(tutkijan yhteystiedot)

Miiddus 5 Reivve Deanu leagi skuvllaide ja oahpaheaddjiide

Buorre beaivi, Hyvää päivää (suomenkielinen käännös alla)

Lean gazzamen pedagogihkka masteroahpu Sámi allaskuvllas, Guovdageainnus. Mu masterbarggu fáddán lea jahkodargierdu ja dasa gullevaž barggut Deanuleagis. Čoakkán materiála čuvodettiin jagi áiggiid ja daidda gullevaž bargguid. Vihkkedalan dan mo maddái dálá oahpahusa sáhtašii ollašuttit eanet jahkodatgierddu perspektiivvas.

Livččen giitevaž jus gávnašit áiggi vástidit guovtti gažaldahkii:

1. Makkár jagi áiggiide laktáseaddji temát dis leamaš oahpahusas, ja man bures dat leat lihkestuvvan?
2. Sávašitgo, ahte jahkodagaid válddaše buorebut vuhtii oahpahusas, ja mo?

Giitu jo ovddalgihit. Du jurdagat ja vásáhusat leat dehálaččat dutkamušá likostuvvama olis. Buot vástádusaid giedahallat anonyman, jus ean šiehtat juoidá eará. Muitalan mielas lasi áššis. Jus háliidat ságastallat áššis njunnálagaid, de sáhtan boahit vaikko fitnat. Go gearrgan masterbargguinan, de mu sáhtá dáhtut boahit muitalit dan birra vaikko olles skuvlavehkii.

..

Opiskelen Sámi allaskuvlassa kasvatustieteiden maisteriohjelmassa ja teen parhaillaan pro gradu - tutkielmaa, jonka aiheena on vuotuiskierto Tenojokilaaksossa. Tarkoitukseni on seurata vuodenaikojen vaihtelua ja niihin liittyviä töitä ja samalla kerätä aineistoa tutkielmaa varten. Pohdin työssäni kuinka myös nykyään opetusta voisi toteuttaa vuosikierron näkökulmasta.

Olisin hyvin kiitollinen, jos sinulla löytyisi aikaa vastata kahteen kysymykseeni:

1. Minkälaisia vuodenaikoihin liittyviä teemoja teillä on ollut käytössä opetuksessa, ja miten hyvin ne ovat toteutuneet?
2. Toivoisitko, että vuodenaikoja otettaisiin enemmän huomioon opetuksessa, ja miten?

Kiitos jo etukäteen. Mielipiteesi ja kokemuksesi olisivat tärkeitä tutkimuksen onnistumisen kannalta. Kaikki vastaukset käsitellään anonymisti, jos ei muuta sovita. Kerron asiasta lisää mielelläni, ja jos on halua keskustella aiheesta enemmän niin voin tulla myös käymään. Myös tutkielman valmistuttua minua voi pyytää esittelemään sitä vaikka koko koulun henkilökunnalle.

Ustitlaš dearvvuodaiguin/ Ystävällisin terveisin,

Aura Mari Pieski

Miiddus 6 Gažaldagat ja temát ságastallamiid vuodđun

Temát, mat gullet birgejumái ja iešguđege jagiáiggiide:

- Boazodoallu
- Šibitdoallu
- Sávzadoallu
- Guollebivdu/Jávrebivdu
- Meahccebivdu/ ealgabivdu/ rievssatbivdu/ giđđalodden
- Murjen/ šattuid čoaggin
- Lotnolasealáhusat/ -birgenvuohki/ oččodeapmi
- Duodji/ ávnnasteami
- Borramušat/ borramušaid rádjan

Ovdamearkkat gažaldagain, maiguin álggahit rabas jearahallama. Vuodđun dutkamuša vuolit gažaldagat.

I Gažaldagat:

1. Muitalivččetgo veháš iežat mánnávuođa birra ja daid áššiin, maid doppe leat oahppan?
2. Mo dalle birgeje go ii lean el-rávdnji?
3. Mas dovddat, ahte giđđa/ giđđageassi/ geassi/ čakča/ dálvi jno. lea boahtán?
4. Hálahatgo beaivváža, šattuid dahje muhtin ealliid?
5. Muital muhtin somás vásáhusa, mii gullá dihto jagiáigái. Maid don das ohppet?
6. Mo jagiáiggit oidnojit du árgabeaivvis ja eallimis?
7. Maid jagi áiggit dutnje mearkkašit ja mo don gulahalat jagiáiggiiguin?
8. Makkár jurdagiid Kerttu Vuolab jahkodatriekkis bohciidahtá?

II Gažaldagat:

1. Makkár mitalusat, vásáhusat ja fearánat leamaš dutnje bálggesčuovgan eallimis? Sáhtágo gean nu eará vásáhus šaddat dutnje bálggesčuovgan?
2. Muitátgo muhtin dehálaš ášši, maid gii nu eará lea dutnje oahpahan? Mo son dan dagai?
3. Makkár olbmot leamaš doarjumin du oahppama? Leago muhtin ášši dahje olmmoš hehtten dan? Mo?
4. Mo don leat ieš sirdán oahpu viidásit? Leatgo leamaš fárus gean nu eará oahppan proseassas? Makkár vásáhusat, dovddut ja hehttehusat leamaš?
5. Makkár hástalusaid áiggiid rievdan buktá dieđu sirdimii?

III Gažaldagat:

1. Makkár oahpus leamaš ávki du eallimii? Mo? Geat ledje fárus go dan oahpu leat gazzan? Makkár birrasis ohppet dán ášši?
2. Maid háliidivččet buorebut hálddašit? Maid gáđat, ahte it nuorabun oahpahallan?
3. Makkár ohppui/dihtui livččii dárbu jus jurddašat olles eallinagi oahppama?
4. Makkár sávaldagat dus livčče sámeskuvllaide ja mánáidgárddiide?

Miiddus 7 Deatnolaččaid jahkegierdu

ČAKČAGEASSI/ MADEŠGEASSI

Luondu ja olmmoš	Atnit ávkki luonddu riggodagain, rádjat ja návddašit dain. Guobbarat ja muorjjit mehciin. Boazu molsu guolggá, vuosttaš idjabuollašat. Lasttat fiskkodišgohtet, ijat gerpmodišgohtet
Mearkabeaivvit	Jágát
Duodji	Gámasuidnen, šattuiguin báidnin, miessadagaid/ beaskadulljiid njuovvan, muorraduojit, fanasávdnasiid háhkan
Biebmu	Murjen, lubmen, sarren, joknen (guobbariid čoaggin), váđohat jávreguolli, čuovža, reaská
Eará barggut	Muoraid njáskan, boatkun ja luoddun Hádjasuinniid čoaggin, gámasuinniid čuohppan, cápmin ja goikadeapmi, buđetbealddu hilsken
Bivdu	Čakčaguoli bivdin, jávrebivdu, sáimmastallan Deanu bivdobiergasiid rádján, fatnasiid geasiheapmi ja gomiheapmi
Badjedilli	Boazu hilibá eanet ja borrá dálvvi várás, sarvvis čállá čorvviidis, áiddiid divvun
Sávza ja šibitdoallu	Suoidnerádján, guopparáigge gusat ja sávzzat vistigohtet, sávzzaid guođoheapmi
Skuvla ja servodat	Skuvllat álget, oahpásnuvvat nuppiideamet ja oahpahallat skuvlla njuolggadusaid ja rutiinnaid. <i>Ijahis idja musihkkafestivála</i>

ČAKČA

Luondu ja olmmoš	Ijat guhkkot ja muorat ritnot, eana bihcu, Deatnu suossá, gáddejeŋat, čakčabuollašat, lastasavdnjinbiekkat (lastaramádat), lasttat gahččet ja guovlu čáhpoda, jagi seavdnjadamos áigi ovdal vuosttaš muohta gokčá eatnama. Olbmot ja luondu ráhkkanit dálvá, ruški, luossagođđu álgá, lottiid fáren.
Mearkabeaivvit	Čakčajorggádat, Ijabeaivi, Mihkalmasat (22. dahje 23.9.)
Duodji	Borgegápmasiid njuovvan, duodji/ buđaldan ávnnasteapmi, suohkulan borgi, čoarvi lea goikan
Biebmu	Murjiid rádjan, biergguid ja guliid rádjan, čáhpesmuorjesákta, buđehiid lokten, mearraguolli, čuovža, reaská
Eará barggut	Muoraid njáskan, boatkun ja luoddun, jeahkáliid loktun, šillju čorgen ovdal dálvá, geassebiergasiid rádjan
Bivdu	Bivdobiergasiid rádjan, sáimmastallan: čuovžabivdu, reaskábivdu. Ealgabivdu, (guvžágoigadat), biergguid ja guliid rádjan.
Badjedilli	Ragatáigi, áldu ja miessi čallagoahtá, boazu borra guobbariid, bohccot čohkiidit čorrugiidda, loktanit badjelebbui dahje jalgadasaide
Sávza ja šibitdoallu	Sávzzaid čohkken, rátkin, njuovvan, (beaskideapmi), eallit sisa, ealliid sisbiebman álggahuvvo, suvlli málesteapmi
Skuvla ja servodat	Oahppiid erenomáš dárbbuid kárten, váhnenságastallamat <i>Vuonnamárganat</i>

ČAKČADÁLVI/ ÁRRADÁLVI

Luondu ja olmmoš	Luondu jaskkoda, skábma álgá. Eallit molsot dálveguolgga ja cevzet iešguđege láhkai dálvvi badjel (omd. guovža bidjá nohkat). Deatnu jiekŋugoahtá, jeakkit ja smávva láttut jikŋot, bissovaš muohta, jávrru jierjat nanosmuvvet, buollašat, áigi sevnŋjoda, rašes jierjat, fuones siivvut. Olbmot čakŋet eanet sisa ja barggildit stohpobargguid. Diimmuid sirdin dálveáigái
Mearkabeaivvit	Birgetbeaivi 7.10., Dálveidja 14.10. Geasseáigi nohká 26.10.
Duodji	Gazzašteapmi, gápmasiid vuolahastin ja neaskin, nuvttohiid goarrun, čorvviid rádjan, čoarve- ja dákteduojit, silbaduojit
Biebmu	Guliid ja biergguid sálten, suovasteapmi, márfun, gumposteapmi, čielgemális, boskaruohttasat
Eará barggut	Dihkkádit luottaidd, lávostallan
Bivdu	Ealgabivdu, rievssatbivdu bissuin
Badjedilli	Bigálusat, mearkun, njuovvan, niestebohcco njuovvan - ávkkástallan bohccuin
Sávza ja šibitdoallu	Sávzzaid rátkin ja njuovvan, šibihat bibmojuvvot goikesuinniiguin
Skuvla ja servodat	Váhneneahkedat, čakčaluopmu, juovlaide ráhkkaneapmi

DÁLVI/ GUOVDALASDÁLVI

Luondu ja olmmoš	Garra buollašat, guovssahasat libardit, mánnu báitá, ritni muorain, almmigáhppálat ja nástegovat vuhttojit. Skábmavuodđu, muorat ruhčēt buollášin, Deatnu jiekŋu, jávrrī jiekŋa guoddigoahťá, Juovllaid maŋŋá beaivi guhkku rievssatlávkkiin. Áigi čuvvgoda fás. Oddajagiborggat, beaivebajidanbiekkat, beaivvi ihtin.
Mearkabeaivvit	Skábmavuodđu, beaivehisbeaivi, dálvejorggáldat (21. dahje 22.12.9 Adveanta áigi, Juovlabasit, odđa jahki, Loahpázat, 2.2. Gintalbeaivi: dálvi čielgi doddjo, Sámi álbmotbeaivi
Duodji	Duljiid spilen, guolgaduojit, gođđimat, silkkiid riessun, goarrumat, snihkken, muorraduojit. “gođđinsákkīit skilaidit, goarrunmášin surrá, áibmi ii čoaskko, sahát šnjirgot ja vuolahasat girddášit.”
Biebmu	Njuovvan, rihtten, ruvjen, borrat bierggu juohke hámis. Geassit bivdojuvvon guolli ja juoŋasguolli: luossa, čuovža, spihkeguolli
Eará barggut	Máinnasteapmi, gallestallan, fuolkkástallan, deaivvadeamit, muohťaga hoigan
Bivdu	Gárdun, ealgabivdu, juoŋasteapmi, rievssatgielaid vikšadeapmi, návdebivdu
Badjedilli	Bigálusat, njuovvan, guođoheapmi, dálveorohakkīi johtin, siiddastallan, biebman
Sávza ja šibitdoallu	Luoitit vierccaid sávzzaid lusa. Goikesuinniid boraheapmi, gusat guoddigohtet, gusaid bahčīn, gálbbiīd boraheapmi, buhtes čáhci, čorgatvuohta ja liekkasvuohta návehis dehálaš
Skuvla ja servodat	Árvvoštallanságastallamat, juovlaluopmu <i>Skábmagovat filbmafestivála</i> <i>Sámi álbmotbeaivvedoalut</i>

GIDDADÁLVI

Luondu ja olmmoš	Beaivváš ligge, beavit liekkas, ihkku buolaš, bievldielkkut ihtet, cuoŋu, vuosttaš bárbmolottit ollejit, rievssahat cogget gidđagárvvuid (stohkkerievdu). Olbmot fas lihkašgohtet, dálvestohkosat ja valáštallamat. Deatnu olbmuid ja ealliid johtingaidnun. Diimmuid sirdin geasseáigái.
Mearkabeaivvit	Gidđajorggáldat, Beaivvibeivi, Márjjá beivi (20.3. dahje 21.3.) Bálbmasotnabeivi, Beassážit
Duodji	Čuoldin, riessun, gáktegoarrun, duodjegávppiin ja márkaniin fitnan, báhkiid viežžan, muorravuokkaid vuollan, dolgevuokkaid rávran, fanasduojit, muorraduojit
Biebmu	Biergguid sálten ja goikat bidjan maŋimuštá Márjjábeaivve, dorski, boahkoheapmi
Eará barggut	Čuoigan, luisten, dolastallan, mohtorgielkkáin johtin, muoraid geasiheapmi
Bivdu	Juoŋasteapmi, jieŋavuoloaggun duottarjávriin, gárdun nohká,
Badjedilli	Rátkimat, siiddaid geassin, siiddastallan, bohccuidbiebmán duoddari (bohccot geasseorohakii)
Sávza ja šibitdoallu	Ultra-jienain gullat man olu lábbát, sávzzaid beaskideapmi. Bahčín, biebman ja buhtistanbarggut
Skuvla ja servodat	Čuoiganluopmu

GIDDA

Luondu ja olmmoš	Luondu ealáska, muohta suddá, goastádivrrit ihtet, bievllat, olbmot ráhkkanišgohtet duhát doaimmaide. lottiid fárren ja beasi ráhkadeapmi. Heajos siivvut, suddat, jiekŋa nálluluvvá, jiekŋajohtin. Dálvi nohká ja rahtá ihtá
Mearkabeaivvit	Suvijat 12.–14.4. Válborat 1.5., Ruosmmes, Erkkebeaivi 18.5., Hellodagat
Duodji	Duoljit muohttaga vuollái navválit, osttuid viežžan ja fáskun/njaldin, fatnasiid duddjon ja divodeapmi, muorraduojit, reagaid duddjon ja divodeapmi
Biebmu	Goikebierrggut gárvásat, buđehiid gilvin, (soahkemáihlli golggahit bohtalii), vuosttaš sáibmaguolit suovvil ja čuovža, vuosttaš luossamálli!
Eará barggut	Muoraid luoddun, šillju čorgen, ruskkaid čoaggin, dolastallan bievllaid alde
Bivdu	Juoŋasteapmi, sáimmastallan jiekŋaravddas, čáhcelottiid bivdin firpmiid čiktin ja moardin, vuokkaid vuollan ja rávran, Ráhkkaniid bivdui, bihkkadiid fatnasiid ja reagaid
Badjedilli	Bohccuid biebman nohká go bievllaluvvá, guottetáigi, guottetáiddiid divvun ja ordnen, álddud guottetáidái, (misiid mearkun)
Sávza ja šibitdoallu	Sávzzaid guottetáigi, áiddiid divvun, gilvimat, sávzzaid beaskideapmi, gusaid luotin ovdal runiida vai čoavji hártjána varas suoidná, guohtonáigái hártjehit návehis veddon ealliid, amaset bossuluvvat jámas
Skuvla ja servodat	Beassášluopmu Čuovvovaš jagi ovdaskuvllalaččaid skuvlii oahpásnuvvan <i>Beassášmárkanat, gidđabasit ja heajat,</i> <i>Sámi nuoraid dáiddadáhpáhus</i>

GIDDAGEASSI/ ÁRRAGEASSI

Luondu ja olmmoš	Luosat gorgnot jogaide ja čázádagaide, rásiid ja divriid ihtin, urbi rahpasa, lasta luotkana, luondu runiidišgoahdá, guottetaigi, ijahis idja álgá, čuoikkat bohtet, Jierjaid vuolgin, Deatnu dulvá, coahku. Diibmaáiggi čuvvon beaivvážis.
Mearkabeaivvit	Geassejorggáldat, ijahisbeaivi, Mihcamárat (20. dahje 22.6.)
Duodji	Neaskin, osttuid vuoššan, sisttiid dikšun
Biebmu	Boskaoaivvit, horbmameastu, (guossageažit), gálbberásit, luomelasttat, dolas basson luossa, spihkeluossa, goikebiergu, sáibmaguolli
Eará barggut	Ovdal mihcamáraid njáskat ja njeaidit muoraid. Deatnolaččaid duhát doaimma.
Bivdu	Ráhkkanit bivdui, luossabivdu álgá, bihkkadit fatnasiid, golgadeapmi ja eará bivdu, vuosttaš luossabivdu vuokkain, fierpmástallan njággofierpmiin, buodđun
Badjedilli	Bihkkadit reagaid
Sávza ja šibitdoallu	Sávzzat geasse-eatnamiidda duoddari, luoitit šibihiid geassebáikái dahje olggos gieddái, láidet gipmi gusa burru lusa dahje koansta gimaheapmi, gilvimat, guohtunáigi,
Skuvla ja servodat	Lohkanjagi árvoštallan, ja čuovvovaš jagi plánen. Skuvllat nohket, luopmu álgá, turistaáigi

GEASSI/ GUOVDALASGEASSI

Luondu ja olmmoš	Jagi lieggasamos áigi. Loddečivggat oahpahallagohtet girdit. Geassebáhkát, arvedávvgit ja bajándálkkit, ijahis idja nohká.
Mearkabeaivvit	Beatnatbeaivvit
Duodji	Sisteduojit, (veaddeduojit), dolgevuokkaid rávran, divvun ja dievasmahttin
Biebmu	Ruonášattuid, dálkkašattuid ja teadjaávdnasiid čoaggin
Eará barggut	Luopmotuvrrat, fulkkiid galledallan: fuolkkit máhcet geassit Sápmái lastarissit (Lehtikerput), hilsket buđetbealddu
Bivdu	Luossabivdu: šlivgun, suhkan, buođđun, sáimmastallan, vuoggabivdu, oaggun, (nuohtun) Dápmotbivdu duottarjávrriin ja -jogain
Badjedilli	(Misiid mearkun), ládju ja suoidnerádján
Sávza ja šibitdoallu	Sávzzaid guođoheapmi, ládju ja suoidnerádján, návvetčorgen
Skuvla ja servodat	Geasseluopmu <i>Geassemárkanat ja luomut</i>

Jahkodatgierddu hápmemis geavahuvvon gáldut:

Dutkanguoimmit, anonyma njálmálaš gáldut 2018-2019

Gaup, Astrid Turi 1999: Luonddumearkkat, Davvi Girji OS

Guttorm, Anna-Liisa 1996: Fanasgietti mánáidgárddi jahkeplána (li álmustáhttojuvvon)

Mikkelsdatter Eira Murud, Marit 2012: Jahki Sámis, Čáliidlagáduš

Oulu universitehta studeanttaid joavkobarggut gidđat 2018

Sakaste-hanke 2014: Saamelaisen vanhustyön työkalupakki

<http://www.sosiaalikallega.fi/hankeet/pakaste2/sakaste/vanhustyo/SVTP19112013_lopullinen.pdf>

(20.5.2019)

Vuolab Kerttu 1983: Ráporta sámegeiela ja -kultuvrra oahpahusgeahččaleames Ohcejoga gielddas 16.11.1981 – 31.5.1983.